

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALLA TIBOR
BUDAI GÁBOR
CODÁU ANNAMÁRIA
FERENCZ ZOLTÁN
GLANT TIBOR
HAJDU TIBOR
HORNYÁK ÁRPÁD
HORVÁTH LAJOS
KÁNTOR LAJOS
KENÉZ FERENC
K. LENGYEL ZSOLT
MAJDÁN JÁNOS
MARUZSA ZOLTÁN
POLLMANN FERENC
ROMSICS IGNÁC

2

III. FOLYAM
2017.
FEBRUÁR

1917 A TÖRTÉNELEMBEN

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXVIII/2. • 2017. FEBRUÁR

TARTALOM

HAJDU TIBOR • 1917 – az orosz forradalom két arca	3
GLANT TIBOR • Az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése 1917-ben	11
HORNYÁK ÁRPÁD • A délszláv egység első hivatalos manifesztuma – a korfui nyilatkozat	22
BALLA TIBOR • A caporettói áttörés és előzményei	34
MARUZSA ZOLTÁN • Sem kormányon, sem ellenzékben: Tisza István tevékenysége második miniszterelnökségét követően	42
POLLMANN FERENC • Románia az osztrák–magyar vezérkar stratégiai tervezésében	56
K. LENGYEL ZSOLT • Erdély <i>újjaalkotásának</i> a magyar terve 1917/1918 során	64
KENÉZ FERENC • Porvers (<i>vers</i>)	76

■ MŰ ÉS VILÁGA

KÁNTOR LAJOS • Markó-olvasat	84
BUDAI GÁBOR • „Minden egész eltörött...”	88

■ KÖZELKÉP

HORVÁTH LAJOS • Szkizofrén hangolt-lét és minimális öntudat – új alternatívák a szkizofrénia fenomenológiai pszichiátriájában	106
--	-----

■ TÉKA

CODÁU ANNAMÁRIA • Anekdoták az átmenetről (<i>Sasszé</i>)	115
ROMSICS IGNÁC • Új kötet 1956-ról	117

MAJDÁN JÁNOS • Tisztelgés a tanár, kutató, mester
emléke előtt122

■ ABSTRACTS126

■ KÉP

FERENCZ ZOLTÁN

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILJA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.
A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap,
a bukaresti Művelődési Minisztérium és a Kolozs Megyei Tanács.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 60 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-709-429-332, illetve e-mailen:
erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Consiliului Județean Cluj

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

HAJDU TIBOR

1917 –

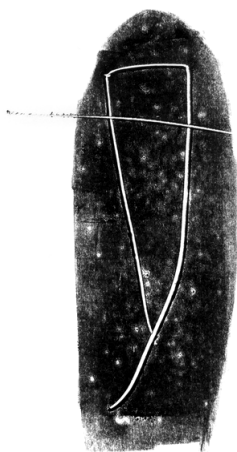
AZ OROSZ FORRADALOM KÉT ARCA

A forradalmak többnyire dichotómiákat foglalnak magukba – közel és távol, a forradalmi pillanat és a ritkán megvalósuló végcél; a politika szintje és a forradalmi nép akarata; a kiváltó körülmények és az azoktól való elszakadás szándéka; centrifugális és centripetális erők; Oroszország esetében erős széttagoltság osztályok és nemzetek között.

A februárinak nevezett (a régi orosz naptár szerint), a mi naptárunk szerint márciusi orosz forradalmat nem „készítették elő”. Természetesen megjelentek cikkek, készültek tervezetek, folytak politikai és diplomáciai megbeszélések a változás szükségességéről, de előzetes elhatározás nem született. Az antant szövetségeseknek az orosz háborús potenciál kihasználása volt fontos, aggályaik a cári udvar iránt másodlagosak e mögött. A belső politikai ellenzék nem volt egységes, a szociáldemokraták és a „szociálforradalmárok” (SzR) a távoli jövőbe helyezték szocialista programjuk reményét, nem hitték, hogy ennek előfeltételei megvalósultak volna.

Mint az a történetírásban, publicisztikában gyakori, ellentétes célzattal is állítják ugyanazt: az egykori szovjet és a szovjetellenes nyugati történetírás is az októberi szocialista forradalom, illetve a forradalmi „puccs” megtervezését, előkészítését vélte feltárni. 1917 eredeti dokumentumai egyiket sem támasztják alá.

A bolsevikok sem „készítették elő” a forradalmat. Lenin a háború kitörésétől kezdve a be-

**Lenin sikere után
világforradalomban,
legalábbis európai
forradalomban
reménykedett,
ez azonban sohasem
következett be.**

fejezéséért folytatott harcot tette hívei feladatává. Úgy látta, Oroszországban, ha a nép egyszer felkel a háború ellen, először polgári demokratikus forradalom következik, ebben pedig a bolsevikoknak nem kell részt venniük. Az ő dolguk a szocialista forradalom, ami azonban csak egy történelmi periódussal később következhet. A háborút támogató vagy csak mérsékelten háborúellenes szocialistákat olyan éles, sőt durva hangon bírálta, ami semmiképpen sem mutat a velük való összefogás szándékára. Ilyen értelemben instruálta a pétervári bolsevik vasmunkást, Sljapnyikovot, mikor 1916 végén hazaküldte a hazai illegális szervezet felélesztésére.

Az 1905-ös forradalom évfordulóján, 1917. január 22-én a zürichi szocialista fiataloknak tartott emlékbeszédében Lenin cáfolta Max Weber tételét, mintha ő és az SzR-ek „hosszasan előkészítették volna a moszkvai munkások 1905. decemberi *spontán* felkelését”, és azzal zárta előadását: eljön az új orosz forradalom, de „mi, öregek, úgy lehet, meg sem érjük. Ám meggyőződésem, hogy a fiatalok [...] abban nemcsak harcolni, de győzni is fognak.”¹

Ami történt, őt is meglepetésként érte. 1917. március 2-án sztrájkba lépett a pétervári Putyilov-gyár egyik műhelye. Az igazgatóság úgy próbálta letörni a sztrájkot, hogy munkaszünetet hirdetett hetedikével kezdődően néhány napra. Jókora jött ez a nyolcadikára a szokásos nőnap tüntetést szervező Sljapnyikovnak és társainak. A felvonuláson a kényszerpihenőjüket töltő Putyilov-gyáriak szokatlanul nagy számban vettek részt. A munkásnőket az első sorokba állították, a nőnaphoz ez illet, és a szervezők azt remélték, hogy a tüntetés szétverésére érkező kozákok és csendőrök nőekkel szemben talán nem járnak el szokásos kegyetlenségükkel. A péküzletek előtt kenyérért sorban álló asszonyok közül sokan csatlakoztak a menethez.

A szervezők meglepetésére a háborút megelégtelt katonák kifejezetten szelíden, sőt barátságosan viselkedtek. A nők ezt látva barátkozni kezdtek velük, simogatták, csókolgatták őket.

Másnap folytatódtak a demonstrációk, mind több gyár állt le. 11-ére városszerte szünetelt a munka. A cár parancsot adott a hadseregnek: „azonnal veszen véget a rendbontásnak”. Parancsát megpróbálták végrehajtani, a rendőrség számos ismert szocialista vezetőt letartóztatott, a tereken sortűzek dörögtek, csak a Znamenszkaja téren vagy 40 agyonlőtt tüntetőt szedtek össze. Már másnap, 12-én fordult a kocka. A pétervári ezredek egymás után tagadták meg a tűzparancsot, átadták fegyvereiket a munkásoknak, akik az Arzenált is elfoglalták. Március 12-én megalakult a pétervári szovjet, majd munkástanácsok alakultak más ipari központokban is. A márciusi forradalomnak egykorú jelentések szerint Péterváron 169 halottja volt.² N. Szuchanov, az „internacionalista” mensevik frakció egyik vezetője aznap beszélgetéséből Sljapnyikovval azt szűrte le, hogy a bolsevik vezetőségnek „nem volt még semmilyen döntése a hatalom kérésében, addig a percig központi vezetőségük nem formulázta meg ezt bármi komoly módon, lehetetlen volt előkészített jelszavakat várni tőlük, vagy előkészületet szisztematikus harcra egy előre kidolgozott terv alapján”.³

14-én a szovjet kiadta „1. számú parancsát” a katonákhoz, amelyben katonatanácsok alakítására szólította fel őket. Ezzel a hadseregben kettős hatalom jött létre – vagyis megkezdődött a fegyelem bomlása. A Lvov-kormány a szovjettel egyetértésben feloszlatta a titkosrendőrséget, a rettegett Ohranát és a csendőrséget.

A képviselőház, a „Duma” pártjai már hetekkel előbb látták a helyzet veszélyességét, tanácskoztak, de tettekre nem szánták el magukat. Február 23-án a Du-

ma elnöke, Rodzjanko kihallgatáson jelent meg a cárnál, és figyelmeztette: a forradalom elkerülhetetlen, koronája forog veszélyben, ha nem támaszkodik a Dumára – a cár nem vette komolyan a figyelmeztetést. A tüntetések, utcai harcok kibontakozása után Rodzjanko táviratot küldött a cárnak: „A fővárosban anarchia. Az igazgatás megbénult. Az élelmiszer- és tüzelőellátás teljesen összeomlott. Nő az általános elégedetlenség. Az utcákon kaotikus lövöldözés. A katonai alakulatok egymásra lőnek. Sürgősen meg kell bízni kormányalakítással egy közbizalommal rendelkező embert.” A cár elolvasva a táviratot azt mondta egyik miniszterének: „A kövér Rodzjanko megint mindenféle ostobaságot ír, nem is válszolólok neki.”⁴

A nagy pétervári tüntetés után a szocialista pártok meglepett vezetői A. Kerenszkij mérsékelt szocialista ügyvéd lakásán tanácskoztak (Sljapnyikov is ott volt a bolsevikok képviselőjében⁵), és úgy látták: nem forradalom jön, hanem a reakció megerősödése.⁶ A szovjet megalakítása után ott igyekeztek összefogni a forradalmi erőket, de a hatalom átvételére nem vállalkoztak – úgy vélték, hogy a polgári demokrácia kialakítása nem az ő feladatuk.

A szovjet megalakulásával egy napon a Duma kiküldött egy bizottságot, amely ideiglenes kormányt jelölt ki a liberális G. Lvov herceg elnökletével. A szocialisták egyelőre a jóindulatú megfigyelő álláspontjára helyezkedtek a kormánnyal szemben, amely a rend helyreállítását, a háború folytatását és demokratikusan választott Alkotmányozó Nemzetgyűlés előkészítését tűzte ki célul. A főhadiszállásról a fővárosba induló cár még hozzájárult az új kormány megalakításához, de Pszkovba érve saját tábornokai szólították fel lemondásra, Rodzjankóval egyetértésben, március 15-én. A cár Mihail fivére javára köszönt le, aki másnap a kormánnyal tárgyalta erről.

„Egy érzelmeiktől fűtött jelenet következett: Miljukov⁷ kérlelte, hogy fogadja el a koronát, Kerenszkij meg rimánkodott, hogy utasítsa vissza. A kabinet többsége Kerenszkijt támogatta.”⁸ Kerenszkij végül meggyőzte az eleve kételkedő nagyerceget: a háborút a katonák csak akkor folytatják, ha megszabadultak a cári családtól.

Az antant nagykövetei eleinte kételkedve figyelték a készülődő forradalmat, a hadműveletek zavartalanságára helyezték a súlyt. Paléologue francia nagykövet leírja naplójában beszélgetését olasz kollégájával két héttel a forradalom kitörése előtt.

„Carlotti a naponta tapasztalható súlyos tünetek ellenére sem hiszi, hogy hamarosan kitör a forradalom. Az a véleménye, hogy ha egy népi mozgalom meg is dönti a cári Monarchiát, helyére alkotmányos és demokratikus rendszer kerül...” Paléologue viszont végzetesnek tartaná a cárizmus bukását: „[...] a cárizmus nemcsak az orosz hivatalos kormányforma, hanem egyúttal az orosz közösség alapja, tartópillére, szerkezete is. A cárizmus alakította ki és tartja fenn Oroszország történelmi egyéniségét. Az orosz nép egész közös élete mintegy összenőtt a cárizmussal. A cárizmuson kívül nincs semmi. Ha a cárizmus összeomlik, magával rántja az egész orosz építményt [...]”⁹

Az antant képviselői csak március 17-én közölték a forradalmi kormány feltételes elismerését az új külügyminiszterrel, Miljukovval. Fő feltételük a harci cselekmények folytatása volt. Ezt nemcsak a Lvov-kormány tartotta természetesnek, de a szocialisták, sőt a pétervári bolsevikok is. Március 28-án hozta a bolsevik *Pravda* egyik szerkesztője, L. Kamenyev írását: „amíg egy hadsereg szemben áll a másikkal, politikailag értelmetlen lenne az egyik félnek azt ajánlani, tegye le a fegyvert és térjen haza [...]”¹⁰

Ezzel kibontakozott a forradalom első nagy ellentmondása. Azok a katonák, akik a forradalom oldalára álltak, attól a háború azonnali befejezését várták; a cárizmus bukását, a demokratikus vívmányokat bár helyeselték, kevésbé tartották sürgősnek. A szocialisták – még a *Pravda* szerkesztői, Kamenyev és Sztálin is – viszont a politika elfogadott normái szerint éppen fordítva gondolkodtak: első a polgári demokrácia, amelynek kormánya kezdjen tárgyalásokat a háború befejezésére – s addig feltételeken támogatni kell.

Lenin svájci emigrációjában elképedve látta otthoni hívei békülékenységét. Hazaküldött leveleiben (*Levelek a távolból*) elítélte a háború és a Lvov-kormány akár feltételes támogatását is. Első levelét a *Pravda* csak kihagyásokkal és fenntartásai leszögezésével közölte, a továbbiakat félretette – az április 16-án hazaérkező Lenin inkább tekintélyével, mint érveivel bírta rá híveit irányvonala elfogadására. Napról napra jelentek meg cikkei a *Pravdában*, amelyekben elutasított minden együttműködést, nemcsak a Lvov-kormánnyal, de annak szocialista támogatóival is. Májusban hazaérkezett emigrációjából Lev Trockij, aki hamarosan csatlakozott a bolsevikokhoz, és lenyűgöző szónoklataival fenntartások nélkül támogatta Lenint.

A háborút egyoldalúan abbahagyni persze nem lett volna egyszerű, és a Lvov-kormány nem is akarta elveszíteni az antant támogatását, a katonák viszont nem akartak tovább harcolni. 1914-ben, a háború kezdetén egyik fél sem tervezett több évig tartó háborút, a gazdaság, a fegyverzet és az emberanyag is kimerült – 1917-ben már a francia és az olasz hadseregben is tömeges parancsmegtagadásokra, lázadásokra került sor, de a nyugati államok elég erősek voltak a lázongás elfojtására.¹¹ Az orosz forradalmi kormány nem élhetett a cári rendszer kényszerítő eszközeivel, és így fokozatosan elvesztette hatalmát a nép és a katonák felett.

Miljukov március 21-én utasította az antant fővárosaiban működő orosz követekeket, biztosítsák a szövetségeseket, az új kormány hű marad kötelezettségeihez, és Oroszország folytatja háborús erőfeszítéseit. Erre másnap megérkezett a szövetségesek hivatalos elismerése. A háború folytatását azonban nemcsak a forradalmi nép és a katonák, a tábornokok sem látták ilyen egyszerűnek. A hadsereg parancsnokai kitartottak ugyan, de tudták: ha támadó hadműveleteket kezdenek, azok eredménye nagyon is kétséges.

A pétervári szovjet legtöbb tagja gúnyos nevetéssel fogadta Lenin szavait, mikor április 17-én eléjük terjesztette programját. Utópiának tekintették, a háború azonnali befejezésének követelését pedig képtelenségnek. Csakhogy a háború folytatása éppolyan képtelenség volt, mint egyoldalú befejezése.

A kormány egyik fő feladatának tekintette az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívását, de az események rohanása közben halogatta a választások kiírását. Ezzel saját hatalmát ásta alá – a mielőbbi választások a paraszti többségű országban bizonyára a mérsékelt pártok győelmét hozzák, más kérdés, vajon ebbe a szovjet belenyugodott-e volna. Hiszen az országban a márciusi forradalom után valóságos kettős hatalom alakult ki.

A demokratikus pártok természetesnek tartották a nyugati demokrácia berendezkedésének másolását, ám ennek előfeltétele a társadalom megegyezése az alapokban, ami csak többé-kevésbé fejlett polgári társadalomban lehetséges. A választás eredményét – mint azt a forradalom jóval előrehaladottabb fokán, 1917 decemberében megtartott választások még a bolsevik hatalomátvétel dacára is megmutatták – valóban a szervezetlen, szétaprózott parasztság döntötte el.

Belenyugodhattak-e ebbe a kisebbségben levő, de városokban, illetve hadseregekben koncentrált munkások és katonák? A hatalom problémáját csak halogatni lehetett, és a halogatás nem a kormány malmára hajtotta a vizet.

Ha a szövetségeket kezdetben megnyugtatták Miljukov ígéretei, a katonákat és munkásokat annál kevésbé. A pétervári szovjet követelte, hogy a kormány konkretizálja hadicéljait. Némi huzavona után április 9-én a kormány kiáltványt adott ki, amelyben egyrészt ismét hitet tett a szövetségesi hűség és a háború folytatása mellett, másrészt deklarálta, hogy a szabad Oroszország nem kíván más nemzeteket elnyomni, területét gyarapítani és általában a nemzetek önrendelkezése alapján áll. (Gondolt-e arra Miljukov, hogy még néhány hónap, és napirendre kerül az ukrán, finn, grúz, örmény nemzeti önrendelkezés problémája?) A kiáltvány sem a szovjetet, sem a szövetségeket nem nyugtatta meg.

Ribot francia miniszterelnök közölte az orosz követtel, hogy kormánya nem mond le területi és egyéb igényeiről, és tisztázni kell: Oroszország a maga részéről valóban lemond-e a számára titkos szerződésekben biztosított területekről.¹² Miljukov a szokásos diplomáciai ügyeskedéssel próbált kibújni szorult helyzetéből: május elsején jegyzéket intézett a szövetségesekhez, amelyben átvette a szovjet demokratikus jelszavait, másrészt megígérte, hogy Oroszország folytatja a harcot „a végső győzelemig”. Nyilvánosságra nem hozott mellékletében igyekezett megnyugtanni a szövetségeket, a titkos szerződések problémáját pedig megkerülte. A forradalmi helyzetben nem használt a diplomatazálás: az angol és francia kormány szocialista politikusokat küldött Pétervárra a szovjet meggyőzésére, Pétervár népe és katonasága viszont hevesen tüntetett Miljukov kétértelműsége ellen, és elérték leváltását, lemondatták Gucskov hadügyminisztert, a hadiipar reprezentánsát is.

Az Ideiglenes Kormányt átalakították, bevettek hat szocialistát, Kerenszkij lett a hadügyminiszter. Kerenszkij a forradalom radikalizálásának híve, ugyanakkor a tettek embere volt; a tábornokok, főleg Bruszilov főparancsnok kétkedése ellenére nagy offenzívát határozott el, a szövetségesek helyzetének javítására és megnyugtatóására. Bruszilov, aki ismerte a katonák gondolkodását, emlékirataiban kifejti: Kerenszkij és offenzívája eleve bukásra volt ítélve. A monarchista tiszteknek Kerenszkij a szovjet embere, vagyis túl radikális volt, ők nem akartak lemondani a győzteseknek kijáró zsákmányról, és a vakmerő, esélyeket nem fontolgató kozák Kornyilov körül tömörültek. A munkások és a frontkatonák békét akartak, és mindinkább a bolsevikokat követték, akik ugyancsak nem fontolgatták, mi következik, ha elérték a hatalmat és a békét. Kerenszkij kimondta, hogy nem törekszik területszerzésre vagy más hadizsákmányra – ez rokonszenvesen hangzik, de a katonák azt kérdezték: ha nincsenek hadicéljaink, akkor miért harcolunk, csak azért, hogy megdögölhessünk? Így Kerenszkij népszerűsége gyorsan apadt, miután pedig a július elején széles fronton kezdett offenzíva összeomlott, Bruszilovot tette meg bűnbaknak és Kornyilovot – július 18-án – főparancsnoknak.¹³

Kornyilov népszerű volt a katonák között is vakmerőségéért – amivel egyszer már pórul járt ugyan, mert elől száguldva bekerítették, és fogságba esett, de megszökött egy magyarországi fogolytáborból, és kalandos úton hazajutott, s ezzel a romantika koszorúját fonta neve köré. Kornyilov mint új főparancsnok nem az ellenség, hanem a forradalom ellen készülődött: visszaállította a hadseregben a halálbüntetést, és diktatúrára tört.

A Kerenszkij-offenzíva ellen lázongó pétervári katonák és a közeli kronstadti hadikikötő matrózai július 3-án és 4-én elárastották a főváros utcáit, a fegyve-

res tüntetésnek több száz halottja volt. A kronstadtiak és több ezred teljesen a bolsevik agitáció hatása alá kerültek, és készek lettek volna erővel megdönteni a kormányt, a bolsevikok azonban nem álltak még készen erre, konkrét elképzelésük sem volt, ezért nem akadályozták, hogy a szovjet mérsékelt szocialistái a kormányt támogatva leszereljék a tüntetést. A kormány elrendelte a bolsevik vezetők letartóztatását, de ezzel nem ment semmire – Lenin Finnországban rejtőzött el.

Kerenszkij július 21-én átvette a miniszterelnöki posztot is, Kornyilov elhárította, hogy rendet csinál Péterváron, a forradalom fővárosában, és augusztus 26-án oda irányított egy kozák hadtestet. Ami július–augusztusban történt, máig a forradalom legvitatottabb fejezete. Kerenszkij úgy vélte, hogy az offenzíva napjaiban a bolsevikok puccsal próbálkoztak, utóbbiak ezt tagadták. Kornyilov bizonyára úgy vélte, hogy a Kerenszkij-kormány gyengülő hatalmát erősíti a főváros megszállásával. Kerenszkij egyensúlyozott, viselkedése ellentmondásos, először Kornyilovra próbált támaszkodni, a döntő pillanatban mégis ellene fordult, joggal tartva attól, hogy Krimov kozákjai nem a kormány parancsait fogják követni. Ezért leváltotta Kornyilovot. A bolsevikok kihasználták a kormány szorultságát, hogy mint támogatói és a forradalom védelmezői lépjenek fel, és így visszanyerték legalitásukat. A kormány pedig nem is szorult rájuk: hamar kiderült, hogy a hadsereg nem támogatja az önhitt Kornyilovot, puccsa, ha ugyan volt, rögtön összeomlott.

Kornyilov bukása után az orosz hadsereg nem is próbálkozott új támadással, s ezáltal leértékelődött a szövetségesek szemében. A hadseregben megindult egy bomlási folyamat, a bolsevikok pedig mint a béke hívei növelték befolyásukat a szovjetben. A kormány hatalma gyengült, a gazdasági helyzet romlott; Lenin, aki júliusban még ingadozott cselekvés és kivárás között, most érettnak látta az időt a hatalom megragadására. A kormány végre elszánta magát a nemzetgyűlési választások kiírására november végére. Nyilvánvaló volt, hogy bárki győz a választásokon, a bolsevikok kisebbségbe kerülnek. Ezért a párt több vezetője, így Zinovjev és Kamenyev, a kivárási politika folytatását javasolta. Lenin viszont kieroszakolta, hogy ne várják be az Alkotmányozó Nemzetgyűlést, és a szovjetek november elején összeülő kongresszusa nevében vegyék át a hatalmat. A júliusi fordulattal ugyanis véget ért a kettős hatalom, ám egy újabb ellentmondás részeként; számos vidéki városban (az Uralban és északon, valamint Rosztovban, Asztrahanyban, Taskentben) ugyanis már szeptembertől a szovjet kezében volt gyakorlatilag a hatalom, Trockijt a pétervári szovjet elnökévé választották, és ebben a minőségében összehívta, pár nappal a nemzetgyűlési választásokat megelőzően, az országos szovjetkongresszust.

Így megelőzni a népképviselőt összeülését ellentmond a demokrácia klasszikus elveinek; csakhogy ezek az elvek többnyire valamennyire homogén, kiforrott társadalmakban érvényesülhetnek. A cári hatalom bukásával az orosz munkások, polgárság, parasztság, a lakosság harmadát kitevő nemzetiségek idegenül, ha nem ellenségesen álltak szemben egymással. Nem volt olyan párt, amelyről elmondhatnánk, hogy a többség bizalmát élvezte.

Lenin fő ütőkártyája az azonnali béke követelése volt. Ez több taktikai húzásnál, hiszen mindig is ellenezte a háborút, csakhogy ez a humanista program korábban megvalósíthatatlan volt. Most viszont a hadsereg állapotát tekintve a háború híveinek nem volt reális támaszuk, s attól lehetett tartani, hogy a szituációt kihasználó német támadás beveszi Pétervárt. A Bolsevik Párt a választásokon

csak 24%-ot kapott, de a munkásság többsége mellett elnyerte a frontkatonák támogatását. Miután a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei támogatták, vagy bizonytalanok voltak, a hatalom megragadásához vezető út nyitva állt előtte. Azt is mondhatnánk, hogy az egyetlen pályázó pillanatnyilag előnyös helyzetébe került. A hatalom átvételének másnapján már megoldhatatlan problémákkal kellett szembenéznie, de határtalan önbizalmával a döntő pillanatra koncentrált.

A november 7-i hatalomátvételt sokan puccsnak tekintik, de egy 150 milliós, a bomlás állapotában levő országban a főváros megszerzése még nem azonos a hatalom megszerzésével. Az évekig tartó véres harcok és politikai manőverek eredménye volt. A szovjet történetírás Lenin zseniális előrelátásáról beszélt – valójában a napról napra változó helyzetben kellett új meg új megoldásokat találni. Lenin sikere után világorradalomban, legalábbis európai forradalomban reménykedett, ez azonban sohasem következett be. Viszont – bár sokan a Központi Hatalmak szövetségesének vagy éppen ügynökének hitték – éppen a Központi Hatalmak országaiban sikerült elősegítenie a forradalom győzelmét, amivel az antant győzelmét hozta előre talán fél évvel.

A szovjetkongresszus békefelhívására csak a Központi Hatalmak reagáltak kedvezően. Ha utóbbiak katonai helyzete olyan, mint akár egy évvel korábban, akár elfoglalhatták volna a Baltikumot és Pétervárt – de Pétervár még nem Oroszország. A szovjet kormány fegyverszüneti, majd béketárgyalást kezdett a Központi Hatalmakkal. Ez és a Breszt Litovszkban 1918 februárjában elfogadott rendkívül hátrányos békefeltételek még a bolsevikok többsége számára is elfogadhatatlanok voltak – csakhogy ütőképes hadsereg hiányában nem volt alternatívája.

A hatalom megragadása rögtön új problémákat vetett fel. A Lenin elnökletével megalakult Népbiztosok Tanácsát ideiglenesnek tekintették az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívásáig. A forradalmi hangulatban a polgári pártok, sőt a mensevikek is gyenge eredményt értek el; a szavazatok több mint 40%-át az eszerek kapták. Még azt sem lehet mondani, hogy az eszer párt a parasztság többségének akarátát fejezte ki, s rögtön ketté is szakadt: Lenin félretéve marxista agrárprogramját, átvette programjából a teljes és a parasztnak óhaja szerint végrehajtandó földosztást, és bevette a baloldali eszereket kormányába, helyettese az eszer Prosján lett. A január közepén összeült Nemzetgyűlést erőszakkal feloszlatták, a hatalmat a III. Szovjetkongresszus vette át, ahol a bolsevikok és a baloldali eszerek együtt már többséggel rendelkeztek.

Miért nyugodott bele a Nemzetgyűlés ellenállás nélkül feloszlátásába? Előszörban azért, mert pártjainak nem volt egységes elképzelésük a jövőre nézve. R. Pipes és mások szerint abban bíztak, hogy a szovjet kormány kísérlete hamar dugába dől, ezért nem kockáztattak meg egy kétes kimenetelű fegyveres ellenállást.¹⁴ Kerenszkij talán megtarthatta volna hatalmát, ha az antant a júliusi offenzíva kudarca után hozzájárul, hogy beszüntesse a hadműveleteket – de még azt sem tudta elérni, hogy az angol király menedéket adjon unokatestvérének, a cárnak.

Lenin kormánya is megoldhatatlan kihívások előtt állt. Legsürgetőbb a front helyzete volt, ezért megkötötték a Központi Hatalmakkal a breszti békét. Ezzel szövetségesből ellenséggé tették a nyugati hatalmakat, bár azoknak vagy négy hónapjuk volt arra, hogy alternatív javaslatot tegyenek; nem tettek, mert ők is úgy látták, hogy a szovjet kormány hamarosan összeomlik, s joggal remélték, hogy a világháború vagy egy év után az ő győzelmükkel végződik. Ez viszont Le-

nint és Trockijt is megnyugtathatta; a breszti békefeltételeket nem sokáig kellett betartani, s a német és osztrák–magyar hadsereg harc nélkül távozott Oroszországból. Az eszerek ideiglenesen sem tudták elfogadni a breszti békét, s néhány hónap ingadozás után kiváltak a kormányból. A következő hónapokban számos parasztfelkelésre került sor, de mivel ezek helyi jellegűek, izoláltak voltak, az alakuló Vörös Hadsereg leverte őket.

Az 1918 nyarán létrejött egypártrendszer Lenin nem tekintette véglegesnek, Ukrajnában még 1920-ban is próbálkoztak koalíciós kormánnyal. Általában a kialakult és mindinkább a terrorra támaszkodó rezsimjét is ideiglenesnek tekintette. Mint dogmatikus marxista nem is gondolt arra, hogy a szocializmus az elmaradott Oroszországban valósuljon meg, ezért sikerükön és a közép-európai forradalmakon fellelkesülve a „világforradalomban” bíztak, annak bekövetkeztéig rendszerüket hangsúlyozottan átmenetinek tekintették a polgári és kommunista társadalom között. Lenin ebben a várakozásban halt meg.

Utódai, idővel belátva, hogy a világforradalom elmarad, a hatalomról viszont semmiképpen sem akartak lemondani, kidolgoztak egy sajátos elméletet arról, hogy a szocializmus „egyelőre” egy országban valósul meg. Ez legjobb esetben önáltatás volt – nem tartozik tárgyunkhoz ennek részletes kifejtése –, csak annyit, hogy részleges sikerek ellenére, hét évtized feloldhatatlan ellentmondásai után végül is fenntarthatatlannak bizonyult.

■ JEGYZETEK

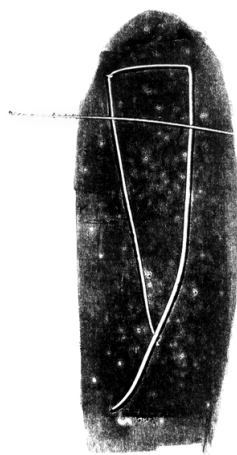
1. Lenin Művei 4. kiadás 23. kötet, előadás az 1905-ös forradalomról.
2. Idézi M. Heller – A. Nekrich: *Geschichte der Sowjetunion*. Frankfurt, 1985. I. 18. Heller és Nyekrics munkája jó és tárgyilagos összefoglalása a Szovjetunió, illetve létrejötte, az 1917-es év történetének. – Elfogultabb, de azért tényszerű és a forradalmi események részletes leírását tartalmazó Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Bp., 1997. – A szovjet korszak talán legtényszerűbb feldolgozása a Hruscsov-érában kezdeményezett, de már bukása után megjelent hatkötetes párttörténet 3/1. kötete (1917–1918), Moszkva, 1967. Főszerkesztő Je. Bugajev.
3. *The Russian Revolution 1917*. A personal record by N. N. Sukhanov. Princeton, 1983. 43–44. (Sukhanov 7 kötetes műve talán a legalaposabb kortársi leírása a forradalomnak.)
4. Idézi Heller–Nekrich: i. m. I. 17.
5. A bolsevikok, Lenin hívei formálisan csak a forradalom után alakultak külön kommunista párttá, szakítva a szociáldemokrata elnevezéssel. A hivatalos szovjet párttörténetírás hol 1903-at, hol 1912-öt tette meg a pártalakulás évének – valójában a bolsevikok többé-kevésbé önálló frakciót képeztek az egységes párton belül. A világháború éveiben az emigráns szervezetek élesen különváltak, de erről a vidéki pártszervezetek nem is mindig tudtak. Péterváron működött a bolsevikok Oroszországi Bizottsága: Sljapnyikov, Zaluckij, Molotov. Mikor Sztálinnak már útjában voltak a régi bolsevikok, Sljapnyikovot kizárták a pártból, majd sokakkal együtt kivégezték.
6. N. N. Sukhanov: i. m. ou.
7. Az új kormány külügyminisztere, „alkotmányos-demokrata” történészprofesszor.
8. Pipes: i. m. 135.
9. Maurice Paléologue: *A cárok Oroszországa a Nagy Háború alatt*. Bp., 1982. 394–395. (A magyar fordító a címben a „Grande Guerre”-t első világháborúnak fordította. Anakronizmus, a szerző naplójának megjelenésekor, 1922-ben nem tudhatta, hogy lesz második világháború is.)
10. Pravda 1917. március 2. (15).
11. Erről és a frontok állásáról bővebben l. Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Bp., 2014.
12. Bővebben l. Paléologue: i. m. 420–442.
13. General A. A. Brussilov: *A Soldiers Note-Book 1914-1918*. London, 1930. 311–312. stb. Magyarul is megjelent 1986-ban, de az angolul olvasóknak inkább az eredeti angol kiadást ajánlanám.
14. Pipes: i. m. 232. skk.

GLANT TIBOR

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK HADBA LÉPÉSE 1917-BEN

A mikor Woodrow Wilsont 1912-ben megválasztották az Egyesült Államok 28. elnökének, senki nem gondolta volna, hogy hivatali ideje letelte előtt az újvilági nagyhatalom története során először részt vesz egy globális háborúban és az azt követő nemzetközi béketeremtésben. 1913 tavaszán, beiktatása előestéjén Wilson egy princetoni barátjának azt mondta, hogy a „sors iróniája volna, ha kormányomnak elsősorban külpolitikai kérdésekkel kellene foglalkoznia”.¹ Az európai háború eszkalálódása idején, 1914 augusztusában, Wilson határozott semlegességi politikát hirdetett meg: „Pártatlannak kell maradnunk gondolatban és tetteinkben egyaránt. Korlátot kell szabnunk érzelmeinknek és minden olyan akciónak, melyet úgy lehet értelmezni, hogy az egyik hadban álló felet a másik elé helyeznénk.”² Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, hogyan jutott el Wilson vezetésével az Egyesült Államok a semlegesség teljesen logikusnak tűnő deklarálásától a hadba lépésig 32 hónap alatt.

Az Egyesült Államok hadba lépése immár száz éve foglalkoztatja a történétírókat, a kérdések (a miért és a hogyan) megválaszolása azonban szinte kizárólag az amerikai nemzeti történetírás keretein belül folyt. A legfrissebb és legalaposabb bibliográfiai összefoglaló egyetlen nem amerikai feldolgozást említ, az angol Patrick Devlin munkáját, s azt is azért, mert el-

Wilson
a legmagasztosabb
eszmék megidézésével
értelt a hadba
lépés mellett: nyugodt
szívvel jelentette ki,
hogy a háború
a demokráciák és az
autokrata rendszerek
között folyik,
az Egyesült Államoknak
pedig egyediségéből
eredő kötelessége
a demokrácia védelme
és terjesztése...

JK
2017/2

sóként használt széles körű brit levéltári forrásokat.³ Ez a történetírói vonal tükrözi az amerikaiak változó önképét és azt is, hogyan helyezték el az első világháborút a későbbi történelmi események és évfordulók kontextusában. Ugyanakkor, ahogyan azt a Wilson-historiográfiát bemutató írásomban hangsúlyoztam, ez egy ideológiailag zárt kör, melyben minden a „Wilson mint tragikus hős” mesternarratíva körül forog.⁴

A külső (jelen esetben magyar) nézőpont azért legitim, mert nem ebből az amerikai paradigmából indul ki. Erre azért van szükség, mert a lineáris amerikai narratívák (a logikus semlegességtől a hadba lépésig más-más okot nevezve döntőnek) győzelmi narratívák is egyben, tehát a végeredmény felől közelítik meg a problémát, és a legyőzöttek szempontjai nem jelennek meg bennük kelő súllyal. Ezek a narratívák ráadásul nem válaszolnak meg több, látványos ellentmondást. Ilyen például az, hogy ha annyira logikus Wilson augusztus 19-i semlegességi nyilatkozata, akkor miért zajlottak New Yorkban óriási tömegeket megmozgató, háborúpárti felvonulások. Hogyan definiálták az amerikaiak a semlegességet általában és saját semlegességüket a kérdéses 32 hónap során? Mi vitte rá a külpolitikai kérdésekben egyébként hagyományosan kevés kockázatot vállaló újvilági politikai elitet (köztük a Wilson ellenzékét képező republikánusokat) a hadba lépés támogatására? Mi köze mindehhez az 1912. és 1916. évi amerikai elnökválasztásnak, valamint az angol titkosszolgálatnak? Hogyan jutott el Wilson a szavakban és tettekben is semleges állásponttól oda, hogy a hadba lépést „a világot biztonságossá kell tennünk a demokrácia számára” elv meghirdetésével indokolja? Egy rövid bevezetőt követően, ezek a kérdéseknek a megválaszolásával is elemezzük az Amerikai Egyesült Államok belépését az első világháborúba.

Háttér

■ A 19. század utolsó negyedében az Egyesült Államok gazdasági nagyhatalommá vált, a vasúthálózat kiépítésére, az infrastruktúra fejlesztésére, valamint a villamosításra alapozó „második ipari forradalom” eredményeként. A vidéki, családi farmokon gazdálkodó Amerika hanyatlása (a vasút és a mezőgazdaság gépesítése miatt) és a Nagy-tavak környékén felfutó ipari termelés együttesen a városi lakosság (és munkásság) lélekszámának megnövekedéséhez vezetett. A még hiányzó munkaerőt a bevándorlás szolgáltatta. 1860-ban csak minden hatodik amerikai élt városban, 1920-ban már minden második. Hatvan év alatt a lakosság száma 31 millióról 106 millióra nőtt, és a háború utáni első népszámlálás adatai szerint minden negyedik amerikai lakos nem az Újvilágban született. Az amerikai társadalom és gazdaság alig negyedszázad alatt (1877–1900) drámai változásokon esett át, s erre valahogy reagálni kellett. A „természetes” fejlődés (szociáldarwinizmus) mellett megjelent az állam aktívabb részvételének igénye is (reformdarwinizmus), előbb tagállami, majd szövetségi szinten is. Az amerikai gazdasági-politikai-társadalmi élet szisztematikus átalakítására 1900 és 1917 között került sor, az ún. „progresszív korszakban”. A tagállami szinten tesztelt „progresszív reformok” szövetségi szinten történő bevezetését republikánus (Theodore Roosevelt és William Howard Taft) és demokrata párti (Thomas Woodrow Wilson) elnökök egyaránt támogatták. A korszak három ikonikus elnöke között a viták nem a reform szükségességéről folytak, hanem arról, hogy ki mit és hogyan kíván átalakítani. Ezt a reformfolyamatot vitte végig Wilson első

kormányza az „Új szabadság” program megvalósításával, és ennek vetett véget a hadba lépés.⁵

Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai téren hasonló aktivitást mutatott. Washington érdeklődésének középpontjában Latin-Amerika, a Távól-Kelet és kisebb mértékben az európai gyarmati politika állt. Amerika-közi szinten az 1898. évi spanyol–amerikai háború hozott fordulatot. Ekkor az újvilági nagyhatalom megszerezte nemcsak a felszabadított Kuba feletti ellenőrzést, hanem az összes csendes-óceáni spanyol gyarmatot (Hawaii, Fülöp-szigetek, valamint egyéb, kisebb szigetek) is. 1904-ben Roosevelt elnök kiegészítette a Monroe-doktrínát azal, hogy a nyugati és keleti félteke politikai-gazdasági életének elválasztásán túl az Egyesült Államokat mint a régió „egyetlen civilizált nemzetét” felruházta „nemzetközi rendőri hatalommal” is. 1903-ban megszerezte a két óceánt összekötő vízi út megépítéséhez szükséges földterületeket, és elkezdődött a Panamacsatorna építése. Ez, illetve az 1911-ben kitört mexikói forradalom fontos szerepet játszott az amerikai semlegesség alakulásában, majd annak feladásában is.

Japán erőszakos úton történő megnyitásával (1853) és a koreai katonai intervencióval (1871) az Egyesült Államok világosan jelezte, hogy szerepet kíván játszani a Távól-Kelet sorsának alakításában. 1899-ben és 1900-ban John Hay külügyminiszter meghirdette a „nyitott kapuk” elvét, követelve, hogy a kínai piachoz minden nagyhatalom egyformán hozzáférhessen. 1900-ban az Egyesült Államok katonai segítséget nyújtott a kínai boxerlázadás leveréséhez. Az 1904–05 között zajlott orosz–japán háború után Roosevelt elnök közvetítette a békét, s ezért Nobel-békedíjat kapott. A 20. század első évtizedében a „nyitott kapuk” által lehetővé tett kínai gazdasági térnyerés biztosítása állt a távol-keleti amerikai külpolitika középpontjában: a vita arról folyt, hogy milyen mértékben kell a vezető újvilági magánbankok által létrehozott kínai konzorciumot támogatnia a szövetségi kormányzatnak. A kínai bevándorlást szövetségi törvénnyel (1882) tiltották be, a japán migrációt pedig egy „gentlemen’s agreement”-tel (1907) korlátozták.

A Monroe-doktrína megerősítésével és kiterjesztésével (1904) a Roosevelt-kormányzat jelezte, hogy nem kíván Európa belső, politikai ügyeibe avatkozni. Washington élénk diplomáciai kapcsolatokat ápolt az európai nagyhatalmakkal, de távol tartotta magát a kontinens háborúitól és a gyarmati konfliktusoktól is. Az Egyesült Államok ugyanakkor részt vett az első hágai békekonferencián (1899), majd maga kezdeményezte a másodikat (1904-ben, de csak 1907-ben rendezték meg). A hágai megállapodások (békeszerződések) a szárazföldi és tengeri hadviselés szabályait rögzítették, valamint szabályozták a sebesültekkel és hadifoglyokkal való bánásmódot. A republikánus külpolitika tehát a nemzetközi szerződésekben foglalt (katonai) kötelezettségek nélküli aktív, de eseti részvételre épült. Roosevelt szívesen vállalta a közvetítő szerepét: az orosz–japán háború mellett az első marokkói válság lezárása (1906) is amerikai közreműködéssel történt.⁶ Ennek az új, aktivista külpolitikának szellemi műhelye is volt: 1906-ban alapították az azóta is folyamatosan működő Amerikai Nemzetközi Jogi Társaságot (American Society for International Law), mely a következő évtől szakfolyóiratot is adott ki *American Journal of International Law* címmel. A lap egyik alapító szerkesztője Robert Lansing volt, aki később Wilson második külügyminisztereként szolgált (1915–20).⁷ A fenti rövid áttekintés tükrében nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok nem a világháború során és nem felkészületlenül lépett a nemzetközi politikai színpadra.

A gazdasági sikerek és az aktív külpolitikai lépések meghatározták az Egyesült Államok önképét és nemzetközi megítélését is. A 19. század elején „Amerika” még inkább Latin-Amerikát jelentette az európai szóhasználatban, a 20. század elején viszont már az észak-amerikai nagyhatalom szinonimája volt. Az amerikai gazdasági csoda és a két világkiállítás (Chicago, 1893 és St. Louis, 1904) a nemzetközi érdeklődés középpontjába állította a tengerentúli világot: angolok, németek és magyarok jártak tanulmányútra, felmérni az amerikai vasutat, mezőgazdaságot, könnyű- és nehézipart, építészetet és orvosi ellátást. Ez tovább erősítette az amerikai kultúrában eleve erősen jelen lévő kivételességtudatot, az újvilág és az óvilág szembeállítását. 1914 nyarán, az európai háború kirobbanásakor az amerikai sajtó a joggal mérnöki csúcsteljesítménynek tartott Panama-csatorna megnyitását ünnepelte, és az óvilág újabb önpusztító háborújáról cikkezett.⁸

Az Amerikai Egyesült Államok nemzetközi megítélését jelentős mértékben befolyásolta Európától való távolsága. A spanyol–amerikai háborúval párhuzamosan Washington megépítette a Nagy Fehér Flottát, majd a két óceánt összekötő Panama-csatornát, ezzel jelezve, hogy tengeri nagyhatalomként kell vele számolni a továbbiakban. Az 1910-es évek közepére az amerikai haditengerészetet Latin-Amerika-szerte „State Department csapatok”-nak nevezték: ez azt mutatja, hogy Washington élt az adódó lehetőségekkel, és komolyan vette a Monroe-doktrína roosevelti kiterjesztését. A Fehér Ház ugyanakkor hajlandó volt a vitás kérdések jelentős részét (elsősorban európai partnereivel, de estenként akár Mexikóval is) nemzetközi közvetítéssel, nem pedig háború útján rendezni.⁹

Az Európa és az Egyesült Államok közti távolságot a leggyorsabb óriáshajók 8-12 nap alatt tették meg, s a Titanic katasztrófája (1912) rámutatott az ilyen utak kockázatára is. Az európai háború kitérősekor nyilvánvaló volt, hogy az Egyesült Államok akkor sem fog tudni érdemben beavatkozni egy globális háborúba, ha megpróbálja. Ehhez sem megfelelő szárazföldi hadereje, sem a csapatok mozgatásához szükséges szállítókapacitása nem volt. Ennek fényében ismételtelen felmerül a kérdés: mi történt az 1914 augusztusa és 1917 áprilisa között eltelt 32 hónapban? Hogyan lett ebből háború? Következő lépésként ezeket a fejleményeket járjuk körbe röviden.

Az amerikai semlegesség kihívásai

■ 1914 augusztusában, az osztrák–magyar–szerb konfliktus kontinentális eszkalálódásakor fel sem merült, hogy az Egyesült Államok hadba lépjen. Az európai és a bevándorló sajtó által szított harci hevület ugyanakkor többnapos utcai demonstrációkhoz vezetett New Yorkban. Ezek 4-én kezdődtek, s a város főpolgármestere 6-án minden ilyen megmozdulást betiltott. Wilson elnök éppen ezért hirdette meg a „gondolatokban és tettekben egyaránt semleges” hivatalos amerikai politikát. Az angol nyelvű amerikai sajtó a világháborút üzleti lehetőségként („opportunity”) és „természeti katasztrófaaként” („disaster”) definiálta a közvélemény számára. Az elnök semlegességi politikáját egyetlen komolyabb lap sem kérdőjelezte meg.¹⁰ Az amerikai semlegességet övező konszenzust a következő nem egészen három év során tucatnyi tényező együttes hatása bontotta meg.

Wilson elnök először moratóriumot hirdetett a hadban álló felek hitelezésére, ám a magánbankok ezt a politikai korlátozást 1915-re feloldották. Az egyre inkább elhúzódó európai konfliktus korlátlan piacot teremtett az amerikai ipar

és mezőgazdaság számára. Végül a Morgan bankház hivatalosan is elvállalta a szövetséges hatalmak újvilági pénzügyi képviselőjét. Eközben a britek kontinentális blokádnál helyezték a központi hatalmakat, és elzárták őket az amerikai piacról. Anglia a La Manche és Gibraltár lezárásával csak a szabadkereskedelmet korlátozta, míg az erre válaszként meghirdetett német tengeralattjáró-háború esetenként (pl. a Lusitania elsüllyesztésekor) amerikai életeket is követelt. Eközben Washington Londonnál, Bécs és Berlin pedig a Fehér Háznál tiltakozott hiába a szankciók ellen. A gazdasági lehetőségek és a tengeralattjáró-háború amerikai áldozatai a szövetségesek irányába mozdították el az amerikai semlegességet.¹¹

Ezt a tendenciát erősítette az amerikai német (és osztrák–magyar) propaganda és szabotázs is. A központi hatalmak egyes vezetői úgy akarták a tengeralattjáró-háború okozta presztízsveszteséget csökkenteni, hogy a szövetségesek számára folyó hadiipari termelést, illetve a hadianyagok elszállítását már az Egyesült Államok területén megpróbálták megakadályozni. Ebben fontos szerepet játszott a híres amerikai német költő, George Sylvester Viereck szerkesztésében, angol nyelven kiadott *The Fatherland* c. hetilap. A lap „Igazságot Németországnak és Ausztria–Magyarországnak” alcímmel jelent meg, és nyíltan kritizálta az újvilági hatalom egyre erősödő elköteleződését a szövetségesek mellett.¹² A washingtoni német nagykövetség és Viereck lapja a Lusitania kihajózása előtt külön figyelmeztetett arra, hogy minden hadianyagot szállító személyhajó legitim céltáblája lehet a német tengeralattjáróknak, és (Wilson elnökkel ellentétben) felszólította az amerikai állampolgárokat, hogy ne utazzanak ilyen hajókon. Eközben a német birodalom ügynökei sorra robbantották fel a vasúti hidakat és a fegyvergyárakat is. A leglátványosabb akcióra 1916. július 30-án, Jersey Cityben került sor, amikor német ügynökök felrobbantották a Black Tom fegyvergyárat.¹³ Megkezdődött a kémvadászat, s ebben fontos szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai képviselőjébe beépült cseh „maffia”. Legnagyobb sikerük Constantin Theodore Dumba osztrák–magyar nagykövet lebuktatása és kiutasítása volt 1915 őszén. Az ezt követő amerikai–osztrák diplomáciai válságot tovább mélyítette Bécs azon döntése, hogy egészen 1917 tavaszáig (amikor már késő volt) nem volt hajlandó új nagykövetet küldeni Washingtonba. Azt is biztosan tudjuk, hogy az amerikai külügy, a nemzetközi jog nyilvánvaló megsértése árán, 1915 nyarától rendszeresen elolvasta a német diplomáciai levelezést.¹⁴

Ebben a helyzetben a központi hatalmak amerikai propagandistái és diplomatái számára a maximális cél Washington semlegességének fenntartása, annak kiterjesztése lehetett. Ugyanakkor a szövetséges (elsősorban brit) propagandisták előtt megnyílt a lehetőség az újvilági nagyhatalom esetleges hadba léptetésére is. Ezt az utat a tengeralattjáró-háború értelmezése körüli vita megnyerése nyitotta meg. Ebben a brit kampányt koordináló Wellington House nemcsak a nyelvi közösségre, hanem a németek által üldözött holland karikaturista, Louis Raemaekers munkáira is építhetett. A függetlenként bemutatott holland művész egyszerűen feldolgozható képekben összegezte az írott szövegekből már jól ismert (vélt és valós) német atrocitásokat Belgiumban és a tengereken is. A Lusitania amerikai halottait bemutató karikatúrája több ezer példányban forgott az újvilági, angol nyelvű sajtóban. Ezzel Berlin és Bécs nem tudott versenyre kelni. Így a propaganda is a szövetségesek irányába mozdította el az amerikai semlegességet.¹⁵

Az amerikai semlegesség alakulásában döntő szerepe volt az 1914. évi időközi és az 1916. évi általános- és elnökválasztásnak is. Ezt a két választást pártpolitikai szempontból, illetve a bevándorlók részvétele irányából is érdemes vizsgálni. 1914 őszén a demokraták 61 helyet vesztek a Képviselőházban, de kényelmes többségüket megőrizték. A Szenátusban viszont 4 helyet nyerve 56 : 40-re alakították az arányt. Így Wilson a számára fontos belpolitikai reformok során mindkét ház támogatására számíthatott. 1916-ban más volt a tét. A demokraták számára elnökválasztáson a polgárháború után nem sok babér termett: 1860 és 1912 között csak Grover Cleveland tudott nyerni, őt azonban saját pártja republikánusabbnak tartotta a republikánusoknál. 1912-ben tehát Wilson az első „igazi” demokrata volt, aki 1856 óta nyerni tudott, 1916 tétje pedig az volt, hogy tud-e újrázni. (Ez utoljára demokrata színekben Andrew Jacksonnak sikerült 1832-ben.) Wilson szűk győzelmében jelentős szerepe volt a Republikánus Párton belüli hatalmi vákuumnak. Roosevelttel 1912-ben kettészakította a pártot, így nem őt, hanem Charles Evans Hughes, a Legfelső Bíróság bíráját kérték fel, hogy induljon. Különböző színekben ringbe szállt még Elihu Root, Roosevelttel korábbi külügy- és hadügyminisztere, a Carnegie Békealapítvány Nobel-békédíjas elnöke, valamint Kalifornia ikonikus „progresszív” kormányzója, Hiram Johnson is. A demokraták megtartották a szenátusi többségüket (54 : 42 arányban), a Házban viszont, újabb 19 helyet veszítve mindössze két főre olvadt a többségük (216 : 214).¹⁶

A szoros választások sajátja, hogy minden szavazatra szükség van a győzelemhez. Ahogyan azt már láttuk, a háború utáni első népszámlálás szerint minden negyedik amerikai más országban született, s jó eséllyel valamilyen módon érintett volt a világháborúban. Ha az elnök túlzottan kiáll a szövetségesek mellett, elveszti az amerikai németek és írek támogatását. Ha a központi hatalmak mellé áll, akkor elveszti az angol ajkú szavazók többségét, valamint a lengyel és más, politikai önállóságukért lobbizó közép-európai kisebbségek szavazatait. Mindkét nagy párt elitje nyilvánvalóan a szövetségesekkel szimpatizált, de 1916 előtt Wilson nem vallhatott színt.¹⁷

Az elhúzódó európai háború érdekes katonapolitikai dilemma elé állította az amerikai elnököt: készüljön-e fel egy esetleges (német) támadásra vagy, ha a helyzet úgy hozza, katonai beavatkozásra (a szövetségesek oldalán)? A fegyveres katonai felkészülést („Preparedness”) a republikánusok tették pártpolitikai kérdéssé 1915–16-ban, miközben Wilson azzal kampányolt, hogy az elnök „nem vitt minket háborúba”. („He kept us out of war.”)¹⁸ Ennek tükrében még inkább érdekes, hogy mi történt 1916–17 fordulóján, ami rávette Wilsonra arra, hogy az 1917. március elején összeülő új kongresszustól egy hónapon belül hadüzenetet kérjen. A választ a tengeralattjáró-háborúban és Mexikóban találjuk meg.

A közvetlen kiváltó okok

■ 1914 és 1919 között „a sors iróniája” utolérte Wilson elnököt, és rákényszerítette arra, hogy külpolitikai kérdésekkel foglalkozzon. A hivatalos semlegesség időszakában Wilson számára a legnagyobb fejtörést a német tengeralattjáró-háború jelentette. A brit blokád következtében az Egyesült Államok semlegessége csak névlegesen állt fenn: az újvilági hatalom teljes gazdasági potenciálja a szövetségesek mögött állt, miközben a központi hatalmakkal szinte minden kereskedelmi kapcsolata megszűnt. Wilson 1914 áprilisában Robert Lansinget, az Amerikai Nemzetközi Jogi Társaság egyik vezető alakját kérte fel a külügyi főtá-

nácsadói (akkoriban a State Departmentben a második legmagasabb) poszt betöltésére. Lansing széles körű tapasztalatokkal bíró nemzetközi jogász volt, remek külföldi (és republikánus) kapcsolatokkal. A társaság korábban említett folyóiratában, melynek ő maga, sőt elődje, John Bassett Moore is szerkesztője volt, színvonalas vita folyt a semlegességről, a háborús jogról, az új fegyverek bevetéséről, illetve a hadban álló felek Amerikában élő állampolgárainak jogairól. Ez volt az a szellemi műhely, melyre Wilson szükség esetén támaszkodhatott (volna).¹⁹ Amikor egy német tengeralattjáró 1915. május elején elsüllyesztette a brit Cunard hajóstársaság Lusitania nevű gőzösét, 128 amerikai állampolgár is a tengerbe veszett. Wilson éles hangú ultimátumokat intézett Berlinhez, s ezért külügyminisztere, William Jennings Bryan lemondott. Wilson ekkor Lansinget kérte fel külügyminiszternek. Németország hivatalos diplomáciai jegyzékben fogadta meg, hogy hasonló esetekre nem kerül majd sor. 1915 augusztusában azonban az Arabic, majd 1916 márciusában a Sussex nevű hajók is a Lusitania sorsára jutottak. A németek újra meg újra vállalták, hogy utasszállító hajókat nem támadnak meg. Ezt a többször tett ígéretüket szegték meg 1917. február 1-jén, amikor (1915 után ismét) korlátlan tengeralattjáró-háborút hirdettek az Atlanti-óceánon és a Földközi-tengeren. Berlin terve az volt, hogy az Egyesült Államok várható hadba lépése előtt kivéreztetik a szövetségeseket, majd a keleti front gyors lezárását követően átcsoportosítanak a nyugati frontra, ahol dűlőre viszik a dolgot. Válaszként két nappal később Washington megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Berlinnel.²⁰

Mexikó bizonyult Wilson másik súlyos külpolitikai dilemmájának, sőt a hadba lépés egyik kiváltó okának is. Az Egyesült Államok Wilson elnöksége idején fél tucat katonai beavatkozást hajtott végre Mexikó rovására. Az 1910–11-ben kirobbanó mexikói forradalom destabilizálta az Egyesült Államok déli határvidékét. Míg a britek és németek Victoriano Huertát támogatták, Wilson a lemondatásán dolgozott. Ekkor kényszerült az első kompromisszumra: London Huerta megbuktatásáért cserébe elérte, hogy az angol kereskedőhajók a Panama-csatornát az amerikaiakkal megegyező feltételekkel használhassák (1914).²¹ Ezt követően az amerikai elnök Venustiano Carranzát támogatta. Ezzel viszont a konfliktusban még érdekelt többi felet haragította magára. 1916. március 9-én Pancho Villa szabadcsapata átlépte az amerikai–mexikói határt, és feldúlta az Új-Mexikó állambelie Columbus városát. A támadásnak amerikai részről 18 (más források szerint 24) halálos áldozata és 8 sebesültje volt. Hat nappal később Wilson, John J. Pershing vezetésével amerikai „büntetőexpedíciót” küldött Villa elfogására, Carranza jóváhagyásával. Az amerikai lovassereg azonban nem tudta Villát elfogni, és tűzharcba is csak Carranza csapataival keveredett. Végül 1917 januárjában Wilson a csapatok kivonása mellett döntött. Erre 1917. február elején került sor, éppen akkor, amikor a németek újra meghirdették a korlátlan tengeralattjáró-háborút. Ezt követően került a nyilvánosság elé a Zimmermann-távirat.²²

Arthur Zimmermann német külügyminiszter távirata a mexikói német nagykövetségen keresztül Carranza elnök számára az alábbi ajánlatot tartalmazta: február elsejével korlátlan tengeralattjáró-háborúba kezdünk a szövetségesek ellen. Amennyiben az Egyesült Államok hadba lép Németország ellen, és Mexikó hadat üzen az Egyesült Államoknak, győzelem esetén Németország garantálja, hogy Mexikó visszakapja Texast, Arizonát és Új-Mexikót. Az 1917. január 11-én kelt táviratot a brit titkosszolgálat megszerezte és rövid időn belül dekódolta. A táviratot a brit külügyminiszter február 24-én adta át Walter Hines Page-nek,

az Egyesült Államok londoni nagykövetének. Másnap egy német tengeralattjáró megtorpedózta a Laconia nevű gőzöst: a 12 halott közül kettő amerikai volt. A Zimmermann-táviratot maga Wilson elnök hozta nyilvánosságra március 1-jén, amikor a Kongresszus éppen azt a törvényjavaslatát tárgyalta, hogy fegyverezzék fel a kereskedelmi hajókat a német tengeralattjárók ellen. Ezt a „fegyveres semlegesség” bevezetésére tett javaslatát a Szenátus március 4-én elvetette. Wilson ekkor elnöki hatáskörben rendelte el a kereskedelmi flotta felfegyverzését, majd április 2-án arra kérte a Kongresszust, hogy üzenjen hadat Németországnak. Erre négy nap vitát követően, április 6-án került sor.²³ Megtörtént az, amire 32 hónappal korábban senki nem számított: az Egyesült Államok belépett egy európai háborúba. Ezt a döntést Wilson elnök hozta meg, s éppen ezért érdemes zárásként az ő szemszögéből is megvizsgálni a történeteket.

Ideák, retorika és tettek: Wilson elnök szerepe

■ A legelismertebb Wilson-kutató, Arthur S. Link az elnök külpolitikáját „küldetéstudatos diplomáciának” („missionary diplomacy”) nevezte.²⁴ Wilson feltétel nélkül hitt az „angolszász faj” felsőbbrendűségében és (isteni eredetű) küldetésében. Az angol ajkú népeket tartotta leginkább alkalmasnak a világ sorsának irányításra, akár egy nemzetek feletti együttműködés élén is. Politikai példaképe William Gladstone brit miniszterelnök volt. Politikatudósként az állam elméletéről és gyakorlatáról, valamint az amerikai kongresszusi és alkotmányos kormányzatról értekezett. 1902-től a Princeton Egyetem elnöke, 1911–13 között egy cikluson át New Jersey állam „progresszív” kormányzója volt. Roosevelthez hasonlóan Wilson is hitt abban, hogy az elnöknek aktív szerepet kell játszania országá bel- és külügyeiben. Kezeletlen magas vérnyomása és isteni küldetéstudata kompromisszumképtelenné tette. Így olyanokkal vette körül magát, akikben megbízott, akik azt mondták neki, amit hallani akart. Erre a legjobb példa Edward Mandell House „ezredes”, aki Wilson legbizalmasabb tanácsadója volt, de hivatalos posztot soha nem töltött be kormányaiban. Ugyanakkor hiú ember is volt. Tisztában volt azzal, hogy fél évszázad után ő az első „igazi” demokrata, aki nyerni, majd újrázni tudott, és tudatosan építette saját imázsát, politikai örökségét is. Ebben meghaladni kívánt referenciapontnak tekintette az övét megelőző republikánus kormányzatokat, személy szerint pedig Rooseveltet. Ezt a törekvését tükrözi az „Új szabadság” bátor és úttörő jellegű gazdaság- és társadalomfilozófiája éppúgy, mint külpolitikája.²⁵

A huszadik század elején az Egyesült Államok nem hagyományos, európai diplomáciai tevékenységet folytatott. A nagykövetségi kinevezések személyes kapcsolatoktól és a választási kampányban való részvételtől függtek, különösen egy fél évszázad során mindössze másodszer elnököt adó pártban. Így került Londonba és Rómába Wilson két korábbi kiadója, Walter Hines Page és Thomas Nelson Page, valamint Bécsbe Frederick Courtland Penfield és Berlinbe James Watson Gerrard. Erre a diplomáciai karra az elnök háború esetén nyilvánvalóan nem számíthatott. Ezért a vitás, érzékeny ügyeket Mexikótól Európáig személyes megbízottak útján, kézi vezérléssel intézte. A diplomáciai tapasztalatokkal nem rendelkező Bryant saját pártja kényszerítette rá, Lansinget pedig azért nevezte ki, hogy legyen, aki megfogalmazza diplomáciai jegyzékeit. Lansing megpróbált belefolyni a külpolitika irányításba, ám ez csak tovább rontotta kapcsolatát az elnökkel. Wilson mind a hadüzenetről, mind a 14 pontról csak az utolsó pilla-

natban tájékoztatta saját külügyminiszterét. A külügyben ráadásul káosz uralkodott: az Osztrák–Magyar Monarchia például a közel-keleti osztályhoz tartozott, Svájc viszont a nyugat-európaihoz, így a Béccsel kapcsolatos diplomáciai jelentések (az 1917 nyarán történt átszervezésig) nem értek össze. Wilson első hadügyminisztere, Lindley Miller Garrison már 1915-ben a hadba lépés, de legalább a republikánusok által meghirdetett fegyveres felkészülés („Preparedness”) mellett kardoskodott. Ezért 1916 elején, a választási kampány kezdetén Wilson lecserélte őt a pacifista hírében álló, katonai tapasztalatokkal nem rendelkező Newton Diehl Bakerrel. Ezzel a kormányzati apparátussal Wilson nyilvánvalóan nem készült belépni a háborúba.²⁶

Ahogy azt fentebb láttuk, a századelő republikánus külpolitikája a nemzetközi jog szabályozására, békeközvetítésre és egyes esetekben katonai akciókra épült, de nem keresett kiemelt, vezető helyet Washington számára a világ ügyeinek alakításában. A Nagy Háború elhúzódása teremtette meg a lehetőséget arra, hogy Wilson, egójától és küldetéstudatától vezérelve, új alapokra helyezze az Egyesült Államok külpolitikáját, és megteremtse annak elméleti és retorikai kereteit a következő száz évre. Ezt a forradalmian új külpolitikai koncepciót az Egyesült Államok hadba lépése hozta mozgásba.

Az amerikai szakirodalomban ma már közhelynek számít, hogy Wilson egy új, nemzetközi világrend bevezetését szorgalmazta, melynek alapját a szabadkereskedelem, a liberális demokrácia terjesztése, valamint az intézményesített nemzetközi politikai és katonai együttműködés képezte. Ezt volt hivatott biztosítani az 1919-ben létrehozott Népszövetség és annak tizedik, kollektív biztonsági cikkelye. Ebben, kimondva-kimondatlanul, az Egyesült Államoknak és Angliának szánt vezető szerepet. A nemzetek felett álló világkormány ötletét az angol liberálisoktól (pl. Henry Noel Brailsford és Norman Angell) vette át, és House naplója szerint 1915 tavaszától kezdett érdemben foglalkozni a kérdéssel. Wilson egy olyan „tudományos” és „amerikai békével” akarta lezárni a Nagy Háborút, amely megakadályozná hasonló háború kitörését. Ezt 1917 nyarán a „háborúzásnak véget vető háborúnak” („the war to end all wars”) nevezte.²⁷

Wilson 1917 áprilisáig igyekezett megőrizni országa semlegességét, és próbált békét közvetíteni a hadban álló felek között. Ugyanakkor nem rejtette véka alá, hogy magánemberként a szövetségesekkel, valamint a függetlenségükért lobbizó kisebb, közép-európai népekkel szimpatizál. Személyes szimpátiáit azonban mindvégig felülírta a háború békés, amerikai feltételekkel történő lezárásának politikája. Erre kiváló példa 1915. május 10-i beszéde (három nappal a Lusitania elsüllyesztése után), melyben az fejtette ki egy, az állampolgári esküt éppen letett amerikaiak csoportja előtt, hogy egy ország lehet „túl büszke ahhoz, hogy harcoljon”. Semlegességi politikájának kulcsa a békeközvetítés volt, s erre számos nyilvános és titkos kísérletet is tett. Utolsó ilyen lépésére 1916. december 18-án, tehát már újraválasztását követően került sor. Az erre kapott kiterő és provokatív válaszok ihlették 1917. január 22-én elmondott beszédét, melyben a „győzelem nélküli béke” szükségességét hangsúlyozta. Az amerikai elnök arra számított, hogy az 1916. december 12-én indított berlini békekezdeményezés őszinte lépés, és ehhez próbált csatlakozni. A korlátlan tengeralattjáró-háború újbóli meghirdetése és a Zimmermann-távirat arculcsapásként érte. Amikor március 4-én a szenátusi demokrata párti többség elutasította a „fegyveres semlegesség” politikáját, Wilson a hadüzenet mellett döntött.²⁸

Egy ország alapvetően három megfontolásból szokott háborúba lépni: (1) területeket akar szerezni, vagy meg akarja védeni saját területét; (2) gazdasági érdekei védelmében; és (3) presztízse megőrzése céljából. 1917 tavaszán Wilson és az Egyesült Államok esetében az első két szempont nem állt fenn. Az Egyesült Államok nem akart új területeket elfoglalni, és a mexikói fenyegetés sem volt komoly. Az újvilági hatalom már a semlegesség időszakában is profitált a háborúból, s 1917 tavaszán ezt semmi nem veszélyeztette. A döntés meghozatalában Wilsont személyes presztízse és országa nemzetközi megítélésének sorsa motíválta. Ahogyan fentebb láttuk, Wilson még 1916–17 fordulóján is a békés megoldást kereste: közvetítési kísérletének elutasítására a „győzelem nélküli béke” tervével, a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetésére a „fegyveres semlegesség” felvetésével válaszolt. Amikor azonban ez utóbbit saját pártjának többsége elutasította a Szenátusban, akkor már elnöki tekintélye forgott kockán. A világot a további háborúktól megmenteni igyekvő „amerikai béketerve” és személyes büszkesége a hadüzenet irányába mozdította el őt. A Zimmermann-távirat az utolsó csepp lehetett a pohárban, de érdemes megjegyezni, hogy azt maga Wilson tárta az amerikai közvélemény elé, a maga választotta pillanatban.

A fenti gondolatmenet végén egy fontos kérdés még válaszra vár: hogyan vette rá az elnök mindkét párt képviselőit és szenátorait a hadüzenet támogatására? Az 1916. évi választásokon súlyos presztízszvesztést (és politikai vereséget) elszenvedő republikánusok miért álltak be Wilson mögé? A hadüzenetet a Ház (245-ből) 50, a Szenátus (96-ból) 5 szavazat ellenében támogatta, noha a Pancho Villát sikertelenül üldöző mexikói büntetőexpedíció kudarca világosan megmutatta, hogy az országnak nincs bevethető, modern, szárazföldi hadserege. A paradoxnak tűnő helyzetet az elnök és csapata meglepően őszinte érvekkel oldotta fel: a hadba lépés lehetőséget teremt a szövetségesek számára szállítandó amerikai áruk megvédésére, garantálja az óceánon hajózó amerikaiak biztonságát, a hadsereg bevetésére pedig azért nem lesz szükség, mert az amerikai gazdasági segítség önmagában eldönti a háborút. A republikánusok által szorgalmazott fegyveres katonai felkészülés résztvevői előtt ugyanakkor megnyílik az út a háborúban való részvételre egy önkéntes amerikai haderő kötelékében.²⁹ A cári hatalmat megbuktató márciusi orosz forradalom után Wilson a legmagasztosabb eszmék megidézésével érvelt a hadba lépés mellett: nyugodt szívvel jelentette ki, hogy a háború a demokráciák és az autokrata rendszerek között folyik, az Egyesült Államoknak pedig egyediségéből eredő kötelessége a demokrácia védelme és terjesztése: „A világot biztonságossá kell tennünk a demokrácia számára.”³⁰ Így zárult le az Egyesült Államok 32 hónapon át tartó semlegessége.

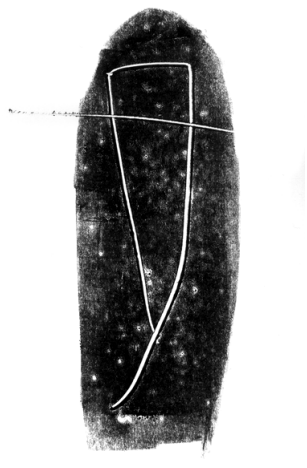
■ JEGYZETEK

1. Ray Stannard Baker: *Woodrow Wilson: Life and Letters*. Doubleday, Doran and Co., New York, 1931. IV 55. Ez egy 1927 és 1939 között megjelent, nyolckötetes munka, melyért a szerző Pulitzer-díjat nyert. Ezt a mondatot a negyedik kötetből szinte minden Wilson-életrajz idézi.
2. Woodrow Wilson: *American Neutrality: An Appeal of the President of the United States to the Citizens of the Republic, Requesting Their Assistance in Maintaining a State of Neutrality During the Present European War*. Government Printing Office, Washington, 1914. (63. Kongresszus, 2. ülés, a Szenátus 566. sz. dokumentuma.) 3–4. Az amerikai Kongresszus képviselőházát két évente újrapasztázzák, és az üléseket számozzák. Ezeket a dokumentumokat az amerikai kormány saját kiadója adja ki. A beszéd 1914. augusztus 19-én hangzott el.
3. Justus D. Doenecke: *Neutrality Policy and the Decision for War*. In: Ross A. Kennedy (szerk.): *A Companion to Woodrow Wilson*. Wiley-Blackwell, New York, 2013. 243–269. A Devlin-kötet bemutatását lásd 251.
4. Glant Tibor: *Az értelmezés privilégiuma. Woodrow Wilson-viták az amerikai történetírásban*. Aetas 2013. 4. sz. 184–194.
5. Ez a standard amerikai tankönyvi narratíva, lásd pl. Mark C. Carnes — John A. Garraty: *The American Nation. A History of the United States*. Pearson, Boston,¹⁵ 2016. 394–497.

6. Uo. 498–529. Magyar nyelven ugyanerről lásd Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok Külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Bp., 2014.² bőv. 116–185.
7. A társaság 100 éves történetét 2006-ban adták ki, de az csak érintőlegesen foglalkozik a világháborúval. Frederic L. Kirgis: *The American Society for International Law's First Century, 1906-2006*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden—Boston, 2006. 55–72.
8. Az Egyesült Államok önmaga egységiségebe vetett hitéről lásd Peterecz Zoltán: *A kivételes Amerika. Az amerikai kivételesség történelmi bemutatása*. Gondolat, Bp., 2016, az első világháborúra vonatkozó rész 169–186. A századforduló utazási irodalmáról lásd Glant Tibor: *Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.
9. Walter LaFeber: *The American Age: U. S. Foreign Policy at Home and Abroad, 1750 to the Present*. 2. kiad. W. W. Norton and Co., London—New York, 1994. 171–301.
10. Philip Payson O'Brien: *The American Press, Public, and the Reaction to the Outbreak of the First World War*. *Diplomatic History* 2013. 3. sz. 446–447.
11. A gazdasági motivációkat már a két háború közti amerikai történetírás feltárta és elemezte. A részleteket lásd a 3. jegyzetben idézett forrásban.
12. A Villanova Egyetem digitális archívumában a folyóirat teljes szövege elérhető, de tudományos elemzés még nem készült róla: <https://digital.library.villanova.edu/Item/vudl:145655> (elérve: 2016. december 14.). Lásd még Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. (Amerika tegnap és ma 1.) 105, 136–139. (A továbbiakban Glant: Kettős tükörben.)
13. Jules Witcover: *Sabotage at Black Tom: Imperial Germany's Secret War in America, 1914-1917*. Algonquin Books, Chapel Hill, NC, 1989.
14. Glant: Kettős tükörben 78–88, 136–139, 142–145. A kémvadászatról lásd Emanuel Victor Voska — Will Irwin: *Spy and Counter-Spy*. George G. Harrap & Co., London, 1941.
15. Glant: Kettős tükörben 130–136.
16. A választásokkal kapcsolatban lásd a Federal Election Commission honlapját: <http://www.fec.gov/> (elérve 2016. december 14.) A háború lezárását követő időközi választásokon, 1918 novemberében a republikánusok mindkét házban többséget szereztek. Tehát az 1912. évi választási sikert követően a demokraták három egymást követő választáson (1914–16–18) a Házban 99, a Szenátusban 9 helyet vesztek.
17. A részleteket lásd a 3. és 11. jegyzetben idézett bibliográfiái esszéiben.
18. A „Preparedness” legújabb és legjobb összefoglalását lásd Ross A. Kennedy: *The Will to Believe: Woodrow Wilson, World War I and America's Strategy for Peace and Security*. Kent State University Press, Kent, OH, 2009.
19. A *Journal*ben folyó semlegességi vitákról a mai napig nem készült mélyelemzés, bár a lap teljes szövege elérhető online a társaság honlapjáról: <https://www.asil.org/resources/american-journal-international-law> (elérve 2016. december 14.) Wilson a Társaságból választotta első két külügyminisztériumi főtanácsadóját, Moore-t és Lansinget, a harmadikat, 1915 szeptemberében azonban nem.
20. Erről lásd pl. Justus D. Doenecke: *Nothing Less Than War: A New History of American Entry into World War I*. University Press of Kentucky, Lexington, KY, 2011.
21. John Lindsay-Poland: *Emperors in the Jungle: The Hidden History of the US in Panama*. Duke University Press, Durham, NC, 2003. 1. fejezet.
22. Benjamin T. Harrison: *Wilson and Mexico*. In: Ross A. Kennedy (szerk.): *A Companion to Woodrow Wilson*. Wiley-Blackwell, New York, 2013. 193–205.
23. John Milton Cooper, Jr.: *Woodrow Wilson: A Biography*. Vintage, New York, 2001. 374–380; Keith Jeffrey: *The Secret History of MI 6*. Penguin Press, New York, 2010, 110–120.
24. Arthur Stanley Link, *Wilson the Diplomatist*. Johns Hopkins Press, Baltimore, 1957.
25. Erről részletesebben lásd a 4. jegyzetben idézett munkámat.
26. Wilson kormányának tagjairól és tanácsadóiról lásd Glant: Kettős tükörben 198–220.
27. Glant: Kettős tükörben 133, 226–230. Ezt a „tudományos” béketervet kellett az Inquirynek elkészítenie az Egyesült Államok hadba lépését követően.
28. Glant: Kettős tükörben 85–89.
29. Arthur Mann: *La Guardia: A Fighter against His Times, 1882-1933*. University of Chicago Press, Chicago—London, 1969. 73–78. Lásd még Fiorello H. LaGuardia: *The Making of an Insurgent. An Autobiography: 1882-1919*. J. B. Lippincott Co., Philadelphia — New York, 1948. 134–141. A Republikánus Párt képviselőjeként La Guardia első ciklusát kezdte 1917 tavaszán, a 65. Kongresszusban.
30. Woodrow Wilson beszéde a Kongresszus két házának közös ülésén, 1917. április 2-án: 65. Kongresszus, 1. ülés, a Szenátus 5. dokumentuma.

HORNYÁK ÁRPÁD

A DÉLSZLÁV EGYSÉG ELSŐ HIVATALOS MANIFESZTUMA – A KORFUI NYILATKOZAT

A délszláv népek többségét képviselni kívánó politikai erő, a szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közös nyilatkozata fontos mérföldkő a jugoszláv állam létrehozásához vezető úton.

■ 1918. december 1-jén Belgrádban kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulását, és ezzel úgy tűnt, pont került egy százéves folyamat végére. Megvalósulni látszott a Balkán-félsziget szláv népeinek az álma, hogy szerbek, horvátok és szlovének ne idegen népek uralma alatt, hanem fajtestvéreikkel közösen, egy szabad és független délszláv államban éljenek. Az ehhez vezető út azonban nemcsak rendkívül hosszú, de nagyon rögös is volt, amelynek jelentős megállója az 1917. július 20-án közzétett korfui nyilatkozat volt. Ez a dokumentum egy több mint egyhónapos kemény tárgyalássorozat eredményeként született meg, melyben az egyesülést óhajtó szerbeket, horvátokat és szlovéneket képviselő politikai tényezők megállapodtak a majdan megalakuló egységes délszláv állam valamennyi fontos kérdéséről, egy (talán a legfontosabb kérdés) kivételével.

A délszláv egység gondolatának megjelenése és történeti fejlődése

■ Mielőtt rátérnék magának az egyezménynek, illetve a megállapodás létrejötté körülményeinek a részletezésére, fontos felvázolni azt az utat, amelyet a „háromnevű nép” bejárt, míg eljutott az eszme formába öntésének kapujába.

Maga az igény és vágy, hogy minden délszláv egy államban éljen, már a 17. századtól je-

len volt egyes délszláv – elsősorban horvát – gondolkodóknál, de a gondolat nem talált tömeges követőkre, és a 18–19. század fordulójáig gyakorlatilag csak egy személy utópiájának volt tekinthető.¹ A 19. század első felében azonban, a nemzeti újjászületés jegyében és a nacionalizmus térhódításával mind szélesebb körben terjedt el az a nézet, hogy a délszláv népek egy nemzet tagjai, és ezzel összefüggésben egyesítésükre vonatkozóan különböző elképzelések láttak napvilágot.

Elsőként a horvát nemzeti mozgalom – mintegy válaszként a magyarosító törekvésekre – a romantikus horvát (délszláv)–illír azonosságra alapozva megalakította az illírizmus fogalmát, amely kezdetben, éppen magyarelles volta miatt Bécsben is kedvező fogadtatásra talált. Az illír mozgalom elsősorban a délszláv népek kulturális-nyelvi összetartozását hirdette, de politikai célokat is megfogalmazott. A mozgalom egyik prominens személyisége, Janko Drašković gróf a horvát államjogra hivatkozva célul tűzte ki a horvát tartományok (Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, a Katonai Határőrvidék, Bosznia) és a nyelvi hasonlóságra hivatkozva a szlovének lakta területek nagy részének egyesítését „Nagy-Illíriában” a Monarchia keretein belül.² Az 1848/49 forradalomban úgy tűnt, lehetőség nyílik arra, hogy megvalósuljon, ha nem is Drašković gróf „Nagy-Illíriája”, de legalább, ahogy azt a horvát szábor feliratában kérte, a horvát területek a (Háromegye Királyság; Horvátország, Szlavónia, Dalmácia) egyesülése a szlovén tartományokkal és a Vajdasággal egy föderatív egységet képezve a Monarchián belül. 1848/49-ben azonban egyes horvát politikusok elképzeléseiben a szábor ausztrioszlávizmusa messze meghaladó, merészebb tervek is szerepeltek. Az illír mozgalom meghatározó személyisége, Ljudevit Gaj tervei között szerepelt a teljes délszláv egység megteremtése, amelybe beletartoztak volna a szerbek mellett a macedónok és a bolgárok is. Gaj 1848 májusában bizalmi emberei útján felvette a kapcsolatot Szerbia belügyminiszterével, Ilija Garašaninnal, igyekezve meggyőzni őt arról, hogy célja az összes délszláv egyesítése egy birodalomban, amelynek központja Szerbiában lenne.³ Ez az elképzelés azonban, noha a szerb–horvát együttműködés a későbbiek folyamán bizonyos mértékig megvalósult a magyarok elleni harcban, még korainak bizonyult. Szerbia ekkor még kizárólag az Oszmán Birodalomban lévő délszláv területek egyesítésében – Dušan cár középkori birodalmán alapuló Nagy-Szerbiában – gondolkodott, és elvetette a minden délszlávot egyesítő állam gondolatát.⁴ Ahogy Gaj terve kudarcot vallott, ugyanúgy sikertelennek bizonyult a horvát szábornak a Monarchia föderatív átalakítására irányuló próbálkozása is. A Habsburgoknak nem állt szándékukban a Birodalom föderatív alapon történő átszervezése, ehelyett a forradalom leverését követően az egész Habsburg Birodalomban bevezetették az abszolutizmust, ami megpecsételte az illír mozgalom sorsát. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a mozgalom csak a horvátok körében volt népszerű, és sohasem aratott osztatlan sikert a szlovének és a szerbek körében, mivel sem a szlovének, sem a szerbek nem kívánták feladni nemzeti identitásukat és beleolvadni egy régi-új kreált „illír nemzetbe”.⁵ Az illírizmus a horvát nemzeti mozgalomban a század második felére fokozatosan elhalt, és helyét átadta a már 1848-ban szerephez jutó új irányzatoknak, az ausztrioszlávizmusként és a jugoszlávizmusként.

Az Oszmán Birodalom részét képező Szerbiában a nemzeti mozgalom kezdetben – a horváttól eltérően – elsősorban vallási színezetű volt. A szerb nacionalizmus a keresztény–mohamedán feudális ellentétekből (elnyomott-elnyomó), a közös vallásból és a közös történelmi múltból táplálkozott,⁶ és ez tükrö-

zódott a 19. század elejének szerb felkeléseiben is. Noha a szerb felkelések céljai inkább voltak területinek, semmint nemzetinek nevezhetők,⁷ mindazonáltal már a szerb nemzeti mozgalom hajnalán, az első szerb felkelés idején is voltak próbálkozások a szerb, illetve szerbnek tartott területek egyesítésére.⁸ A nacionalizmus fejlődésével a 19. század közepétől Szerbiában is születtek elképzelések a délszláv egység megteremtésére, de többségüknél az elsődleges cél Nagy-Szerbia megteremtése volt. A legkorábbi és egyben legjelentősebb elképzelés Ilija Garašanin 1844-es tervezete, a szerb nemzeti küldetéstudat jegyében íródott „Načertanije” volt.⁹ A „Načertanije” nemcsak azért fontos dokumentum, mert Garašanin korának egyik legjelentősebb szerb államférfija volt, hanem azért is, mert az először nála definiált nagyszerb eszme mélyen áthatotta a szerb politikai közgondolkodást. A benne meghatározott szerb nemzeti érdekek és célok vörös fonalként nyomon követhetők a szerb külpolitikában a második világháborúig – az SHS Királyságban a belpolitikában is –, és még a 20. század utolsó évtizedeiben is ideológiai alapul szolgáltak (szolgálnak) a szerb nacionalizmusnak.¹⁰

Garašanin a Balkán nagy délszláv államát nem a délszláv népek és területek egyesülésével, hanem azoknak Szerbiához csatolásával, Nagy-Szerbia létrehozásával képzelte el.¹¹ Kiindulási pontja az volt, hogy Szerbiának mint kis államnak, amelyet birodalmak vesznek körül, területének megnövelésére kell törekednie az Oszmán Birodalom rovására.¹² A területek megszerzését természetesen fokozatosan, mindenekelőtt Bosznia és Hercegovina, Crna Gora és Észak-Albánia Szerbiához csatolásával kívánta megvalósítani, hogy az így létrejövő, a középkori Szerb Birodalom (Dušan cár) területeit magában foglaló Szerbia helyettesítse a majd összeomló Oszmán Birodalmat a Balkánon.¹³ Tisztában volt azzal, hogy egy ilyen nagy államot a Balkánon az őt körülvevő birodalmak ellenében nem lehet létrehozni, ha nem támaszkodik a Szerbián kívül élő szerbekre és más délszlávokra,¹⁴ ezért fontosnak tartotta meggyőzni azokat, hogy Szerbia természetes védelmezője az Oszmán Birodalom szlávjainak, akihez bármikor segítségért és védelemért fordulhatnak.¹⁵ Világos volt számára, hogy az Oszmán Birodalom összeomlásakor mind Ausztria, mind Oroszország saját területét és befolyását kívánná növelni, s nem nézné jó szemmel azt, hogy az Oszmán Birodalom romjain egy erős, független keresztény szláv birodalom jöjjön létre a Balkánon. Azonban míg Oroszországgal elképzelhetőnek és kívánatosnak tartotta a megegyezést,¹⁶ addig Ausztriában Nagy-Szerbia magvalósításának legfőbb akadályát látta, és elkerülhetetlennek tartotta, hogy előbb vagy utóbb leszámolásra kerüljön sor.¹⁷ Az osztrák és az orosz balkáni törekvések kivédésére a nyugati országok, Franciaország és Anglia támogatására számított, „amelyeknek leginkább érdekében állt, hogy az európai egyensúly megőrzése érdekében az Oszmán Birodalom összeomlása után egy új független keresztény állam töltsse be a keletkezett űrt”.¹⁸

Az 1848/49-es forradalmakban Szerbia arra törekedett, hogy kihasználva a forradalmat és a nemzetközi helyzetet – Anglia és Franciaország érdekeltségét az Oszmán Birodalom fenntartásában és a balkáni orosz politikai befolyás megnövekedésétől való félelmét – megerősítse pozícióit. Az 1848–49-es forradalmak azonban úgy múltak el, hogy Szerbiának nem sikerült pozícióit lényeges mértékben erősíteni. A forradalmak leverését követő Habsburg abszolutizmus után a horvátoknál továbbra is az ausztrószlávizmus volt legelfogadottabb nézet a horvát s később a délszláv egység megteremtésére, de már voltak olyan vélemények, különösen Ausztria königrátrai veresége után, amelyek a megoldást

Ausztrián kívül keresték.¹⁹ A hatvanas években a horvát nemzetiek (az Önálló Nemzeti Párt Ivan Mažuranićyal és a Nemzeti Liberális Párt Josip Juraj Strossmayerrel az élen) a Monarchiának a „nemzetek föderalizmusa” alapján történő átalakítása mellett álltak, szemben a Monarchia népeinek többsége által elfogadott „történelmi föderalizmusával”, mivel csak így alapozhatták meg követelésüket a Háromegy Királyság, Szlovénia és a Vajdaság egyesítésére a Monarchián belül. Nem tettek le a teljes délszláv egység megvalósításáról sem, de tudomásul véve a délszláv népeknél meglévő politikai, gazdasági és társadalmi különbségeket, azt fokozatosan kívánták megteremteni.²⁰ Az első lépésben egyesíteni a Monarchia délszlávjait, természetesen Zágráb központtal, és a Monarchián kívül élőket Szerbia körül, a következő lépésben pedig a két délszláv államot egyesíteni egy független föderatív délszláv államban.²¹ Elképzelésük a század hatvanas éveiben a balkáni föderáció létrehozásán dolgozó Szerbiától sem állt távol.

Az olasz és a német egyesítésért folyó háborúk, valamint a Habsburg Monarchia újjászervezésének kérdése bekapcsolták a Balkánt az európai eseményekbe, és a nyugat-európai eszmék, különösen a liberalizmus, a Balkánra is eljutva magukkal hozták a föderalizmus gondolatát.²² Szerbiában 1860-tól ismét Mihailo Obrenović uralkodott, aki száműzetése alatt nagyobb betekintést nyert a nagypolitikába, mint bármelyik előde. Mihailo Obrenović és Garašanin előtt is nyilvánvalóvá vált a balkáni és a Duna menti népek együttműködésének szükségessége, hogy a nagyhatalmak balkáni beavatkozásának elkerülése végett a balkáni államok egyfajta „a Balkán a balkániaké” elv alapján saját erejükre támaszkodva oldhassák meg a keleti kérdést.²³ Garašanin – aki a hatvanas évekre nagymértékben eltávolodva 1844-es álláspontjától hajlandónak mutatkozott felvetni a szerb–horvát együttműködést – a königrätzi csata után azzal a felhívással fordult a horvát nemzeti politikusokhoz, hogy döntsenek a Szerbiához való csatlakozásról, és készüljenek fel a csatlakozásra.²⁴ Az Önálló Nemzeti Párt és a Nemzeti Liberális Párt egyesüléséből 1866 decemberében létrejött Egységes Nemzeti Párt vezéralakja Strossmayer püspök²⁵ a délszláv kérdésnek a Habsburg Monarchián kívül való rendezése mellett foglalva állást elfogadta a szerb javaslatot a szerb–horvát együttműködésre az Ausztriától és az Oszmán Birodalomtól is független délszláv állam fokozatos megteremtésére. A horvátok elismerték Szerbia „Délszláv Piemont” szerepét, Strossmayer pedig felajánlotta, hogy a független délszláv állam végső kialakításában a szerb fejedelem minisztereként fog részt venni.²⁶ A tárgyalások eredményeként 1867 tavaszán létrejött a közös szerb–horvát együttműködésről szóló program, amely a délszláv egyesülés irányába tett első lépésként Bosznia és Hercegovina felszabadítását és Szerbiával való egyesítését határozta meg. A horvát szábor, mintegy gesztusként Szerbia irányba, 1867 májusában határozatban ismerte el a Háromegy Királyság területén élő szerbeknek a horvátokkal való azonosságát és egyenjogúságát.

A nemzetközi politikai helyzet azonban nem úgy alakult, ahogy azt Szerbiában várták, az uralkodót, Mihajlo Obrenovićot pedig meggyilkolták, akit kiskorú fia, Milan követte a trónon. A Milan nevében kormányzó régenstanács elnöke, egyben Szerbia külügyminisztere a realpolitikus Jovan Ristić nem becsülte túl Szerbia katonai erejét és politikai súlyát. Felhagyott Mihailo „ábrándjával” a balkáni szövetség létrehozásáról, és visszatérve a Nagy-Szerbia programhoz, inkább Szerbia addig elért pozícióinak erősítésére törekedett. A kész tények elé állított és magukra maradt horvátoknak ezt követően nem maradt más hátra,

mint ismét a Monarchián belül keresni a megoldást a délszláv egység megteremtésére. Az alighogy elkezdődött szerb–horvát együttműködési kapcsolatok fokozatosan elhaltak, sőt negatív irányba fejlődtek tovább. Előbb a szerbek ellenszegülése Dalmácia Horvátországhoz csatolása ügyében, majd Bosznia-Hercegovina 1878-as osztrák–magyar okkupációja, végül 1881-ben a túlnyomórészt szerbek lakta Katonai Határőrvidéknek a polgári Horvátországgal való egyesítése végleg elmérgezte a viszonyt a horvátok és a Monarchia szerbjei – és közvetve Szerbia – között.²⁷ Milan király nyíltan Monarchia-barát politikája a berlini kongresszus után szintén nem a jugoszlávizmus erősödésének kedvezett. Szerbia 1881-ben titkos egyezményt kötött, amelyben egyebek mellett kötelezte magát, hogy területén nem engedélyez semmilyen szervezkedést a Monarchia területén élő szerbek érdekében – beleértve Boszniát és Hercegovinát is.²⁸ A jugoszlávizmus eszméje ezek után majd negyed századig háttérbe került, és csak a század végén, a 20. század elején bukkant fel ismét mint a délszláv nemzetek politikai egyesülésének egy lehetséges megoldása.

A századfordulóra az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv nemzetei jelentős társadalmi, gazdasági és kulturális változásokon mentek keresztül. A horvát és szerb fiatalok közül sokan, önként vagy kényszerből, Prágában végezték tanulmányaikat, ahol hatottak rájuk Tomáš G. Masaryk szláv egységet hirdető nézetei. Horvátországba visszatérve ezek a fiatalok elvetették a horvát államjog alkalmazását, és helyette a természetjog alapján elsősorban a horvátok, szerbek és szlovének nemzeti egységét hangoztatták.²⁹ A zágrábi egyetemen már a kilencvenes években megalakították a 20. század elején megalakuló szerb–horvát koalíció alapjául szolgáló Haladó Ifjúság szervezetét.³⁰ A századfordulóra elmúlt az a sokk, amit a Katonai Határőrvidéknek Horvátországgal való egyesítésével a horvát politikai életbe aktívan bekapcsolódó, a horvát ellenzékkel szemben rendre Héderváry bánt támogató szerb párt megalakulása váltott ki. 1903-ra véget ért Khuen Hédervárynak a szerbeket előnyben részesítő kormányzása, és ekkorra a horvátországi szerbek is revideálták politikájukat. Többségük a Nagy-Szerbiával való egyesülést kívánta megvalósítani, de be kellett látniuk, hogy mivel ők élnek legtávolabb Szerbiától, nem engedhetik meg maguknak, hogy olyan „szükszerb” politikát folytassanak, mint a szerbiai vagy a vajdasági szerbek. Tudomásul kellett venniük, hogy amennyiben csatlakozni kívánnak Szerbiához, azt csakis egy szélesebb alapokon való egyesüléssel valósíthatják meg. Ennek a felismerésnek köszönhetően a Drinán túli területeken a horvátokkal vegyesen élő szerbek már a 19. század végétől igyekeztek hatni a szerb nemzeti politikára, hogy az a jugoszlávizmus irányában mozduljon el,³¹ bár erre, amíg Szerbiában a Monarchia-barát politikát folytató Obrenović-dinasztia uralkodott, nem sok esélyük volt. 1903-ban, Aleksandar Obrenović meggyilkolása után azonban megváltozott a helyzet. Szerbiában ismét a Karađorđević-dinasztia került hatalomra, és Péter király, szakítva a Monarchia-barát politikával, visszatért a hagyományos orosz- és franciabarát szerb külpolitikához. A szerbiai fordulat, a horvát politikában bekövetkezett fent említett változások mellett lehetővé tette, hogy a Monarchia-beli szerbek és horvátok között mind szorosabbá váljon az együttműködés, amely a délszláv kérdés megoldását egyre inkább a széles alapokon megvalósuló délszláv egységben, a jugoszlávizmusban látta.

1905-ben Horvátországban az ún. *Rijekai rezolúció*ban a horvátországi, dalmáciai és isztriai horvát ellenzéki politikusok az új kurzus jegyében³² amellelt

foglaltak állást, hogy a horvát kérdést délszláv keretek között kell megoldani. Ennek érdekében hajlandók voltak együttműködni a magyar ellenzéki koalícióval a teljes magyar függetlenség eléréseért, cserében természetesen viszontámogatásukra számítottak. Nem sokkal később az ún. *Zadari határozatban* a dalmáciai és horvátországi szerb politikusok is csatlakoztak a horvát ellenzék álláspontjához, majd 1905 decemberében megalakították az első tartósnak bizonyuló szerb–horvát politikai szervezetet, a Szerb–Horvát Koalíciót, amely az első világháború végéig megőrizte vezető szerepét a horvát politikai életben. A Monarchia délszlávjai körében egyre erőteljesebben jelen levő jugoszlávizmus további erősödéséhez nagymértékben hozzájárultak Szerbiának a Balkán-háborúkban elért hadi sikerei, amelyeknek köszönhetően Szerbiának sikerült helyreállítani az 1876-os török–szerb háborúban, majd Bosznia osztrák–magyar okkupációjával, illetve az 1885-ös bolgár–szerb háborúban és Bosznia annexiójával megtépázott tekintélyét és bebizonyítani, hogy képes lesz betölteni a „Délszláv Piemont” szerepét.

Illúzióból valóság. A jugoszláv egység megvalósításának lehetősége

■ A független délszláv állam megteremtésére az első igazán nagy lehetőséget az első világháború kitörése kínálta. Hogy a világháború befejezését követően megalkulhatott, abban – fontossági sorrendben – három tényező, az antanthatalmak, a szerb kormány és a délszláv emigráció játszott szerepet.

A háború kitörése Szerbia számára egyben azt jelentette, hogy elérkezett az idő a Garašanin által már a Načertanijében megjósolt leszámolásra Ausztriával. A Monarchiától gazdaságilag nagymértékben függetlenedett Szerbia (1906–1911 közötti vámháború), a Balkán-háborúkban területileg megnövekedve, harcedzett, francia fegyverekkel felszerelt hadsereggel rendelkezve és az antant támogatását maga mögött tudva (noha az antant a háború végéig nem ismerte el Szerbiát szövetségesének) összehasonlíthatatlanul jobb eséllyel rendelkezett egy jugoszláv, de legalábbis nagyszerb állam létrehozására, mint korábban bármikor.

Szerbia hadicéljait és az északi irányban meghatározott területi követeléseket Pašić 1914. szeptember 4-én, válaszul az antantnak a Balkán-szövetség felújítását célzó javaslatára, körtáviratban ismertette a szövetséges hatalmakkal.³³ December 7-én a szerb királyi kormány Nišben bejelentette a szkupstinának, hogy a királyi kormány egyetlen és legfontosabb feladatának tekinti sikeresen befejezni a háborúskodást, „amely kezdettől fogva egygyé vált az elnyomott szerb, horvát és szlovén testvéreik felszabadításával és egyesítésével”.³⁴ A szerb kormány ezzel a nyilatkozatával egyértelműen tudatta a világgal és az érintettekkel, hogy szándékában áll megvalósítani az egységes délszláv államot. Arról azonban, hogy azt milyen úton-módon kívánja megvalósítani, ekkor még nem esett szó nyilvánosan.

Miközben Szerbia hadicéljait fogalmazta, és a délszláv egység megvalósítását a hivatalos politika rangjára emelte, addig Horvátországból a világháború kitörését követően számos politikusnak emigrálnia kellett. Az emigráns politikusok, akik közül többen a szerb–horvát koalíció létrehozói közé tartoztak, 1915. május elején Párizsban megalakították a Jugoszláv Bizottságot. Elnöke a zágrábi ügyvéd Ante Trumbić volt, ám valódi vezetője a dalmáciai horvát politikus, Franjo Supilo. Noha a Jugoszláv Bizottság ténylegesen már 1914 októberében megal-

kult Firenzében, hivatalosan csak 1915. május 1-jével kezdte meg működését Párizsban. Fontos megjegyezni azonban, hogy megalakulása a szerb kormány határozott szándékának megfelelően történt.³⁵ Nikola Pašić, Szerbia miniszterelnöke azt kívánta, hogy a szövetségesek egyedül Szerbiát ismerjék el az összes délszláv hivatalos képviselőjének, és a leghatározottabban ellenezte a Bizottságnak a Monarchia területén élő délszlávok politikai szerveként való fellépését.³⁶ Pašić a Bizottságnak kizárólag propagandafeladatokat szánt, azt is Szerbia ellenőrzése alatt.³⁷ Ezzel szemben a Bizottság magát következetesen a Monarchia délszlávja-inak képviselőjeként határozta meg. A Bizottság szerepéről és jogosítványairól folyó vita a háború folyamán újra és újra felbukkant, de a szerb kormány és a Bizottság közötti ellentétek legmarkánsabban az egyesülés módjának kérdésében jelentkeztek.

Franco Supilo, aki a Bizottság egyik vezéregyénisége és eszmei vezetője volt, az új állam föderatív egyesülését kívánta. A háború első évében még dualista alapon: az egyesült Háromegy Királyság Szlovéniával és Szerbia a teljes egyenjogúság alapján,³⁸ majd később a történelmi területek föderatív egységeinek – az 1913-as Szerbia Vajdasággal, Szlovénia, a Háromegy Királyság, Bosznia és Hercegovina és Crna Gora – egyesüléseként képzelte el az új államot.³⁹ Supilonak az egyesülésről vallott nézetei azonban – amelyekkel a Jugoszláv Bizottság legtöbb tagja egyetértett – távolról sem estek egybe az Ilija Garašanin nagyszerb eszméjét valló szerb miniszterelnök, Nikola Pašić elképzeléseivel. Pašić el akarta kerülni azt, hogy a széles alapokon megvalósuló délszláv egységben gyengüljenek Szerbia pozíciói, ezért a Monarchia délszláv területeinek nem Szerbiával való egyesülését, hanem Szerbiához csatolását kívánta.⁴⁰ Supilóval ellentétben az új állam politikai berendezkedésénél a centralista elv alkalmazását tartotta kívánatosnak.⁴¹ A föderalizmust csak abban az esetben tartotta elképzelhetőnek, ha az nem sérti Szerbia érdekeit, és a centralista út végképp járhatatlannak bizonyulna. A szerb érdekek védelmét egy föderalista államban azzal látta biztosítotttnak, ha közvetlenül Szerbiához tartoznak azok a Drinán és a Száván túli területek, amelyek a történelmi jogok vagy a szerb etnikai többség miatt Szerbiát illetik.⁴² Elképzelése szerint az 1913-as Szerbia a Vajdasággal, Szerémséggel, Boszniával és Hercegovinával, Dalmácia déli részével és az egyesült Crna Gorával egy olyan Nagy-Szerbiát alkotna, amely mind területileg, mind lakosságának számát illetően a legerősebb lenne a három egységből (Szerbia, Horvátország, Szlovénia) álló föderáción belül.⁴³

A Jugoszláv Bizottság és a szerb kormány között már a kezdetektől meglévő ellentét tovább mélyült, amikor Supilo felvetette, hogy amennyiben Szerbia nem hajlandó revideálni nézeteit az egyesülésről, hogy az délszláv szellemben és a teljes egyenjogúság alapján történjen, úgy számukra nem marad más hátra, mint kezdeményezni az önálló Horvátország megalakítását, mindazon területekkel, amelyek népszavazással mellette döntenek.⁴⁴ A javaslat kis híján szakadáshoz vezetett a Jugoszláv Bizottságon belül is. A szerb és a szlovén tagok Supilo radikális javaslata ellen foglaltak állást, míg a horvát tagok többségének véleménye nem állt távol Supilo nézeteitől.⁴⁵ Ennek ellenére Supilo javaslatát az önálló horvát bizottság megalakításáról még a horvát tagok sem támogatták.⁴⁶ Nem sokkal később Supilo is letett erről a tervéről, majd hogy elkerülje a szakadást a Jugoszláv Bizottságban, lemondott tagságáról. Távozása után immár ténylegesen Ante Trumbić lett a Bizottság meghatározó alakja, aki a korfui tárgyalásokig nem feszegette az egyesülés mikéntjének kényes kérdését.⁴⁷

A Jugoszláv Bizottságot ugyan egységesen úgy szokás beállítani, mint a föderalista államberendezkedés szószólóját, azonban ez sem volt teljesen egyértelmű. A különböző szintű és mértékű föderációs elképzelések a bizottság egy-egy tagjához voltak köthetők, és nem beszélhetünk egységes, elfogadott álláspontról. Ennek több oka volt: bizonytalan volt a Bizottság sorsa a szerb kormány támogatása nélkül; a délszláv politikát mindenképpen egységesnek kellett feltüntetni a szövetségesek előtt; emellett a Bizottság számos tagja sem volt meggyőződve arról, hogy melyik berendezkedés, a centralista vagy a föderatív a célszerűbb a jövő délszláv állama számára.⁴⁸

A délszlávok körében korántsem volt azonban egyértelmű, hogy az egyesülésnek sorsszerűen be kell következnie, s hogy a közös délszláv állam létrehozása az egyetlen járható út a szerbek, horvátok és szlovének számára. Alátámasztja ezt a zágrábi szabornak a képviselők többsége által 1917 márciusában elfogadott felirata IV. Károlyhoz, amelyben hitet tettek a Monarchia mellett, és a délszláv egyesülést elsősorban az Adriáig terjedő és Bosznia-Hercegovinát is magába foglaló horvát földek egyesülésével lényegében a Monarchia trialista átalakulásában látta kívánatosnak. Ennek volt egy újabb manifesztuma a Habsburg Birodalom közös parlamentjében, Bécsben tevékenykedő úgynevezett Jugoszláv Klubba tömörült horvát és szlovén képviselők 1917. májusi nyilatkozata, amely szintén a Monarchia délszlávjai által lakott területeknek egyesülését kérte „egy önálló minden nép uralmától mentes, demokratikus alapokon létrehozott, a Habsburg-Lotharingiai ház által vezetett államtestbe”.⁴⁹

A Bizottság és a szerb kormány közötti viszony 1917-re normalizálódott. A kapcsolatok javulásában – Supilo távozásán túl – döntő szerepe volt a háborús és nemzetközi helyzetben beállt változásoknak. A szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közötti viszony alakulásáról elmondható, hogy az az egész időszakban a mindenkori nemzetközi erőviszonyok függvényében alakult. Szerbia „erőfölénye” a Bizottsággal szemben ugyan végig megmaradt, de a nemzetközi politikai és háborús helyzetben beállt változások kedvezően hatottak a Bizottság szerb kormánnyal szembeni pozícióira. Az erők kiegyenlítődésének folyamata már 1915 végén, Szerbia katonai összeomlásával és az ország megszállásával, illetve a szerb kormány Korfura menekülésével elkezdődött. A cári rendszer bukása a februári forradalomban szintén kedvezőtlen hatással volt Szerbia politikai helyzetére.⁵⁰ Az Egyesült Államok belépése a háborúba és a nemzeti örendelkezési elv megjelenése és végül az októberi forradalom, ami Szerbia fő támogatójának elvesztését jelentette, mind hozzájárult ahhoz, ha nem is egyforma mértékben, hogy a szerb kormány erőfölényének csökkenésével egyenes arányban nőjön a Bizottság magabiztossága.⁵¹ Az 1917-ben kialakult helyzetben Pašić hajlandónak mutatkozott felfüggeszteni korábbi nézeteit, és bár továbbra sem ismerte el egyenlő partnerének a Bizottságot, de legalább kész volt megbeszéléseket folytatni vele.

A békülékeny hangnem jegyében a szerb kormány Korfura hívta a Jugoszláv Bizottságot, hogy egyeztessék nézeteiket a jövő állam politikai berendezkedéséről és államformájáról. Öt hétig, 1917. június 15-től július 20-ig tartó tanácskozás vette kezdetét, amelyben aligha meglepő módon a legélesebb ellentét az új állam politikai berendezkedésének kérdésében jelentkezett: a szerb unitarista/centralista versus a horvátok által képviselt föderalista álláspont között. Az álláspontok gyökereit a felek eltérő történelmi fejlődésében és a hozzá kap-

csolódó hagyományaiban lelhetjük meg, amelyek a dolgozat első részében vázolt előzményekhez mérten szinte változatlan mértékben ekkor is meghatározták viszonyulásukat az egyesülés mikéntjéhez és az új állam berendezkedéséhez. Trumbić, ugyesen, miközben nyilatkozataiban elismerte az egységes, unitarista/centralist berendezkedés szükségességét, a tárgyalások során tett konkrét javaslatával azonban egyértelműen egyre a föderalizmus irányába húzott. Mindkét fél részéről zajlott a taktika és ügyeskedés, amely időnként komoly szakadás veszélyével fenyegetett. Az egyiket követően, miután Pašić felvetette, hogy a szerbek egyedül létrehozhatják Nagy-Szerbiát, amire válaszul Trumbić a saját önálló Horvátország létrehozásának lehetőségét hozta fel, mindkét fél egyetértett abban, hogy jobban teszik, ha nem feszegetik tovább ezt a kérdést, hanem eldöntését későbbi időpontra, az új állam megalakulása utánra halasztják.⁵² Így is történt. A megbeszélések eredményét 1917. július 20-án közös nyilatkozatban az ún. „korfui nyilatkozatban” tették közzé. A nyilatkozatban állást foglaltak egyebek között amellet, hogy a majd megalakuló egységes délszláv állam a Karađorđević-dinasztiával az élén az alkotmányos, demokratikus és parlamentáris Szerb–Horvát–Szlovén Királyság legyen, amelyben megvalósul a három nemzet, illetve minden állampolgár és a vallások teljes egyenjogúsága.⁵³ Bár a nyilatkozat kétségkívül fontos elvi határozatokat tartalmazott az új állam nevére, államformájára és nemzeteinek egyenjogúságára nézve, de nem érintette a leglényegesebb kérdést, hogy centralista, avagy föderalista berendezkedésű lesz-e az új állam. A kérdést a békekötés után meghozandó alkotmánnyal kívánták rendezni, amit a majd megalakuló Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek kell teljes egészében, kétharmados többséggel elfogadnia.⁵⁴

A korfui nyilatkozat fogadtatása és jelentősége

■ A horvát és a szlovén politikai közéletben (a Monarchián belül) a nyilatkozat részben hallgatásra, részben elutasításra talált. Ugyanakkor a Starčević-féle Horvát Jogpárt és más parlamenti csoportosulás a száborban alapvetően pozitívan viszonyult a nyilatkozathoz, kritikájuk a nyilatkozat azon részére vonatkozott, amely az új állam belső berendezkedéséről szólt, megjegyezve, hogy a horvátoknak, tekintettel történelmi államjogi múltjukra, legalább az első időszakban meg kellene őrizni a saját horvát államukat ebben az államközösségben. Ezért úgy vélték, hogy először a horvát nemzetet kell egyesíteni, létrehozva a horvát államot, amely ezt követően a legszorosabb reálunióban egyesülhetne Szerbiával és Szlovéniával.⁵⁵

A korfui nyilatkozat a fentebb említett hiányossága ellenére alapvetően kedvező fogadtatásra talált a délszlávok körében. Bosznia és Hercegovina szerb és horvát lakossága többségében (kivéve a horvát klerikálisokat) fenntartás nélkül elfogadta és támogatta azt.⁵⁶ Három héttel a nyilatkozat után Montenegró Nemzeti Egyesülési Bizottsága Párizsban szintén feltétel nélkül elfogadta a korfui nyilatkozatban foglaltakat, és határozatban nyilvánította ki egyesülési szándékát a szerb uralkodó dinasztia alatt, mondván, hogy ezzel a háborúval Crna Gora mint önálló állam befejezte küldetését.⁵⁷ Fölösleges hangsúlyozni, hogy ezzel a nyilatkozattal a montenegrói uralkodó távolról sem értett egyet.⁵⁸

A deklaráció nemzetközi visszhangja már kevésbé volt kedvező. A nagyhatalmak inkább csak tudomásul vették, de nem kívánták azt értékelni, mivel az egységes délszláv állam létrehozása a nyilatkozat közzétételkor még nem szerepelt

hivatalos terveik között. A nagyhatalmaknak – Angliának és Franciaországnak – Szerbiával ellentétben, a háború kezdetén még nem voltak részletesen megfogalmazott hadicéljaik. Különösen nem a Balkánra s azon belül Szerbiára nézve. Nézeteiket a délszláv egyesülés megítélésében a mindenkori nemzetközi politikai- és a háborús helyzetben beállt változások, az Osztrák–Magyar Monarchia háború utáni szerepének megítélése és – 1915 után – az Olaszország iránt a londoni titkos szerződésben vállalt kötelezettségeik befolyásolták.

A délszláv népek többségét képviselni kívánó politikai erők, a szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közös nyilatkozata fontos mérföldkő a jugoszláv állam létrehozásához vezető úton. Első alkalommal ültek le hivatalosan tárgyalni mint egyenlő – legalábbis papíron egyenlő – felek, első alkalommal hoztak közösen elfogadott döntéseket a jövőbeni állam tényleges működésének fontos kérdéseiről, és ami legalább ennyire fontos, ezzel a nyilatkozattal adták tudtára a világnak, hogy eltökéltek a délszláv egység megteremtésében, nem pusztán álmodoznak, hanem elkezdtek tartalommal feltölteni a majdani állam kereteit, s a nagyhatalmak politikai tervezgetéseik során számolhatnak, mi több, számolniuk kell egy új politikai erő megalakulásával a Balkánon.

■ JEGYZETEK

1. Ivan Gundulić dubrovnikai horvát költő (1589–1638), Juraj Križanić horvát író és gondolkodó (1617–1683) Mavro Orbini, Pavao Ritter Vitezović.
2. Janko Drašković gróf Nagy-Ilíriája az 1832-es brosúrájában (*Disertatia iliti Razgovor*). Drašković valójában nem kívánta a Magyarországgal meglévő államközösség felbomlását, s elsősorban nem a Monarchia, hanem Magyarország federalizálásában képzelte el Horvátországot önálló horvát kormánnyal és saját (horvát) hivatali nyelvvel. Jaroslav Šidak: *Hrvatski preporodni pokret i grof Janko Drašković*. In: *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*. Zagreb, 1973. 186–187.
3. Petar Korunić: *Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*. *Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870*. Globus, Zagreb, 1986. 146. (A továbbiakban Korunić.)
4. Garašanin ugyan nem vetette el nyíltan Gaj javaslatát, de a horvátok és főleg a szlovének egyesítése nem szerepelt még a távolabbi terveiben sem. Stratimirovićhoz intézett levelében így írt a javaslatról: „Én ezt az eszmét egyelőre jóváhagytam [...] mert ezekkel az emberekkel nem is szabad másként beszélni, különösen most, amikor az Obrenovićokkal is meggyűlhet a bajunk.” Andrija Radonić *Az 1848–1849-es szerb mozgalom alapkérdései*. In: *Szerbek és magyarok a Duna-mentén*. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok történetéből (1848–1849). Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 128. (A továbbiakban Radonić.)
5. Egyes történészek véleménye szerint az illír elnevezés – amely alkalmasnak látszott arra, hogy áthidalja a délszlávok lakta területek között meglévő nyelvi és egyéb különbségeket – a horvátok körében elsősorban a horvát etnikumú vagy horvátok tartott területek politikai egységének szinonimájaként szerepelt.
6. Dimitrije Đorđević: *Uloga nacionalnog činioca na Balkanu u devetnaestom veku*. In: *Ogledi iz novije Balkanske istorije*. Beograd, 1989. 25. (A továbbiakban Uloga nacionalnog činioca.)
7. *Uloga nacionalnog činioca* 26–29.
8. Bár azokat inkább a kényszer, mintsem az egyesülés vágya motiválta. Miután a törökök elleni szerb felkelés ügye rosszul állt, Karadorde 1809-ben szövetséget javasolt Napóleonnak Ausztria ellen, amelyben számított a „magyar iga alatt szenvedő testvéreik” felkelésére Szlavóniában, a Szerémségben és a Bánátban. Cserébe kérte Napóleont, hogy tegye függetlenné Szerbiát, és vegye fel a „Szerbia Protectorsa” címet. Nevében Karadorde uralkodott volna. Kérését azzal magyarázta, hogy sorsukat az Illír Provincia sorsával kívánják összekötni, „ahol ugyanaz a vallás, a hit és ugyanaz a nép”. Ferdo Šišić: *Biskup Štrosmajer i Jugoslovenska misao*. I. *Srpska književna zadruga*. Kolo. XXIV. Br. 162. Beograd, 1922. 87. Az Illír Provinciák népével való összetartásról és a magyar uralom alatt szenvedő testvéreik felszabadításáról szóló kijelentések értékéből sokat levon az a tény, hogy Karadorde a Napóleonnak tett javaslattal egy időben arra kérte Ausztriát, hogy szállja meg Szerbiát. Mihailo Gavrilović: *Spoljašnja politika Srbije*. In: *Iz nove srpske istorije*. *Srpska književna zadruga*. Kolo. XXIX. Br. 193. Beograd, 1926. 18.
9. A *Načertanije* (Vázlat) titkos dokumentum volt, amely a szerb közvélemény előtt is csak 1906-os publikálásával vált ismertté. Külföldön azonban korábban is tudtak róla. Ausztria már 1883-ban megszerezte egy másolatát, amelyet 1886-ban a magyarok rendelkezésére bocsátott. Magyarul Thim József adta ki 1930-ban. (*A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*. II. 1930. 1–26.)
10. A *Načertanije* tanulmányozásához egy horvát kiadványt használtunk, *Izvori velikosrpske agresije*. *Rasprave/dokumentikartografski prikazi*. *Priradio: Bože Čović*. Zagreb, 1991. 65–77, amely D. Stranjaković: *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«* *Spomenik SKA*. XCI. Beograd, 1939. 76–102. munkája alapján közölte Garašanin művét. (A továbbiakban Izvori.)
11. Szerbia külpolitikájához „Vázlatában” Garašanin nagymértékben támaszkodott Adam Czartoryskinek az 1843-ban Szerbiának elküldött „Tanácsaira” (*Saveti*) és František Zach „Tervére” (*Plan*), amely gyakorlatilag Czartoryski herceg „Tanácsainak” részletesen kidolgozott változata volt. Fontos azonban megjegyezni, hogy

azoknak a horvátokkal történő együttműködésre vonatkozó javaslatait figyelmen kívül hagyta. Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka. Prosveta*. Beograd, 1958. 159–177. (A továbbiakban Čubrilović.)

12. Szerbia ekkor még az Oszmán Birodalom részeként autonóm fejedelemség.

13. „Szerbiának azon kell igyekeznie, hogy az Oszmán Birodalom épületéből egyenként kiragadott kövekből a régi szerb császárság alapjain új, nagy szerb államot építhessen.” Izvori 71.

14. Elsősorban az Oszmán Birodalomban élő délszlávokra gondolt, de szükségesnek tartotta ismerni a pontos helyzetet a Monarchia délszlávok lakta területein is. Izvori 68.

15. Megnyerésükre részletesen kidolgozott terve volt, amely magába foglalta a terepet és a közhangulatot felmérő titkos ügynökök küldésétől a vallási, kulturális befolyáson keresztül (egyházi és világi oktatás, könyvkiadás, sajtó) az adott területek délszláv vezetőinek megnyeréséig egy modern propagandahadjárat minden elemét. Izvori 72–77.

16. Az Oroszországgal történő megegyezést tartotta volna a legcélravezetőbbnek, de nem látott rá esélyt, mindaddig, amíg Oroszország nem fogadja el Szerbia feltételeit, amelyek a legtágabb értelemben garantálnák Szerbia jövőjét. Ennek azonban szerinte nagyon kicsi volt a valószínűsége mindaddig, amíg Oroszország Ausztriát választja szövetségésének természetes szövetségese, Szerbia helyett. Izvori 71.

17. Aki tudatában van annak, hogy egy megnövekedett Szerbia potenciális veszélyt jelentene a délszlávok által lakott területeire. Izvori 66.

18. Izvori 66–67. Anglia már 1837-ben konzulátust nyitott Szerbiában azzal az elsődleges feladattal, hogy kísérje figyelemmel az orosz konzul minden lépését, amely az orosz politikai befolyás erősítésére irányul akár Szerbiában, akár a szomszédos országokban. Mihail Gavrilović: *Počeci diplomatskih odnosa Velike Britanije i Srbije*. In: *Iz nove srpske istorije. Srpska književna zadruga*. Kolo XXIX. Br. 193. Beograd, 1926. 113.

19. Imbro Ignjatević Tkalac.

20. Korunić 402.

21. Uo.

22. Dimitrije Đorđević: *Projekti za stvaranje federacija u jugoistočnoj Evropi šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog veka*. In: *Ogledi iz novije Balkanske istorije*. Beograd, 1989. 153. (A továbbiakban Projekti.)

23. Mihailo Obrenović 1859-ben, Londonban tárgyalta Kossuthal a balkáni és Duna menti népek föderációjáról, és Klapkán, Türrön keresztül később is kapcsolatban állt vele.

24. Korunić 279.

25. Strossmayer püspököt a pápa 1851-ben Szerbia apostoli vikáriusává nevezte ki. A püspök több alkalommal járt Szerbiában, és személyesen is ismerte a fejedelmet.

26. Korunić 288.

27. Az okkupáció felvetette Bosznia-Hercegovina hovatartozását. A horvátok szorgalmazták Boszniában a katolizációt (Josip Štadler Szarajevó érseke) és Horvátországhoz csatolását, így kívánták – a megnövekedett számú horvátsággal alátámasztva kérésüket – elérni a Monarchián belüli délszláv federatív egység kialakítását.

28. Vladimir Corović: *Istorija Jugoslavije*. Reprint. Prosveta-Beograd, 1989. 533.

29. Jaroslav Šidak: *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I svijetskog rata*. In: *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Zagreb, 1973. 82.

30. Čubrilović 425.

31. Čubrilović 479.

32. Az „új kurzus” a horvátországi ellenzék összefogását szorgalmazó, Frano Supilo által szerkesztett dalmáciai *Novi Kurs* című lapról kapta nevét.

33. A határ Orsova felett húzódott a Dunától a hegylánc mentén északra a Marosig (Aradot, Lugost és Lippát Romániának hagyva), a Marost követve a torkolatáig, azután a Dráva irányában húzódott (Szerbiának hagyva Szabadkát és Baját), majd a Mura mentén Leibnizig. Pašić körtávirata a követségeknél Nišből 1914. 09. 04. Nikola Popović: *Ideja ujedinjenja Južnih slovena kao vid samoobrane*. In: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*. (Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979.) ISI. Beograd, 1983. 41.

34. Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919 Sabrao: *Ferdo Šišić*. Zagreb, 1920.

35. Ideje i stvarnost 23–24.

36. Čubrilović 511–512.

37. Uo.

38. Amit a Bizottság többsége sem támogató. *Frano Supilo - Politički spisi. Članci/govori/pisma/memorandumi*. Priredio: Dragovan Šepić. Znanje Zagreb, 1970. 72. (A továbbiakban Politički spisi.)

39. Čubrilović 501.

40. Ennek elérése érdekében Szerbia felszabadítói küldetését hangoztatta, mert Szerbia háborús eredményeire hivatkozva remélte, hogy a horvátok és a szlovének ne támasszanak követeléseket az egyesülésnél. Čubrilović 464.

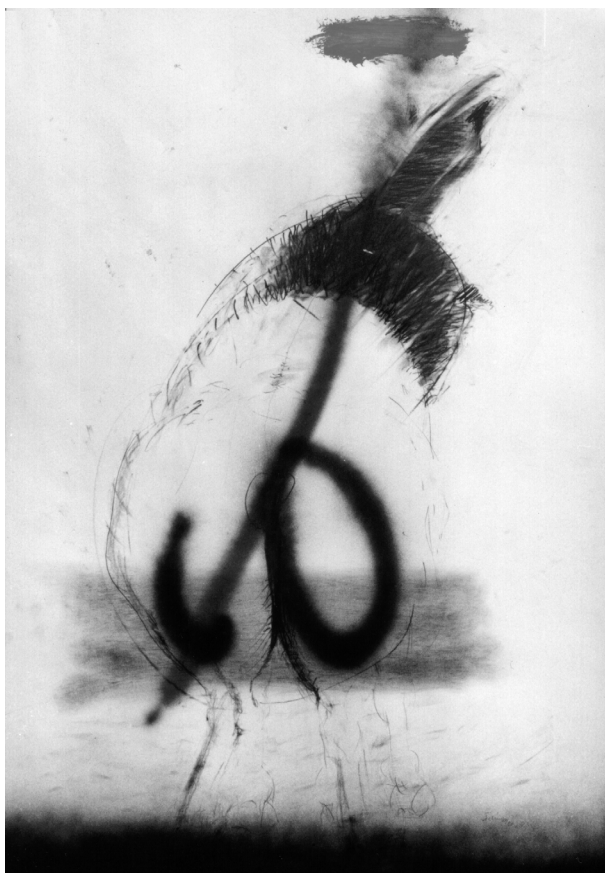
41. Indoklásában az szerepelt, hogy mivel a Szerbiában már bevált, a Monarchia délszláv területeivel kibővült Szerbiának is megfelelően. Čubrilović 465.

42. Čubrilović 465.

43. Čubrilović 465-467.

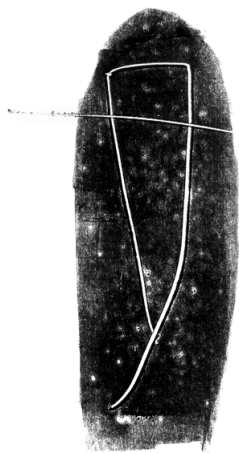
44. Politički spisi 75. Supilóhoz írt levelében a háború kezdetén Trumbić is ezt a nézetet vallotta „Ha Szlovénia el lesz választva tőlünk, akkor a horvátok többsége nem kíván majd a szerb király uralma alá kerülni és külön államot fog kérni.” Idézi: Dragoslav Janković: *Oko unitarnog ili federativnog uredjenja prve zajedničke Jugoslovenske Države*. In: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*. (Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979.) ISI. Beograd, 1983. 384. (A továbbiakban Janković.) Trumbić azonban, szemben az inkább idealista, semmint gyakorlati politikus Supilóval, taktikusabb volt annál, semhogy kockáztassa a teljes szakítást Szerbiával.

45. Politički spisi 75.
46. Trumbić feljegyzése 1916-ból. Idézi: Dragovan Šepić: *Politički spisi* 81.
47. A Bizottságnak megalakulása óta Trumbić volt az elnöke.
48. Branko Petranović – Momčilo Zečević (szerk.): *Jugoslovenski federalizam. Ideje i Stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*. I. 1914-1943. Prosveta-Beograd, 1987. 34.
49. *Jugoszlávia 1918–1941*. Dokumentumok. Válogatta, sajtó alá rendezte és jegyzetelte Sajtí Enikő. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989. 33.
50. Bár Miljukov orosz külügyminiszter a szerb kormány megnyugtatóra kijelentette, hogy a megváltozott politikai rendszer nem jelenti Oroszország Szerbiához fűződő viszonyának megváltoztatását. *Diplomatska prepiska srpske vlade 1917. godine. Zbirka dokumenata*. Priredili: Miodrag Zečević i Miladin Milošević. Beograd, 1989. 84.
51. Janković 385–386.
52. Ideje i stvarnost 40.
53. Rendelkezett továbbá a nyelv és írásmód használatáról, egységes naptárról, a szabad vallásyakorlásról, a nemzeti jelképek használatáról, a polgári szabadságjogokról és a törvény előtti egyenlőségről stb. A korfui nyilatkozat teljes szövegét magyarul közli *Jugoszlávia 1918–1941*. 34–39.
54. Még kell jegyezni, hogy az alkotmány elfogadásának módjáról sem volt egyszerű megállapodni, a horvát elképzelés ugyanis az volt, hogy a törzsek szerinti többség jóváhagyása szükséges hozzá, mert így vehetik elejét annak, hogy a szerbek mint legszámosabb része a népüknek éljenek, visszaéljenek erőfölényükkel. Ezt azonban a szerb tárgyalófélf mereven visszautasította.
55. Dokumenti 58–59.
56. Dokumenti 103–104.
57. *Jugoszlávia 1918–1941*. 39–40.
58. A montenegrói trónörökös még 1915-ben kompromisszumos javaslattal élt egy montenegrói–szerb unió esetére. Felvetette, hogy egy német mintán alapuló államszövetség legyen, amelyben Szerbia Poroszország, míg Montenegró Bajorország szerepét töltené be. A szerb kormány azonban kizárólag a két szerb állam centralista típusú egyesülését tartotta elfogadhatónak a Karadordeviç-dinasztia alatt.

BALLA TIBOR

A CAPORETTÓI ÁTTÖRÉS ÉS ELŐZMÉNYEI

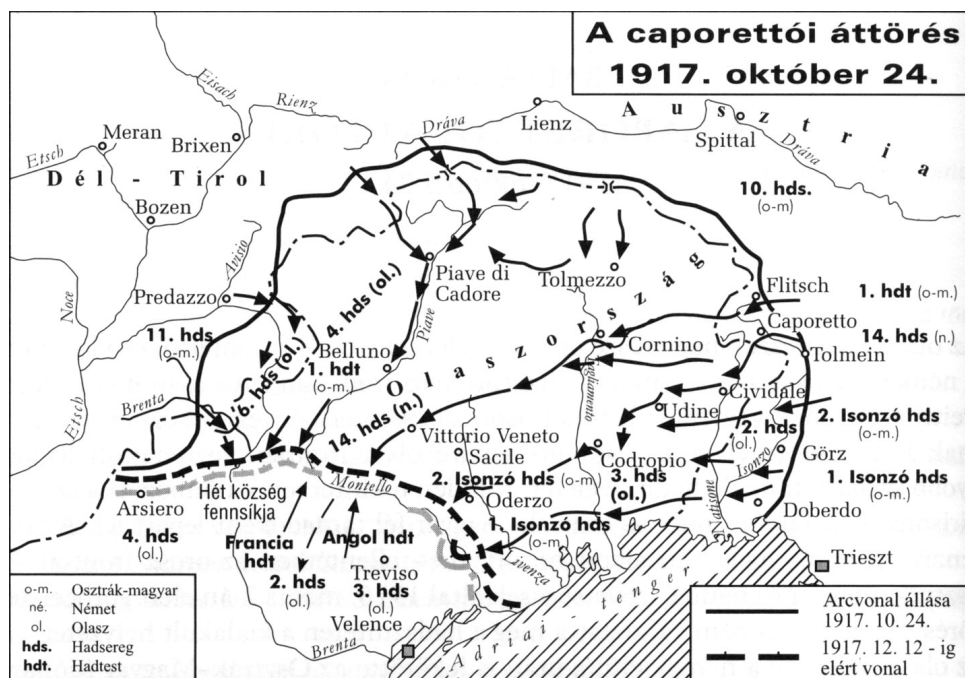

**A győzelem
kiaknázásához
a világháború több
frontján már hegyi
harcokban próbált
és érdemeket szerzett
német alakulatok és
parancsnokaik
tapasztalata, valamint
azok technikai fölénye
döntően hozzájárult.**

■ 1917-ben a Nagy Háború már negyedik éve zajlott. Az esztendő tavasza és nyara az összehangolt antant támadások jegyében zajlott. A nyugati hadszíntéren indított brit és francia offenzívák csak kisebb sikereket hoztak, viszont jelentős veszteségeket okoztak a németeknek. A délnyugati fronton az olaszok lendültek támadásba, azonban a 10. isonzói csata (május 12.– június 6.), illetve az ortigari csata Dél-Tirolban (június 10–29.) sem járt számottevő eredménnyel. A központi hatalmak az orosz harctéren június végén indult Kerenszkij-offenzívát, illetve a szaloniki fronton nyáron indított antant támadást is megállították, sőt nyáron ellentámadásba mentek át az orosz, ősszel pedig az olasz fronton.¹

Az olasz történészek és a közvélemény nagy része „caporettói csodának”, a német, az osztrák és a magyar hadtörténeti irodalom csak flitschtolmeini (karfreйти) áttörésnek vagy 12. isonzói csatának nevezi a központi hatalmak 1917 októberében az első világháború olasz frontján végrehajtott legnagyobb szabású győztes támadó hadműveletét.

Az Isonzó folyó mentén már 1915 júniusa óta folyt az öldöklő küzdelem a kisebb szünetekkel folyamatosan támadó olasz és a sikeresen védekező osztrák–magyar csapatok között. Az olaszok szinte példa nélkül álló támadássorozattal, 11 nagyobb csatában próbálták a Monarchia csapatainak védelmét áttörni és távolabbi célként Triesztet, illetve Laibachot elérni, áttörési kísérleteik azonban rendre kudarccal végződtek.

A 11 csata során mindössze 300 km²-nyi területet hódítottak el a Monarchia katonáitól. A Tolmeintől északra eső frontszakaszt a védők mindvégig megtartották.² 1917 őszére a délnyugati arcvonalon küzdő osztrák–magyar csapatok igen meggyengültek, harci moráljuk hanyatlott. Egy újabb nagy erejű olasz támadás sikeres visszaverésére kevés reményük volt. Már a 11. isonzoí csata (1917. augusztus 18.– szeptember 13.) során arra a meggyőződésre jutott Ausztria–Magyarország hadvezetése, hogy az Isonzónál és a Karszt-fennsíkon védekező Svetozar Borojević vezérezredes vezette hadseregcsoport helyzetét csak egy gyors, megelőző jellegű ellentámadással lehet megjavítani. Báró Arthur Arz von Straussenburg gyalogsági tábornok, a haderő vezérkari főnöke a támadás kiindulópontjaként a Flitsch és Tolmein között elterülő medencét szemelte ki, az offenzíva végrehajtásához azonban német segítséget tartott szükségesnek.³

A Paul von Hindenburg vezértábornagy és az Erich Ludendorff gyalogsági tábornok irányította Német Legfelsőbb Hadvezetőség úgy döntött, hogy Otto von Below porosz gyalogsági tábornok vezetésével 7 hegyi harcban tapasztalt hadosztályt bocsát szövetségese rendelkezésére, erős tűzérési, aknavető, légelhárító, vadász- és bombázórepülő-alakulatokkal egyetemben.⁴

A német alakulatok először jelentek meg az isonzoí arcvonalon. Akkoriban az orosz és a román fronton a nagyobb harcselekmények gyakorlatilag megszűntek, így onnan 7 osztrák–magyar hadosztályt csoportosítottak át a délnyugati hadszínterre.

A hadművelet a „Waffentreue” (szövetséges hűség) fedőnevet kapta. A támadás terve 1917. szeptember 8-án nyerte el végső formáját, mely szerint az Otto von Below porosz gyalogsági tábornok irányította, újonnan felállított 14. német hadsereg⁵ (7 német és 8 osztrák–magyar hadosztály) csapatai mérik az olaszokra a döntő csapást. Az Isonzó folyó völgyében támadnak, gyorsan az olasz főerők hátába jutnak, majd kiérve az északolasz síkságra Cividale, Codroipo irányában

törnek előre, és az ellenséget a Tagliamento folyóig szorítják vissza. A Boroević-hadseregcsoport 2. és 1. Isonzó-hadseregének az a feladat jutott, hogy ezzel egyidejűleg kösse le az ellenséget, majd lépjen fel támadólag a Bainsizza- és a Karszt-fennsíkon. A hadművelet sikerének előfeltétele az olasz ellenállás megszervezését lehetetlenné tevő meglepetés elérése volt, továbbá az, hogy a támadók egy-két nap alatt birtokba vegyék az Isonzó jobb partján húzódó 1500-2200 méter magas hegyvonulatot.⁶

A központi hatalmak hadosztályainak felvonultatása az offenzívához szeptember 15-től egy hónapon át tartott, amelyhez 2400 katonavonatot 100 000 vasúti kocsit használtak fel.⁷ A csapatokat hegyi felszereléssel és téli ruházattal látták el. A hadműveletet remekül álcázták. A szövetségesek mindenképpen el akarták hitetni, hogy a támadás Dél-Tirolból indul. A megtévesztés érdekében Below tábornok tüntetően a tartományba utazott, majd onnan titokban tért vissza hadseregéhez. A német csapatokat nagy kerülővel, a Brenner-hágón keresztül szállították az Isonzóhoz.⁸ A német hadosztályokat csak a támadás előtti este vonták előre a megindulási állásokba, azelőtt a német tisztek a Monarchia hadseregének egyenruhájában végezték a megfigyeléseket. 1917. október 22-én este a tüzéség és a gyalogság elérte a számára kijelölt állásokat. A késedelem és a katonák kimerültsége miatt az offenzíva időpontját végül két nappal későbbre halasztották.⁹

Az Isonzó-fronton 1917. október 24-én a Karintiában harcoló, báró Alexander Krobotin vezérezredes vezette osztrák–magyar 10. hadsereg balszárnyához kapcsolódva a 14. német hadsereg állt, melynek tartalékát az osztrák–magyar komáromi 33. és a 4. gyalog-, valamint a 13. lövészhadosztály képezte. Támadási sávja a Rombon hegytömbtől a folyó középső szakaszán található Selo községig terjedt. Alárendeltségébe tartozott a Flitsch körül felvonult, Alfred Krauss gyalogsági tábornok vezette császári és királyi I. hadtest, melyben a Monarchia legjobb hadosztályai kaptak helyet: a 3. Edelweiss (havasi gyopár) hadosztály, a 22. lövészhadosztály, az 55. gyaloghadosztály, továbbá tartalékként a német vadászhadosztály. A 14. hadsereg maradék erői Tolmein körül és attól délre sorakoztak fel. Hermann von Stein német altábornagy csoportját (III. bajor hadtest) a vegyes nemzetiségi összetételű 50. osztrák–magyar, a 12. német gyaloghadosztály és az alpesi hadtest, valamint tartalékban a 117. német gyaloghadosztály alkotta. Albert von Berrer német altábornagy csoportjába (német LI. hadtest) a 26. és 200. német gyaloghadosztály; Karl Scotti osztrák–magyar altábornagy csoportjába (császári és királyi XV. hadtest) az 1. közös gyaloghadosztály, továbbá az 5. német gyaloghadosztály tartozott.

A Boroević-hadseregcsoport két hadseregében összesen 15 első vonalban álló és 6 tartalék hadosztály várta a jelet a támadásra. A Johann Henriquez gyalogsági tábornok vezette 2. Isonzó-hadseregben (tartalékát az 57., a 9., a 28. és 29. közös hadosztály képezte) Ferdinand Kosak altábornagy csoportját a 60. és a kolozsvári 35. közös hadosztály, a Karl Lukas gyalogsági tábornok irányította XXIV. hadtestet a 24. és az 53. magyar népfelkelő hadosztály, az Alois Schönburg-Hartenstein herceg lovassági tábornok vezette IV. hadtestet a 43. lövész- és a 20. honvéd hadosztály alkotta. Támadási sávja Selótól a Monte San Gabrieléig terjedt. A Wenzel Wurm tábornoszernagy irányította 1. Isonzó-hadsereget (tartaléka a 106. közös és a 21. lövészhadosztály volt) a Rudolf Králicsek gyalogsági tábornok vezette XVI. hadtest 58., 63. és pozsonyi 14. hadosztályai; a Georg Scharicz al-tábornagy vezette temesvári VII. hadtest 44. lövész-, 17. és 48. gyaloghadosztá-

lyai; valamint a Maximilian Csicsserics altábornagy vezényelte XXIII. hadtest budapesti 41. honvéd, valamint 10. és 12. gyaloghadosztályai alkották.¹⁰ E hadsereg a Monte San Gabrielétől az Adriáig vonult fel. Minden fontosabb frontszakaszon voltak magyar alakulatok, melyek alaposan kivették részüket a győzelemhez vezető harcokból.

Velük két olasz hadsereg nézett farkasszemet. A Luigi Capello altábornagy (majd betegsége miatt 1917. október 25-től Luca Montuori altábornagy) vezette 2. hadsereg Flitsch és Sagrado között vonult fel. A Flitsch és Tolmein közötti frontszakaszon voltak a leggyengébbek az olasz erők, ott mindössze a IV. hadtest sorakozott fel 3 hadosztállyal. Tolmeintől Sagradóig 5 hadtest állt 15 hadosztállyal. A 2. hadsereg tartalékát 3 hadtest 6 hadosztálya, valamint 7 Cividale, Palmanova körzetében szétszórt egyéb hadosztály alkotta. Az Emanuele Filiberto di Savoia, Aosta hercege irányította 3. olasz hadsereg csapattestei Sagradótól az Adriai-tengerig húzódó állásokat foglalták el. Alárendeltségébe 3 hadtest 8 hadosztálya tartozott, tartalékát a XXV. hadtest 2 hadosztálya képezte.

Az erőviszonyokat tekintve, 37 osztrák–magyar hadosztály 41 olasszal állt szemben, a 14. hadsereg szakaszán a központi hatalmak 15 hadosztályával szemben viszont csak 8 olasz sorakozott fel, az áttörési szakaszon pedig 8 : 3 volt az arány.¹¹ A 14. hadsereg szakaszán a tüzérség is közel kétszeres fölényben volt az olasszal szemben, 1678 löveggel és 240 aknavetővel rendelkezett, amelyből 460 nehézlöveg és 216 aknavető a németeké volt.¹²

Az olasz főparancsnokság a készülő offenzíva előkészületeiről időben értesült, a Monarchia hadseregének néhány szökevény tisztjétől. Ennek megfelelően a szemben álló 2. olasz hadsereget komoly tartalékokkal erősítették meg, a főcsapás irányát az egymásnak ellentmondó jelentések miatt azonban nem tudták megállapítani. Capello altábornagy az osztrák–magyar offenzívát a Bainsizza-fennsíkon várta.¹³

A központi hatalmak támadása 1917. október 24-én hajnali 2 órakor négy és fél óra gázlövessel kezdődött, amely váratlanul érte az olaszokat, mivel gázmaszkjaik alig voltak, és azok sem védtek hatásosan a lövedékekből kiszabaduló többféle mérges gáz ellen. 6 óra 30 perckor megkezdődött a hatalmas erejű tüzérségi előkészítés, amelybe 7 órától az aknavetők is bekapcsolódtak. Tolmeinnél reggel 8, Flitschnél 9 órakor lendült támadásba a 14. hadsereg gyalogsága. Az első vonalban mozgékony tiszti őrjáratok, rohamcsapatok támadtak, azokat géppuskákkal és hegyi tüzérséggel ellátott osztagok követték. Az Isonzó völgyében előrehaladva 3 óra alatt leküzdötték az IV. olasz hadtest alakulatainak ellenállását, és áttörték első két állását, aznap estére a 12. német hadosztály egységei elfoglalták az olasz frontvonal mögött 14 kilométerre fekvő Caporetto (németül Karfreit) városát, a Krauss-hadtest egységei Sagát, az olasz arcvonalat összességében 32 km szélességben és 6 km mélységben szakították át,¹⁴ 18 000 hadifoglyot és 100 ágyút zsákmányoltak.¹⁵

Október 25-én – az olasz ellentámadások elhárítása után – a központi hatalmak csapatai a folyó jobb partján húzódó Kolovrat-hegygerincen lévő kulcsfontosságú állásokat is elfoglalták, illetve elszigetelték azok védőit. Azon a napon az olasz arcvonal összeomlott, elkezdődött a 2. olasz hadsereg felbomlása, amely másnapra általánossá vált.¹⁶ Azzal egyidejűleg a 2. (majd a következő naptól az 1.) Isonzó-hadsereg is csatlakozott az offenzívához, így a fronton harcoló összes osztrák–magyar alakulat támadásba lendült. Megnyílt az út a támadók előtt az északolasz síkságra. Október 27-én, az offenzíva 4. napján az Isonzó alsó szaka-

szán védekező 3. olasz hadsereg helyzete is tarthatatlanná vált, ezért Luigi Cadorna olasz vezérkari főnök elrendelte a 2. és 3. olasz hadsereg visszavonását a Tagliamento, majd a Piave folyóig. E napon a szövetségesek 40 kilométert előretörve birtokba vették az északolasz síkság kapuját képező Cividale városát, s szabaddá vált az út a Tagliamento irányába. Október 24–27. között az olaszok 60 000 hadifogyót, 500 löveget és 26 repülőgépet veszítettek.¹⁷

Személyes bátorságukkal többen is kitűntek a hadműveletek első napjaiban. Így például a Scotti-csoportnál Bertalan Árpád, a Josef Metzger altábornagy irányította 1. gyaloghadosztályba tartozó, Viktor Budiner ezredes vezette 7. hegyi dandár 19 éves hadnagya október 24-én egy 15 fős rohamcsapat élén három olasz állást foglalt el, és több száz foglyot ejtett, 6 nehéztaracot zsákmányolt a Kolovrat gerincen található Globočak hegycsúcs elleni támadás során, ezzel jelentősen megkönnyítette alakulata – a 3. bosnyák tábori vadászszászlóalj – betörését az ellenséges védőállásokba. Tettéért Tiszti Arany Vitézségi Éremmel tüntették ki, majd tíz évvel később megkapta az egykori Monarchia legrangosabb katonai kitüntetését, a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét.¹⁸

Erwin Rommel főhadnagy – a későbbi „sivatagi róka” és második világháborús tábornagy – a württembergi hegyi zászlóalj egy harccsoportjával október 26-án a Monte Matajurt hódította meg, amiért 1917 decemberében a „Pour le Mérite” legrangosabb német kitüntetését kapta.¹⁹

A váratlan összeomlás magával rántotta a Dél-Tiroltól az Adriáig húzódó egész olasz frontot, a Karni-Alpokban harcoló, Giulio Tassoni altábornagy irányította XII. hadtest (más néven Carni-csoport) és a Dolomitokban küzdő, Mario Nicolis di Robilant altábornagy vezette 4. olasz hadsereg is visszavonulásra kényszerült.

Október 27-től az áttörés hatása a karintiai arcvonalon is érezhetővé vált. A Kroatín vezérezredes vezette 10. osztrák–magyar hadsereg is támadásba lendült, október 31-én elérte a Tagliamento felső folyását Tolmezzónál, megteremtve az összekötést a 14. hadsereg Krauss-hadtestével. Kroatín csapatai november 8-ig a Piave felső folyásáig törtek előre.²⁰

Október 28-án a német csapatok elfoglalták az olaszoktól kifosztott Udinét. A 2. olasz hadsereg a teljes felbomlás képét mutatta. A legyőzöttnek hitt ellenségtől elszenvedett gyors vereség és a nagy veszteségek az olaszokat demoralizálták, felszerelésük és hadianyagkészletük egy részét felgyújtva és elpusztítva, rendezetlenül özönlöttek vissza a Tagliamento irányába, de még így is számos érintetlenül maradt, fegyverrel, hadianyaggal, élelmiszerrel teli raktár került a győztesek kezére.

Az osztrák–magyar és német alakulatoknak sikerült kijutniuk a hadműveleti mélységbe, de a sikert tartalékok hiányában továbbfejleszteni, illetve az üldözés ütemét fokozni már nem tudták. A napok óta folyamatosan harcoló csapatokon egyre jobban kiütköztek a fáradtság jelei. A hadvezetés eredetileg csak a Tagliamentóig tartó hadműveletekre készült fel. A minden várakozást felülmúló eredményt gyorsan mozgó alakulatok (gépkocsikon szállított gyalogság, kerékpáros zászlóalj, továbbá lovas csapatok), valamint elegendő átkelő eszköz hiányában nem tudták kellően kihasználni. A lőszer és a hadianyag pótlása, a tüzéség, a tartalékok és a hadtáp előrevonása az utak rossz állapota, továbbá a visszavonuló olaszok által szétrombolt vasútvonalak és hidak miatt nem történt meg időben. A csapatok vezetése csak a hadművelet első napjaiban volt kifogástalan és zavartalan. A magasabb parancsnokságok nagy időbeli késedelemmel

települtek előre, a legkritikusabb napokban az irányítás kiesett a kezükből. A felső vezetés a harctéri helyzet gyors változásait csak későn vette figyelembe, elvezítette kapcsolatát a csapatokkal (annak ellenére, hogy a 14. hadsereg parancsnoksága október 29-től már Civaldaléből irányította hadosztályait²¹).

A központi hatalmak győzelme még nagyobb mérvű lehetett volna, ha a 3. olasz hadsereg útját a délnyugati irányban támadó 14. hadsereg el tudta volna vágni a Tagliamento elérése előtt, és sikerült volna annak bekerítése. Ehelyett beleütközött a nyugat felé előretörő 2. Isonzó-hadsereg jobbszárnyába, és az alakulatok összekeveredtek. Az idővesztéseget kihasználva a 3. olasz hadsereg viszonylagos rendben vissza tudott vonulni a Tagliamento mögé, de a keleti parton rekedt 60 000 katonája így is a szövetségesek fogságába esett.²² A folyó túlpártjára a 2. olasz hadseregnek csupán töredékei jutottak át.

A hadművelet első hetében a központi hatalmak eredeti haditerve nem szorult módosításra. A délnyugati front parancsnoksága október 29-én elhatározta, hogy az offenzívát nem állítja le, és az üldözést a Tagliamentón túl is folytatja. Ebbe a német hadvezetőség is beleegyezett,²³ eredetileg ugyanis a német hadosztályokat csupán a folyó eléréseig bocsátották a császári és királyi hadsereg-főparancsnokság rendelkezésére, majd terv szerint kivonták volna azokat.

Az esőzésektől jócskán megáradt Tagliamento komoly természetes akadályt jelentett, mivel hídjait a visszavonulók felrobbantották, és ott az olasz védelem is kissé megerősödött. A keleti parton felzárkózott szövetségesek már október 31-én megpróbálkoztak az átkeléssel. November 2-án sikerült leghamarabb átjutni a folyón Corninónál, ahol a felrobbantott vasúti híd vízből kiálló részein a császári és királyi 12. árkászászlóaljba tartozó Bartha Károly százados egy szükségátjárót rögtönzött, amelyen az 55. közös gyaloghadosztály jutott át november 3-án, és hídfőt foglalt a jobb parton.²⁴ A 14. hadsereg többi sereg- és csapatteste csak november 4-én tudott átkelni az áradó folyón Cornino és Pinzano átkelőhelyeken, a Boroevic-hadseregcsoport erői pedig csak a rá következő napon a Codroipo és Latisana mellett található hidakon.²⁵

A késedelem lehetőséget biztosított az olasz hadvezetésnek, hogy megmaradt csapattesteit november 4-től kezdődően a Piave folyó mögé rendezetten vonja vissza.²⁶ November 10-re a 14. hadsereg és az Isonzó-hadseregek is felfejlődtek a Piave mentén, ott elfoglalták a számukra kijelölt állásokat. A folyó mögött érezhetően megszilárdult az olasz védelem. Október 28-án az antant olasz kérésre Marie Émile Fayolle francia altábornagy vezetésével 6 francia és 5 brit hadosztályt irányított át a nyugati hadszíntérről a Piavéhoz.²⁷

A központi hatalmak megkísérelték a piavei olasz védelem felgöngyölítését. November 10-én a Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy irányította hadseregcsoport (osztrák–magyar 10. és 11. hadsereg) Dél-Tirolban a Hétközség-fennsíkon indított támadást a szemben álló Conte Guglielmo Pecori Giralaldi altábornagy vezette 1. olasz hadsereg ellen, melynek eredményeként Asiago és Primolano helységeket elfoglalták, de a támadás néhány nap alatt kifulladt.²⁸

A Boroevic-hadseregcsoport erői november 10. és 16. között több ponton átkeltek a Piave középső és alsó szakaszán (például az osztrák–magyar 13. és a német 12. gyaloghadosztály Vidornál), de az olaszok visszaverték a támadást. Eredményként könyvelhető el, hogy a folyó középső szakaszán található Papadopoli-szigetet is birtokba vették a szövetséges erők. Az 1. Isonzó-hadsereg XXIII. hadtestjébe tartozó budapesti 41. honvéd hadosztály ezredei november 20-ig a folyó deltájában Piave Vecchiáig nyomultak előre.²⁹ A 14. német hadse-

reg Krauss-hadteste a Piave és a Brenta folyók között elterülő, 1776 méter magas Monte Grappa hegytömböt és a 870 méter magas Monte Tombát ostromolta november 14-től 21-ig, több magaslatot elfoglalt a Piave völgyében, azonban az erős olasz, valamint a november végétől az arcvonalnak ezen a részén bevetett két brit és két francia hadtest ellenállása miatt visszavonulásra kényszerült.³⁰ A harcok a hegyi frontszakaszon csak december végén ültek el az erős havazás és az utánpótlási nehézségek miatt. Az antant hadosztályok segítségével az olasz hadvezetésnek sikerült stabilizálnia a frontot. A központi hatalmak csapatai december 3-án a Piave keleti partján téli védelemre rendezkedtek be.³¹

A 14. német hadsereg német csapatait december második felében a nyugati frontra szállították át. Az 1917. október 24-i állapothoz képest 240 kilométerrel megrövidült arcvonal tartására az osztrák–magyar erők elegendőnek bizonyultak.

A győztes osztrák–magyar, valamint német csapatok nagy mennyiségű fegyver, lőszer, élelmiszer, rengeteg hadifogoly és nagy kiterjedésű észak-olaszországi területek birtokába jutottak. Mindkét oldalról magas volt az áldozatok száma. 1917. október 24. és november 10. között az olasz veszteség 10 000 halott, 30 000 sebesült, 293 000 hadifogoly, 73 000 ló volt, azonkívül 3152 löveg, 1732 aknavető, 300 000 puska, 3000 géppuska, 2000 géppisztoly, 1600 gépkocsi, 22 repülőtér került a szövetségesek kezére. Az a tény, hogy a haderő most először szorult defenzívába, továbbá a Monarchia alakulatainál magasabb harcértékűnek tekintett német csapatok jelenléte az ellenség soraiban szintén demoralizálta az olasz hadsereget. Ezt jól mutatta, hogy mintegy 350 000, csapattestétől elszakadt, rendetlenül menekülő és útközben fosztogató katonaszökevényt messze a hátszágban fogdostak össze. Az olasz haderő közel 700 000 katonája esett ki a harcokból, számuk november 20-ig a betegekkel további 100 000 fővel nőtt. Az osztrák–magyar és német veszteségek összesen 70 000 főre rúgtak,³² ebből a Monarchia 30 000 halottat és sebesültet veszített a Piave eléréséig. A dunai birodalom csapatai két hónapig a zsákmányolt gazdag készletekből éltek. A megszállt északolasz területeken osztrák–magyar katonai közigazgatást vezettek be.

Az olasz hadsereg rendkívül súlyos vereséget szenvedett, de megmenekült a teljes megsemmisüléstől, majd antant szövetségesei segítségével sikerült talpra állnia. Számottevő ellenfél maradt, és továbbra is lekötötte Ausztria–Magyarország haderejének nagyobbik részét.

A caporettoi áttörés a világháború legsikeresebb áttörési hadműveletei közé tartozott, a központi hatalmak stratégiai helyzetében lényeges javulást hozott. Az első világháborús hadászatot a mozgóháború elemeivel gazdagította, a hadtörténelemben a hegyi terepen végrehajtott frontáttörés egyik iskolapéldájává vált. Az új (elsősorban a nyugati harctéren a németek által alkalmazott) támadó harcászat eredményességét gyakorlatban is bizonyította, melynek pillérei a mindegyik osztrák–magyar gyaloghadosztálynál 1917 nyara óta létező, válogatott legénységből álló rohamzászlóaljok voltak. Ezek az egységek a saját tüzérségi előkészítés után azonnal végrehajtott támadásuk során behatoltak az ellenség védelmének mélységébe, semlegesítették annak tüzérségét is. A géppuskákkal és aknavetőkkel előretörő gyalogság rohamát a Monarchia tüzérsége előrehelyezett és pontosan vezetett tüzével támogatta, annak fedezete alatt kezdhette meg az olasz védelem áttörését, illetve felgöngyölítését.

Az offenzíva sikere több tényezőnek volt köszönhető. A központi hatalmak hadvezérei – elsősorban Alfred Krauss gyalogsági tábornok – új, a korábban alkalmazottól eltérő harceljárást dolgoztak ki, tudniillik az ellenség védelmét nagy

erejű lökéssel a völgyekben törték át, majd lendületesen előretörve és annak háttába kerülve megfosztották a manőverezés lehetőségétől, a térséget uraló magaslatokon található olasz állásokat, támpontokat elszigetelték, s nem törekedtek azok mindenáron való elfoglalására. A hadművelet főirányát szerencsésen válsztották meg, ugyanakkor a főcsapás irányát jól álcázták az olaszok előtt, kiválóan megszervezték a tüzérség és a gyalogság együttműködését. Az olasz hadvezetés – főleg Capello altábornagy, a 2. hadsereg parancsnoka – egy sor vezetési hibát követett el (pl. a rendelkezésére álló tartalékokat szétforgácsoltan alkalmazta, a csapatok együttműködésének megszervezésére, a közöttük lévő összeköttetés fenntartására nem fordított kellő figyelmet). A győzelem kiaknázásához a világháború több frontján már hegyi harcokban kipróbált és érdemeket szerzett német alakulatok és parancsnokaik tapasztalata, valamint azok technikai fölénye döntően hozzájárult. Az osztrák–magyar csapatok is kiváló teljesítményt nyújtottak, annak ellenére, hogy kisebb létszámmal, szerényebb felszereléssel és ellátmánnyal, kevesebb löveggel és lőszerrel bírtak, mint német harcostársaik.

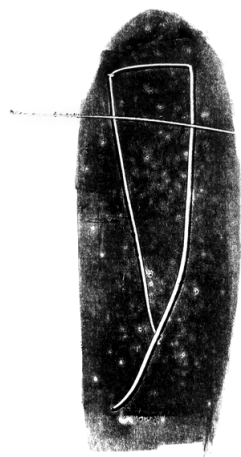
■ JEGYZETEK

1. Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó. Bp., 2001. 296–297.
2. Balla Tibor: *Az isonzói csaták. (1915. június 23–1917. szeptember 13.)* In: Hermann Róbert (szerk.): *A magyar hadtörténet nagy csatái*. Corvina Kiadó. Bp., 2003. 226–240.
3. Edmund Glaise-Horstenau (unter der Leitung von): *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918*. (A továbbiakban: ÖULK) VI. Band. Das Kriegsjahr 1917. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1936. 497.
4. Franz Felberbauer: *Die 12. Isonzoschlacht: Der Operationsplan und seine Durchführung*. In: Manfred Rauchensteiner (Hg.): *Waffentreue. Die 12 Isonzoschlacht 1917*. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, 2007. 19,21.
5. Manfred Rauchensteiner: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918*. BöhlauVerlag, Wien-Köln-Weimar, 2013. 815.
6. Szabó László: *Doberdo, Isonzo, Tirol*. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1980. 116–117.
7. ÖULK VI. 502.
8. Szabó 1980. 119.
9. ÖULK VI. 504.
10. ÖULK VI. 522–524.
11. Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Bp., 2014. 268–269.
12. Felberbauer 2007. 23.
13. Szabó 1980. 119–120.
14. Doromby József – Reé László (szerk.): *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története*. Reé László Könyvkiadó- és Terjesztővállalat, Bp., 1936. 271–273.
15. Anton Wagner: *Der Erste Weltkrieg. Ein Blick zurück*. Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1981. 280.
16. Rauchensteiner 2013. 819.
17. ÖULK VI. 558.
18. Oskar von Hoffmann – Gustav von Hubka: *Der Militär Maria Theresien Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914-1918*. Verlag militärwissenschaftliche Mitteilungen, Wien, 1943. 72–74.
19. Heinz von Lichem: *Rommel 1917. Der 'Wüchsenfuchs' als Gebirgssoldat*. Hornung Verlag, München, 1975. 111–130.
20. Doromby–Reé 1936. 275–276.
21. ÖULK VI. 573, 579.
22. Szabó 1980. 122.
23. ÖULK VI. 600.
24. Doromby–Reé 1936. 276.
25. ÖULK VI. 605–607.
26. ÖULK VI. 612.
27. Rauchensteiner 2013. 823.
28. ÖULK VI. 650–657.
29. ÖULK VI. 668.
30. ÖULK VI. 661–666.
31. Rauchensteiner 2013. 824.
32. ÖULK VI. 712–713.

MARUZSA ZOLTÁN

SEM KORMÁNYON, SEM ELLENZÉKBEN:

Tisza István belpolitikai tevékenysége
második miniszterelnökségét követően

Mivel az uralkodó belső reformokra – így különösen a választójog bővítésére – vonatkozó elképzeléseivel Tisza sem azonosult, néhány hónapos manőverezést követően 1917. május 23-án benyújtotta lemondását.

Tisza István 1913. június 10-én került másodszer is Magyarország miniszterelnöki székébe. Mivel pártja, a Nemzeti Munkapárt 1910 óta abszolút többséggel rendelkezett a képviselőházban, a kormányzás feltételei kedvezőek voltak, így nagy munkabírással látott neki elképzelései megvalósításának. 1914. július 28-án azonban kitört az első világháború, ezért Tisza minden figyelmét a belső nyugalom fenntartására és a katonai képességek maximalizálására fordította, kemény kézzel kormányozva Magyarországot. Politikája meglepően sokáig eredményesnek bizonyult, a háború elhúzódása és a nehézségek fokozódása azonban az ő tekintélyét is megtépázták, az antant államaiban pedig úgy tekintettek rá, mint a Monarchia erős emberére, aki egyúttal a Központi Hatalmak háborús ellenállásának egyik oszlopa.

Nem véletlen tehát, hogy a Ferenc József halála után jelentős ambíciókkal trónra lépett IV. Károly király már 1917 februárjában mást szeretett volna a magyar miniszterelnöki székben látni.¹ Mivel az uralkodó belső reformokra – így különösen a választójog bővítésére – vonatkozó elképzeléseivel Tisza sem azonosult, néhány hónapos manőverezést követően 1917. május 23-án benyújtotta lemondását. A korábbi stabilnak mondható kormányzást ezzel egy új időszak váltotta fel: elhúzódó kormányválság következett. Az új kabinet felállítását az nehezítette meg, hogy a Munkapárt május 24-i ülésén úgy

határozott, hogy mint „többségi ellenzék” működik majd Tisza István vezetésével. A király és az ellenzék várákozásával ellentétben tehát a Munkapárt egységes maradt, így sem új munkapárti (azaz nem Tisza István vezetése alatt álló), sem más többségi kormány nem alakulhatott meg. A király végül június 8-án általános meglepetésre Wekerle Sándor vagy Andrássy Gyula helyett² egy fiatal alkotmánypárti képviselőt, az akkor 36 éves Esterházy Mórictól bízta meg a kormány megalakításával.³

Az új kijelölt miniszterelnöknek nagy személyi nehézségekkel kellett megküzdenie, míg végre június 13-án sikerült megalakítania a dualizmus korszakának második koalíciós kormányát. A június 15-én kelt királyi kéziratokkal bekövetkezett a kormányváltás: a Tisza-kormány felmentése és Esterházy Móric elnökletével az új kormány kinevezése. Június 21-én, amely napra a király az általa április 12-én bizonytalan időre elnapolt országgyűlést újból összehívta, végre a képviselőházban bemutatkozott az Esterházy-kormány,⁴ mely az Andrássy elnöke alatt álló Alkotmánypárton kívül a többi ellenzéki pártból is magában foglalt egy-egy tagot, és a Károlyi Mihály elnökletével június 6-án megalakult „választójogi blokk” támogatását is bírta,⁵ azonban ennek ellenére is kisebbségi kormány volt.

Felmentésével egyidejűleg az uralkodó Tisza István volt miniszterelnököt szolgálaton kívüli állományú ezredessé nevezte ki. Tisza István huszárezredes, a többségi ellenzék vezére, aki lemondása óta nehezen várta a perctet, amidőn kedves debreceni huszárjai közt lehet, a rövid nyári képviselőházi ülésszak befejeztével, augusztus 10-én elindult ezredéhez a harctérre.⁶ Erről többen próbálták lebeszélni, de hajthatatlan volt. „S hogyan nem érted meg – kérdi sógornőjét 1917. június 22-i levelében –, hogy egyszerűen képtelen volnék el nem menni? Hiszen borzasztó nehezemre esett az itthon maradás akkor is, amikor hivatalos állásomnál fogva muszáj volt így eljárnom; nehezemre esik most is itthon politizálni az országgyűlés alatt, míg a nemzet zöme az ellenség előtt áll. De hát ezt persze megteszem, mert belátod, hogy itt is kötelességet kell teljesítenem. De hogyan képzelted, hogy itthon tudjak ülni a parlamenti szünetek alatt is? [...] Hát nem vagyunk mindig, mindenütt porszemek a Gondviselés kezében? [...] És azután, van-e nevelésesebb alak annál, aki konzerválja drága életét hazája számára?”⁷

Mikor a képviselőház július 23-án bizonytalan idejű nyári szünetre ment, még a legkevésbé sem lehetett arra gondolni, hogy nem is egészen egy hónap múlva újabb kormányváltás lesz, de ez történt: a fiatal Esterházy Móric augusztus közepe felé már összeroskadt a miniszterelnökség súlya alatt, és megvált hivatali állásától. Felmentésével egyidejűleg, augusztus 20-án a király Wekerle Sándort nevezte ki miniszterelnökké, és bízta meg a kabinet megalakításával. A 36 éves Esterházy utóda tehát a 69 esztendőes Wekerle lett, aki már harmadszor került a miniszterelnöki székbe.

A képviselőházban a politikai viták tárgyát igen ritkán képező katonai erőfeszítések mindennapos munkáján túl az Esterházy- és a Wekerle-kormány programjának sarkalatos pontja a választójog széles körű, gyökeres reformja volt. Ez megfelelt az uralkodó elképzeléseinek is. Viszont Tisza és a vezetése alatt álló többségi párt az ipari munkások választójogának kiterjesztésén, valamint a vitéségi érmesek és a nyolcholdas kisgazdák részére a szavazati jog megadásán kívül ezen a téren nem volt hajlandó további engedményekre, és Tisza különösen 1917. október 24-i nagy képviselőházi beszédében „a nemzet legvitálisabb

érdekeire való hivatkozással kérve-kérte a kormányt, ne erőszakolja most [...] a választói törvényjavaslatnak tárgyalását”.⁸ Ennek ellenére a Wekerle-kormány választójogi minisztere, Vázsonyi Vilmos elkészítette és 1917. december 21-én a képviselőház elé terjesztette az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatot, és a képviselőház 1918. január 17-i ülésén már kiküldte a javaslat előzetes tárgyalására hivatott 48 tagú különbizottságot. Miután a javaslat elfogadása Tisza ellenkezése miatt meglehetősen kétséges volt, Wekerle megpróbálkozott az őt támogató kisebbségi pártoknak egységes párttá alakításával. A pártegyesítés sikere érdekében Wekerle még az 1917-es év vége előtt felvetette a királynál „a magyar hadseregnek” „mint az összes hadsereg kiegészítő részének” (1867:XII. tc. 11.§-a) olyan reformját, olyan „önálló kiépítését”, amely Andrassy, Apponyi és a két függetlenségi párt óhajainak is megfelel. A király elnöklete alatt december 4-én tanácskozó tábornoki értekezlet már a hadsereg jövőbeni alakulásának kérdésével foglalkozott, tekintettel az idevágó magyar nemzeti óhajokra és törekvésekre.⁹ Az 1918. január 6-án tartott újabb értekezlete után Károly január 9-re Badenbe (a főhadiszállás székhelyére) egy tábornagy tanácsot hivatott össze, a tábornokok közül azonban csak ketten (a 10 közül) foglaltak állást a magyar hadsereg felállítása mellett. A hadsereg reformjának magyar részről kívánt terve, amely a közös hadsereg kettéválasztásával – de az egységes vezérlés, vezénylet és belső szervezet megővése mellett – az önálló magyar hadsereg megeremelésére irányult, az osztrák kormány és az osztrák politikai körök, sőt a bécsi lapok heves támadásaiból következően Ausztria közvéleménye részéről erős ellenállással találkozott.¹⁰ Tisza a kialakult helyzetben szükségesnek tartotta, hogy a Nemzeti Munkapárt körhelyiségében már január 7-én nyilatkozzon a katonai kérdéssel. Hangoztatta, hogy az ő régi álláspontja szerint „a katonai kérdéseket nem szabad pártcélokra kisajátítani [...]. Ennek a kérdésnek meg kell érnie – ezt hangoztattam mindig -, és akkor érett gyümölcsként hull a nemzet ölébe. Ennek a felfogásnak helyességét mutatja az, hogy a világháború tanulságai alapján Ő Felsőge spontán elhatározásból napirendre tűzte ezt a kérdést.”¹¹

Mivel a kormány tevékenységét sem a választójogi reform, sem a katonai kérdések területén nem koronázta siker, és a kormányon belül is ellentétek mutatkoztak, Wekerle január 22-én lemondott.¹² A király a lemondást január 25-én elfogadta, majd Wekerlét a több ponton átalakított kormány élére újból kinevezte. Az új Wekerle-kormány január 31-én délelőtt mutatkozott be a képviselőházban.

Wekerle programbeszédében az előadott kormányprogram körüli tömörülésre szólította fel nemcsak az őt eddig támogató pártokat, hanem mindenkit, aki a program tételeivel egyetért. Másnap, február 1-jén, hosszas megelőző tárgyalások után végre határozattá vált Andrassy és Apponyi pártjának, az Alkotmánypártnak és az Egyesült Függetlenségi és 48-as Pártnak feloszlása és az alakítandó új kormánypártba való belépése, úgy azonban, hogy mindkét párt megtartja külön helyiségét (klubját).¹³ A két párt mint társaskör továbbra is megmaradt, és ez mutatja világosan, hogy egyesülésük nem volt sem teljes, sem végleges, hanem csak ideiglenes jellegű, legfeljebb az új képviselőválasztásokig szóló. Február 3-án a kisszámú Demokrata Párt (Vázsonyi pártja), másrészt az ugyanazonnap előzetesen a Keresztényszocialista Párttal – Keresztény Szociális Néppárt név alatt – egyesült Néppárt kimondta, hogy szervezetének fenntartása mellett belép (az egyelőre még névtelen) új kormánypártba.¹⁴ Sőt a Keresztény Szociális Néppárt, amikor elhatározta, hogy „mint párt” belép az új pártba, egyidejűleg hangoztatta, hogy fenntartja „az ő-pártot és a párt kereteit”, mert „a kormányprogra-

mon túlmenően se el nem ejthető programpontjai is vannak”. Egyébként ezt a pártot és a párt kereteit, „a párt növekvő és fejlődő képességét a kormánynak rendelkezésére bocsájtja”.¹⁵ Különösen a néppárt csatlakozó határozatából tehát világosan kiténik, hogy a Wekerle-féle új kormánypárt – amely többnapos vajúdas után csak a február 6-án tartott alakuló gyűlésen vette fel a hangzatos „48-as Alkotmánypárt” nevet – legkevésbé sem volt homogén jellegű, minden fenntartás nélkül szilárd egységbe sorakozó, azonos célkitűzésű párt, mint Wekerle tervezte, hanem végső céljaikban többé-kevésbé külön csoportokra váló tagjait csupán a közös párhelyiség és az időnként tartott pártértekezletek fűzték egybe.¹⁶ Arról nem is szólva, hogy Wekerle új pártjához január 31-i toborzója ellenére, amely pártkülönbség nélkül tömörülésre hívta fel mindazokat, akik a kormány programpontjait helyeslik, sem a többségi Munkapárt nem volt hajlandó csatlakozni, sem a Károlyi-féle Függetlenségi Párt (amely már január 26-án „ellenzékbe ment”¹⁷), sem a Gazdapárt, sem a Nemzetiségi Párt.

A Vázsonyi-féle választójogi törvényjavaslat előzetes tárgyalására a képviselőház által kiküldött 48 tagú különbizottság, amelyben a többségi Munkapárt 29 taggal vett részt, gr. Khuen-Héderváry Károly elnökle alatt február 8-án tartotta első ülését. Az új választójogi szabályozás leglényegesebb pontja szerint az 1913:XIV. törvénycikk ellenében már a 24 éves férfiaknak is választójogot adott volna, ha az elemi népiskola 4. osztályát sikeresen elvégezték. Ezzel ellentétben az 1913:XIV. tc. szerint „a választói életkort a magasabb értelmiségűek [a középiskolát végzetek] 24. életévük, mások 30. életévük betöltésével érik el”. A választójogi bizottságban mondott február 15-i és március 18-i beszédében Tisza szószólója volt annak, hogy a politikai élet homlokterébe került választójogi reform ügye – a nemzeti összefogás lehetősége érdekében – békés megegyezéssel oldódjon meg. Egyidejűleg az új kormánypárt, a „48-as alkotmánypárt” és a többségi Munkapárt egyesülését vagy egyelőre legalább tartós együttműködését, az ún. koncentrációt igyekezett minden erejével előmozdítani, az álláspontok azonban nem közeledtek.

A választójogi reform és a magyar hadsereg ügyének elakadása következtében Wekerle felhatalmazást kért a királytól az országgyűlés felosztatására.¹⁸ Wekerle tehát a képviselőházi patthelyzetet választások kiírásával próbálta volna kezelni, a kért felhatalmazást azonban nem kapta meg, mert azzal az uralkodó is tisztában volt, hogy háború idején választásokat tartani kockázatos dolog, így a kormány lemondott. A „48-as alkotmánypárt” április 19-i értekezletén Wekerle egészen világosan megjelölte a nyilvánosság számára a kormány lemondásának okát: „kétségesé vált az a jogunk, hogy a választójogra vonatkozó javaslatunk biztosítása érdekében a választóközönségre apellálhassunk”.¹⁹ Az értekezlet határozati javaslatot fogadott el, amely szerint a párt csak olyan kormányt támogat, mely „a választójog tekintetében a jogok szűkítésében a lemondott kormány által tett engedménynél tovább nem megy”. Ezt az ún. kompromisszumellenes javaslatot a vita során Andrassy, Apponyi és Vázsonyi pártolta. Az ezzel szemben előterjesztett ellenindítvány, amelyre csak 27 szavazat esett, lehetővé akarta tenni a megegyezést a választójog dolgában.

Wekerle a képviselőház 1918. április 23-i ülésén jelentette be, hogy a kormány beadta lemondását, mert arra a meggyőződésre jutott, hogy a nemzetre való apellálás alkotmányos eszköze nem áll rendelkezésre. Egyben közölte a Házzal, hogy a király a lemondást elfogadta, és megbízta a lemondott kormányt az új kormány megalakulásáig az ügyek továbbvitelével.

Miután Szerényi József kereskedelmi miniszter kabinetalakítási kísérlete meghiúsult,²⁰ ajánlatára a király 1918. május 7-én ismét Wekerlét nevezte ki miniszterelnöknek. Wekerle legújabb vállalkozása kifejezetten a választójogi megegyezés létrehozatalára irányult. Ezt bizonyítja a „48-as alkotmánypárt” május 7-i értekezlete, és egyben azt is, hogy a kormánypárt, amely röviddel a kormány lemondása után tartott április 19-i értekezletén túlnyomó többséggel a kompromisszumellenes álláspontra helyezkedett, ezúttal sem lelkesedett a Munkapárttal való megegyezésért.²¹ Wekerle ugyanis, miután bevezető beszédében összegezte az előbbi értekezlet eredményét, így folytatta: „Új kormányt alakítva, röviden ismertetni kívánom azokat a változtatásokat, amelyek a korábbi kormány [tehát az előző Wekerle-kormány] legutóbb elfoglalt álláspontjától eltérnek, s amelyek mellett, miután megegyezésen alapulnak, állítani merem, hogy a választójogi javaslat keresztül lesz vihető.” Hangsúlyozta, hogy „a megegyezés, helyesebben a megértés” politikáját kívánja követni a választójog tekintetében. Kérte ezen program végrehajtásában a párt támogatását. Ezzel ismét megalakult a Wekerle-kormány, és véget ért Tisza lemondása óta – tehát nem egészen egy éven belül – a negyedik kormányválság.²² Feltételezni lehetett, hogy a korábbiakkal ellentétben Wekerle – a képviselőházi többség biztosítása érdekében – a Munkapárttal való szorosabb együttműködést fogja keresni, amire Tisza is nyitott volt, amennyiben a választójogi kérdésben sikerül megegyezniük.

Wekerle irányváltását érzékelve május 10-én a Károlyi-féle függetlenségi párt is értekezletet tartott, amelyen Károlyi Mihály egyebek között a következőket mondta: „Magyarázatra sem szorul, miért vagyunk a legélesebb ellenzékben. Miután a választójogi megállapodást a »48-as alkotmánypárt« többsége elárulta, ezt a pártnak meg kell bélyegeznie, és egyúttal kijelentem, hogy szabad kezét visszanyerte.”²³ Ezután kimondták, hogy az általános, egyenlő és titkos választójog érdekében széles és elszánt akciót indítanak az országban.

Wekerle irányváltását saját pártjában sem szemlélte mindenki örömmel: május 11-én bekövetkezett ennek a nagyon felemás pártnak a kettészakadása. E napon ugyanis Andrássy és Apponyi hívei abban állapodtak meg, hogy kilépnek a „48-as Alkotmánypártból”, és külön pártot alakítanak.²⁴

A választójogi bizottság jelentése a hosszú és beható előzetes tárgyalás folyamán lényegesen módosított Vázsonyi-féle törvényjavaslatról június 17-én került a Ház elé. Tisza István ezzel kapcsolatban június 12-én körlevelet intézett a Munkapárt vidéki vezetőihez, amelyben tudatta velük: „hála pártunk hazafias kötelességérzettől áthatott férfias magatartásának s a jelenlegi kormány konciliáns állásfoglalásának: a választójogi kérdés bizottsági tárgyalása pozitív eredménnyel fejeztetett be, s a bizottságban átdolgozott javaslat képviselőházi tárgyalása küszöbén áll. A legtöbb fontos részletkérdésre nézve megegyezés jött pártunk és a kormány között létre. Sajnálatomra, ezt a megegyezést a 2. §. első pontját (6 vagy 4 elemi) illetőleg nem sikerült teljesen biztosítani, és a miniszterelnök fenntartotta magának, hogy e kérdésben a képviselőház döntését provokálja.”²⁵

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslat általános vitája június 25-én indult meg, július 11-én pedig azzal végződött, hogy a Ház a bizottság szövegezésében a választójogi javaslatot általánosságban elfogadta. Július 20-án a Munkapárt vidéki szervezeteinek elnökeihez intézett körlevelét Tisza István már így kezdhette: „A választójogi kérdés békés elintézését immár befejezett ténynek tekinthetjük. A jelenlegi kormány a megegyezés programjával

jött, és jövőre is kerülni akarja a gyűlölködést, üldözést és pártviszályt. Ezt a fordulatot minden jóérzésű magyar ember csak örömmel fogadhatja, hiszen az ország mai helyzetében első kötelességünk kiküszöbölni minden, a háborús kötelességeiket híven teljesíteni kívánó magyar hazafiakat egymástól elválasztó, zavaró tünetet, és lehetővé tenni, hogy ezek a hazafias elemek a nemzet kockán forgó létérdekei védelmére a háborúban és a háború utánra kezet fogjanak.”²⁶

A választójogi törvényjavaslat plenáris tárgyalása során a képviselőház többsége a kormány nyomására nyitva hagyott kérdésekben sorra Tisza István álláspontját fogadta el. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1918:XVII. tc. (mondhatjuk, a Vázsonyi-, Wekerle- és Tisza-féle választójogi törvény) Tisza nagy győzelmét jelentette a legsarkalatosabb pontokban, azaz a hat elemi és a női választójog kérdésében. A végleges formájú törvény alapján 2 715 000 (Vázsonyi eredeti javaslata szerint pedig 3 855 000) lett volna a választók száma, szemben az 1913:XIV. tc. (a Lukács–Tisza-féle választójogi törvény) 1 627 000 választójával. Ami Tisza szemszögéből jelentős engedmény volt, az a kormány számára összességében kudarcot jelentett, ami a radikálisabb ellenzék malmára hajtotta a vizet, a kérdés képviselőházi vitája ugyanis – Tisza korábbi törekvése ellenére – lehetővé tette számukra az általános választójog követelésének napirenden tartását.

Fontos még megemlíteni, hogy a katonai ellátásról szóló törvényjavaslat július 31-én kezdődött általános vitájában augusztus 7-én Tisza István is felszólalt. Fontos ez a beszéd többek között azért, mert Tisza a világháború utolsó időszakának felfokozott hangulatában állt ki egyik régi és alapvető meggyőződése, az állampolgári egyenlőség mellett, és szállt síkra az antiszemita tendenciák ellen. „Én azt hiszem, közhelyet mondok, és alig hiszem, hogy ebben a tekintetben nézeteltérés legyen a háznak számottevő részei között, amidőn minden antiszemitizmust határozottan és feltétlenül elítélek. Elítélem először is azért, mert ha rendes körülmények között is veszélyesnek tartanék bárminő ilyen szétválasztó, agitáló mozzanatot belevinni a magyar társadalomba és a magyar nemzet közéletébe, a mai háborús időkben ezt kétszerte veszedelmesnek és károsnak tartom. [...] Helytelenítem és elítélem azonban az antiszemitizmust azért is, mert önmagában véve helytelen és igazságtalan. Hiszen egyesek fölött a saját egyéni értékük szerint kell ítéletet mondani és akár vallásfelekezeti, akár faji alapon nem szabad általános, egyforma megítélés alá vonni bármely felekezetnek vagy bármely fajnak tagjait. [...] A baj nálunk tulajdonképpen az, hogy azoknak a társadalmi vagy foglalkozási ágaknak, amelyeknél a háborúval kapcsolatos visszaságok legtöbbször előfordulnak, igen nagy része a zsidóságból kerül ki, ennek folytán azoknak a visszataszító cselekményeknek, amelyek elkövetetnek, aránylag nagy részét zsidók követik el. Ebből kifolyólag tagadhatatlanul azzal a veszéllyel állunk szemben, hogy az a nagyon is jogosult felháborodás és elkeseledés, amely ezek ellen a cselekmények és azok elkövetői ellen irányul, felekezeti jelleget ölt magára. Ez ellen a veszély ellen nézetem szerint állást kell foglalni, és küzdeni kell mindenkinek. A nép felvilágosítása által is oda kell hatnunk mindnyájunknak, hogy ezekben ne felekezeti, ne faji kérdést lásson, és hogy az a jogos felháborodás, amely ezek ellen a bűncselekmények és ezek ellen a gyalázatos és gávéva viselkedések ellen irányul, ne egy felekezet vagy egy faj ellen irányuljon.”²⁷

Ha mérleget kellene vonnunk a Tisza lemondását követő másfél éves időszakról, akkor megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi kormány működését minden területen az akcióképtelenség jellemezte. Az uralkodó azt a célját, hogy Tisza el-

mozdításával és a választójog kiterjesztésével stabilizálja a magyarországi viszonyokat, nem érte el. Sőt: az élelmezés és a katonai helyzet miatt már 1917 elején is feszült helyzetet sikerült a sorozatos kormányváltásokkal és parlamenti vitákkal tovább rontani, és továbbra sem látszott a kiút a belpolitikailag tarthatatlan helyzetből.

A helyzet 1918 őszére tovább romlott: az augusztus 8-i német vereséget követően nyilvánvalóvá vált, hogy nem sikerülhet a francia–brit haderő megtörése még az amerikai csapatok megérkezése előtt. Az antant a többi hadszíntéren is megindította általános támadását, mégpedig először a Balkánon: a szeptember 15-én kezdődött támadásra a macedóniai bolgár arcvonat néhány nap alatt összeomlott. Bulgária szeptember 26-án már fegyverszünetet kért. Bulgária kiválasztása Törökországot is magával rántotta: a palesztinai török arcvonat áttörése után végül október 18-án Törökország is követte Bulgária példáját.

Bulgária összeomlásával egyidejűleg folyt le Tisza utolsó politikai küldetése, tizenhárom napos (szeptember 13–25.) délszláv útja. Erről és az ezzel kapcsolatos lényeges mozzanatokról részletesen beszámol a Tisza mellé beosztott katonai kísérelő, Nádasdy Béla akkori vezérkari alezredes.²⁸ A rendelkezésünkre álló adatok értelmében Tisza délszláv útja minden valószínűség szerint a királynak a délszláv kérdés mielőbbi megoldására irányuló törekvésével függött össze. Célja az volt, hogy a többségi párt vezére a délszláv kérdést a helyszínen tanulmányozza, lehetőleg széles körű megbeszélések nyomán személyesen tájékozódjon az ottani lakosság politikai hangulatáról, hogy közvetlen tapasztalatai meggyőzzék az ún. „szubdualisztikus-nagyhorvát” megoldás helyességéről. E szerint a Monarchia összes délszláv országait (Horvát-Szlavónországok, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina) a magyar Szent Korona alatt külön autonóm testben kell egyesíteni, amely Magyarországhoz lényegileg hasonló viszonyban állana, mint az 1868:XXX. tc. szerint Horvát-Szlavónországok.²⁹ Ezzel a király által helyeselt megoldási tervvel szemben Wekerle miniszterelnök, csakúgy, mint Tisza és Apponyi, hallani sem akart Horvátország ilyen megnagyobbításáról, és Bosznia-Hercegovinát csak külön országgént, mint „corpus separatum”-ot, azaz a horvát-szlavóni komplexumtól „különálló testet” akarták a magyar állammal kapcsolatba hozni.

Az a tény, hogy Tisza délszláv útjának tapasztalatai után is ehhez az utóbbi megoldási módhoz ragaszkodott, kitűnik József főherceg 1918. szeptember 29-i feljegyzéséből. Eszerint a király reichenauai kastélyának előszobájában kihallgatása előtt Tiszával beszélgetve kitűnt, hogy a délszláv kérdésben egy nézetben vannak, hogy ti. „Dalmácia Horvátországhoz csatolandó, Bosznia-Hercegovina tág autonómiával Szent István koronájának egy országa legyen”.³⁰ Ismerve Tiszának a magyar–horvát állami egységhez való ragaszkodását egész természetesen kell mondanunk a tájékozódó út csúcspontját jelentő, elhíresült szeptember 21-i szarajevói jelenetet, amikor Tisza az előző napon neki átnyújtott „délszláv nyilatkozat” aláíróinak nála megjelent küldöttségét – a dualizmus és a magyar–horvát állami közösség „megmozdíthatatlan hatáira” hivatkozva – „alapos és megfelelő goromba kitanításban” részesítette. Tisza a helyzet komolysága ellenére is fontosnak érezte, hogy erőteljesen demonstráljon a délszláv törekvésekkel szemben.³¹

A hadi szempontból végzetes szeptember végén mutatkozó belső állapotokról Andrassy a következő élethű képet festi: „A programját megvalósítani képtelen, felülről elejtett, belsőleg megosztott, Tiszának – az ellenfélnek – befolyása alatt álló kisebbségi Wekerle-kormány vezeti az ügyeket. A szociáldemokrácia csak a legtúlzóbb radikális párttal van összekötetésben [...] A választójog plat-

formját mindinkább a pacifista, antimilitarista platform szorítja háttérbe. A defetizmus rohamosan terjed. A züllő kormányhatalom széles kapukat nyit az agitációnak, mely a hadsereg tartalékformációit kezdi megmételyezni. A flottánál és a szárazföldi hadseregnél az engedetlenség napirenden van. [...] A perifériák anarchiáját fokozza a központ anarchiája. A pártharcok, az ambíciók mérkőzése, azoknak előretörtetése, akik azt hiszik, hogy egyedül ők bírják a nemzetet megmenteni [...] még jobban felzaklatják a kedélyeket [...]. Nagy a veszély, hogy a békekötés előtt összeomlik a belső front, és az ellenség kegyelmére leszünk kiszolgáltatva.”³² Ehhez még hozzátehetjük a helyzetkép teljessége végett, hogy a bolgár hírek riasztó hatása alatt Wekerle szeptember 28-án megnyugtató nyilatkozatot tett a sajtóban, hangsúlyozva, hogy meg kell teremteni az egységes belső politikát az országban.³³ Tisza ugyanakkor szeptember 30-án a munkapárti körben hangoztatta, hogy „most mindenekelőtt az a legfontosabb feladat, hogy minden becsületes magyar ember összefogjon, és hogy erős katonai front mellett erős politikai front is létesüljön”.³⁴

Október elején tárgyalások indultak Budapesten és Bécsben a magyar politikai pártok egyesülése vagy legalábbis együttműködése érdekében, és újra felmerült a koncentrációs kabinet terve. Ezek a tárgyalások és az ezekkel kapcsolatos királyi kihallgatások azonban egyelőre nem jártak semmiféle eredménnyel. A koncentráció egyik legfőbb akadálya Károlyi Mihály vonakodása volt, aki maga akart miniszterelnök lenni, és így „nem akart más kabinetbe belépni, mint – a magáéba”.³⁵ Ezen meddő tárgyalások után nem maradt más hátra, mint az, hogy a király nem fogadta el a Wekerle-kormány október 11-én beadott újabb lemondását, hanem a lemondott kormányt bízta meg az ügyek továbbvitelével.³⁶

Volt azonban ezeknek a válságos október eleji napoknak egy örvendetes, politikailag potenciálisan nagy jelentőségű eredménye és eseménye: Tisza tizenöt évi majdnem állandó viszály után teljesen megbékélt ifjúkori barátjával, Andrássy Gyulával. Ennek a megbékélési csodának³⁷ kétségtelen eleme, hogy Tisza volt az, aki október 10-i levelében³⁸ felkérte Buriánt a külügyminiszterségről való lemondásra, a helyébe pedig Andrássy kinevezését ajánlotta a királynak, ami azután két hét múlva be is következett.

Összességében a kaotikus magyar belpolitikai helyzetnél még vigasztalanabb volt a szomszédos Ausztriáé, amely különösen október óta rohamosan haladt a teljes nemzetiségi felbomlás felé.³⁹ Ennek a bomlási folyamatnak meggátolására jelent meg október 17-én az október 16-án kelt császári manifesztum, amelyben az uralkodó kijelentette, hogy Ausztria szövetségi állammá alakul át, és hogy „ez az új alakulat, mely a magyar Szent Korona országainak integritását semmi tekintetben nem érinti, minden nemzeti külön államnak biztosítja önállóságát”.⁴⁰

A manifesztum egyik célját sem érte el. A csehek és a délszlávok a manifesztumról minden tárgyalást visszautasítottak. Még az ausztriai birodalmi tanács 1911-ben megválasztott német nyelvű képviselőinek október 21-én megalakított ideiglenes nemzetgyűlése is csak részben követte a manifesztum szellemiségét, a céljaként kitűzött „önálló német-ausztriai állam” akár a Monarchiából elsőként kiváló – nemzetiségi alapon szerveződő – államnak is tekinthető. Ennek a szerencsétlen és immár elkésett manifesztumnak bomlasztó hatását csak súlyosbította, és a harctéren küzdő csapatok körében a legnagyobb zavart keltette az az október 17-én kiadott hadsereg- és hajóhadparancs, amely tudatta a haderővel, hogy Ausztria valamennyi népei, kívánságuknak megfelelően, nemzeti államokká alakulnak, és szövetséges államban egyesülnek.⁴¹

Az általa rendkívül veszélyesnek értékelt helyzetben Tisza a pártpolitikai szempontokat félretéve cselekedett: a Nemzeti Munkapárt 1918. október 16-i értekezletén indítványára egyhangúlag hozott elvi határozatában kimondta a kooperációra, sőt fúzióra való készségét mindazokkal a politikai pártokkal, amelyek erre bizonyos előfeltételek mellett hajlandók.

Az összefogásról, ami gyakorlatilag egy koalíciós kormány felállítását jelentette, október 22-i beszédében így nyilatkozott: „...meg kell tennünk minden lehető, hogy mi, magyar emberek a nemzet kockán forgó nagy életérdekeinek védelmében megértsük egymást és vállvetett munkát fejthessünk ki. Én melegen óhajtánám azt, hogy ez a vállvetett munka a kormányzásban való együttes részvételben is jusson kifejezésre. Fájdalom, ennek ma elháríthatatlannak látszó akadályait látom a közéletnek olyan becses tényezőivel szemben, akikkel való teljes közreműködésre a mai viszonyok között az ország érdekében a legnagyobb súlyt fektetem. [...] Ha el tudjuk hárítani ezeket az akadályokat, annál jobb; ha nem tudjuk elhárítani, hát igyekezzünk kooperálni ki-ki a maga külön álláspontjáról az ország érdekeinek együttes megvédésében, s egyesüljenek legalább azok, akikre nézve ez az akadály fenn nem áll, hogy legalább azt tegyék lehetővé, hogy a magyar kormány háta megett a magyar képviselőháznak lehetőleg nagy többsége álljon, hogy a magyar kormány azzal a súllyal léphessen fel minden tényezővel szemben, amely súlyt semmi más, csak az adhat meg egy kormánynak, hogyha a képviselőház többségének támogatására számíthat.”⁴²

Mondhatnánk persze, hogy ez pusztán egy szép gondolat, de egy forradalom küszöbén egy feszültségtől terhes országban nem szokás összefogni, Tisza azonban hitt ennek lehetőségében, mert így folytatta: „Ha valaki ma végignézné ennek a képviselőháznak az ábrázatán, konstatálhatja azt, hogy a háznak legkevesebb kilencz-tizedrésze a helyzet komolyságához, veszélyességéhez és az azzal kapcsolatos nagy felelősséghez és nagy kötelességekhez méltó módon viselkedik. Nekünk, akik át vagyunk hatva az ország veszélyes helyzetéből folyó felelősségünkötől és kötelességeinktől, ezeket a kötelességeket teljesítenünk is kell, és engedelmet kérek, ha akadna egy kisdéd csoport, amely anarchia színterévé akarná tenni a képviselőházat, az kell, hogy minden becsületes magyar embert szemben találjon.”⁴³

A többi párttal folytatott tárgyalások eredményéről Tisza a Munkapártnak október 22-én este, az ülés után tartott utolsó értekezletén számolt be. Előadta, hogy érintkezésbe lépett a többi politikai párttal az együttműködés és az esetleges egyesülés ügyében a Károlyi-párt kivételével. Az Apponyi-Andrássy-féle csoport, a Bizony-féle Függetlenségi Párt, a Kisgazdapárt és a Demokraták képviselői hangsúlyozták ugyan, hogy lehetőleg közreműködnek a háborúval és a béke megkötésével kapcsolatos nagy nemzeti érdekek védelmében, de az egyesülést nem tartják lehetségesnek. Ily viszonyok között a szorosabb kapcsolat lehetősége csak a Munkapárt és a 48-as Alkotmánypárt között merült fel. Tisza ezen esetben is nagyvonalú lépést tett: a parlamenti többséget birtokló Munkapárt értekezletén elhatározták a pártnak a Wekerle-féle 48-as alkotmánypártba való beolvadását.

Tisza István tehát 1918. október 22-én megszűnt a többségi ellenzék vezére lenni. Bár ezzel együtt a Munkapárt tagjaival immár kellő többség állt a Wekerlekormány mögött, a képviselőház október 23-i ülésének szünetében a miniszterelnöki szobában a pártvezérek értekezletet tartottak,⁴⁴ amelyen elhatározták, hogy nemzeti koncentrációt alakítanak valamennyi párt bevonásával, és a követ-

kező három programponttal: megalkotják az általános, egyenlő, titkos választójogot, biztosítják Magyarország területi épségét és teljes függetlenségét. Tisza ez alkalommal is engedett: hozzájárult ahhoz, hogy az alakítandó koalíciós kormánynak Károlyi is tagja legyen, de a leghatározottabban ellenezte egy önálló Károlyi-kormány alakulását. Végül kijelentette, hogy az adott viszonyok között elfogadja a három programpontot, és hozzájárul az általános választójog megalkotásához, mert az országot imminens⁴⁵ veszélyben látja, és meghozza ezt az áldozatot abban a reményben, hogy ezzel az országnak szolgálatot tesz. A pártvezérek ezen értekezlete után jelentette be Wekerle – a fentebb említett módon – a kormány lemondását, melyet így indokolt: „Óráról-órára – mondta – súlyosabb viszonyok nehezednek reánk. Csakis az összes nemzeti erők egyesítése által leszünk képesek e nehéz viszonyok között elhárítani azokat a bajokat, amelyek fenyegetnek, és megvalósítani azokat a nagy célokat, amelyeket országunk integritásának és egységének megóvása érdekében okvetlenül kell, hogy megvalósuljanak. Ilyen körülmények között holnap Ó Felsége elé szándékozom járulni annak kijelentésével, hogy az adott viszonyok között nem tartom magamat alkalmasnak az ügyek továbbvitelére; hanem azt a tanácsot fogom adni és azt fogom javasolni: igyekezzék Ó Felsége olyan új kormányt létrehozni, amely a Ház minden egyes pártjának közreműködésével alakul meg, sőt magában foglalja esetleg azokat a Ház körén kívül álló nemzeti erőket is, amelyek itt még képviselve nincsenek.”⁴⁶

Tisza a szóban forgó október 23-i ülés végén a folyosón párthíveinek a nagy jelentőségű választójogi fordulat indokolásaként tartott rövid beszédet:⁴⁷ „Az ülés végén Tisza István gróftot hatalmas táborban vették körül a folyosón párthívei. Oly hosszasan és lelkesen ünnepelték, hogy alig juthatott szóhoz. Egyszer csak mégis megszólalhatott. Ezeket mondotta: »Az adott viszonyok között, főleg a horvát események miatt, meg kellett történnie, ami történt. Egy cél lehet csak: lehetővé tenni az összes nemzeti erők egyesítését. Hogy ez eddig nem jöhetett létre, annak csak egy oka volt: a választójog. Ma lázbeteg a nemzet, rá kellett szánnom magamat erre az áldozatra, a választójog széleskörű kiterjesztésére. Egy választójogi platformban állapotok meg. Mint mindig, most is végzetesnek tartom ezt a lépést. De van egy áramlat, amely Károlyiék és a radikálisok kezébe akarja juttatni a hatalmat. Ezzel az áramlattal szemben szükséges az összes nemzeti erők koncentrációja. Ez talán eredményre fog vezetni. (Kálmán Gusztáv közbeszól: Nem hiszem!) Ha nem, akkor jöjjön, aminek jönnie kell! Egyre kérlek még benneteket és az összes volt munkapártiakat, jöjjetek el holnap délelőtt 11 órakor a régi pártkörbe, ott megbeszéljük a további teendőket.« Szavait harsány éljenzéssel fogadták. Perceken át az »éljen Tisza!« szavakat hangoztatták vissza a parlament folyosói.”⁴⁸

Tisza választójogi áldozata sem vitte azonban előbbre a kibontakozás ügyét. Sem a nemzet minden számottevő tényezőjének közreműködésével tervezett „nemzeti koncentráció”, sem pedig a többségi párt nélküli „baloldali koncentráció” (Andrássy vagy Apponyi vezetésével) nem jött létre.⁴⁹ Ennek okát Tisza világosan feltárta menyének írt október 26-i levelében: „Wekerléék lemondtak, mert úgy állították fel a kérdést, hogy létrejöhet a nemzeti egyesülés, ha eljuttatjuk választójogi álláspontunkat, másfelől az általános helyzet rosszabbodása s főleg az osztrák és horvát viszonyok mind szükségesebbnek tüntették fel, hogy a félig-meddig hazafias és tisztességes elemek egyesüljenek. Meghoztuk az áldozatot: kijelentettük, hogy a választójog sem szolgálhat akadályul, s most három

nap óta a legcsúnyább marakodás folyik, és ilyen időkben gazdátlanul áll az ország. Károlyiék egyenesen bolsevik uralomra törekszenek, a nagy hazafiak pedig nem mernek nélkülök s ellenök vállalkozni. E közben pusztul, züllik az is, amit talán még meg lehetett volna menteni. Igazán szégyenteljes és felháborító.”⁵⁰

Károlyi és hívei valóban nem törekedtek a nagykoalícióra: 23-án éjjel elhatározták, hogy – az Ausztriában már megalakult nemzeti tanácsok példájára – Magyar Nemzeti Tanácsot alakítanak. A Nemzeti Tanács október 26-án megjelent kiáltványában a magyar nemzet ellenkormányának nyilvánítja magát, és az egész országot csatlakozásra szólítja fel.⁵¹ A kormányválság holtpontra jutott, mert – a pártvezérek október 23-i megállapodásával ellentétben – Károlyi október 24-én már azon az állásponton volt, hogy az ő elnöke alatt és az ő programja alapján alakuljon kormány. Október 29-én ezt az elképzelését úgy szűkítette le, hogy a tervezett kormányt már kizárólag a Nemzeti Tanácsban képviselt pártokból kívánta megalakítani.⁵² Így sem az október 23-i pártvezéri megbeszélések, sem az október 24–26-i gödöllői királyi kihallgatások, sem József főhercegnek „homo regius”-i minőségben október 28-án Budapesten folytatott tárgyalásai nem vezettek eredményre.⁵³

Ebben a helyzetben a 48-as Alkotmánypárt 1918. október 28-án értekezletet tartott, amely Tisza utolsó közéleti szereplésének, utolsó politikai felszólalásának színhelye volt. Beszédében ezt mondta: „A miniszterelnök kormánytevékenységének egyik jelentékeny érdeme az, hogy ezt az egyesülést lehetővé tette. Mindannyiunkra, akik itt egyesültünk, az a feladat vár, hogy segítségére jöjjünk a kibontakozásnak; megbízható támaszt alkossunk annak, aki ezt az országot anarchiától meg akarja menteni. Továbbá az, hogy lehetővé tegyük a kormánynak azt, hogy azon idő alatt is, amíg mint lemondott kormány viszi az ügyeket, az ország rendjét minden körülmények között fenntarthassa, és ezt az országot egy forradalmi paródiának megpróbáltatásaitól megkímélje.

Az ország helyzete elég szomorú, mert hiszen, úgy látszik, ellenségünknek igen messzemenő ellenséges érzületével kell számolni. Ami azonban katasztrofálissá tenné a helyzetet, az az volna, ha sikerülne az ország belrendjét felforgatni, ha az ország kormánya az utca porába hullana. Pártkülönség nélkül minden magyar embernek elsősorban lelkiismeretbe vágó kötelessége hazája iránt, hogy nemzetét ettől a csapástól megkímélje. Biztosítom a miniszterelnök urat és a kormányt, hogy támaszul fogunk szolgálni minden az ország rendjének megóvására irányuló intézkedésében, de egyúttal a haza nevében el is várjuk tőlük, hogy ezen a téren nehéz kötelességüket teljesítsék. Mi egész elhatározással és egész bizalommal jövőnk közéték, és azt hiszem, kérhetünk tőletek hasonló elhatározást és hasonló bizalmat.”⁵⁴

Miután Károlyi Mihály – a Nemzeti Tanács elutasító állásfoglalása folytán – nem fogadta el József főherceg bizonyos feltételhez kötött kabinetalakítási ajánlatát, a főhercegi „homo regius” javaslatára – a király még aznap, október 29-én, gr. Hadik János volt közlélmzési minisztert bízta meg a kormány megalakításával.⁵⁵ Hadik vállalkozása azonban a helyzeten már nem tudott változtatni. Október 31-én kellett volna Hadik kabinetjét kinevezni, és akkor akarták a hivatalos lapban közzétenni az új kormány kinevezését, erre azonban már nem került sor. Az október 29-i és 30-i budapesti események azt mutatták, hogy a közrend fenntartására hivatott tényezők tehetetlensége folytán a forradalmi lavina ellenállhatatlan erővel seper magával mindent.⁵⁶

Milyen volt Tisza István lelkiállapota ezekben a napokban? Hiteles felvilágosítást adnak erre a kérdésre október 28–30-i levelei.⁵⁷ Mélységes lelki gyöttrődését tükrözi október 28-án Réz Mihálynak küldött levele. „Az országot – írja – egyesek hihetetlen prepotenciával⁵⁸ és a felelősségérzet teljes hiányával beledobták a káoszba. Attól félek, hogy a béke megkötéséig semmit sem tehetünk arra, hogy más kezekbe juttassuk az ország kormányzatát. Igyekszem magamtól a kétségbeesést távol tartani s lelki egyensúlyomat fenntartani úgy, hogy hasznomat vehessék még, ha rám kerül a sor.” Ennek ellenére túlzás az az állítás, mintha Tisza István 1918. október vége felé összeroppant volna.⁵⁹ „Igaz annyi – írta Barabási Kun József idevágó kérdésére Tisza egyik legbizalmasabb barátja és munkatársa, Balogh Jenő volt igazságügy-miniszter –, hogy Istvánt is, aki bízott a háború kedvező befejezésében – és ragaszkodott a Monarchia nagyhatalmi állásához, amelyet Magyarország területi épségének biztosítása gyanánt tekintett: nagyon megviselték az akkori időknél szörnyű eseményei. [...] De nem lett apatikus. [...] mindenáron meg akart nyugtatni afelől, hogy a helyzet nem olyan kétségbeesítő, mint aminőnek gondolnám. Hangsúlyozta, hogy »nem lesz bolsevik kormány«; az a terv, hogy József főherceget megválasztjuk nádornak, és a volt Munkapárt tagjainak is bele kell nyugodniuk abba, hogy gr. Hadik János alakít kormányt. Így folytatta a közelebbi hetek programjának közlését. Másnap még megfordult a képviselőházban és a Wekerle-pártban. Az október 30–31-e közötti éjjel azután kitört a forradalom.”⁶⁰

Október 31-ének kora reggelén Hadik kijelölt miniszterelnök visszaadta megbízását, és reggel 8 óra felé József főherceg mint „homo regius” Károlyi Mihályt bízta meg a kormányalakítással, amit a Bécsben időző király is telefonon helybenhagyott. A Károlyi-kormány aznap délután 6 órakor a főherceg kezébe tette le az esküt a király egyenes kívánságára, de már november 1-jén követelte, és a királytól meg is kapta az előző napi eskü alóli felmentést. A Károlyi-kabinet – a köztársasági áramlat „ellenállhatatlan” nyomása alatt – egy napi törvényes lét után, forradalmivá változott.⁶¹ Ezt Tisza István már nem élte meg: október 31-én politikai gyilkosság áldozata lett.

■ JEGYZETEK

1. Barabási Kun József – Illés Gábor – Maruzsa Zoltán (szerk.): *Gróf Tisza István Képviselőházi Beszédei*. [=TIKB] VI. Bp., 2011. 383–384.
2. Tisza Andrásy kormányalakítását támogatta. Ennek sikertelensége esetén elsősorban Wekerle miniszterelnökségére gondolt. *Gróf Tisza István összes munkái*. I–VI. Bp., 1923–1937. VI [=TIÖM] Nr. 1993.
3. Esterházy maga is így nyilatkozott a hírlapok tudósítóinak: „megvallom, nem voltam rá elkészülve, igazán nagyon meglepett” (Budapesti Hírlap 1917. augusztus 9.). Esterházy maga is egy Wekerle-kormányra gondolt: „Az új miniszterelnök személyének kijelölését az ifjú uralkodó egyik legszerencsétlenebb lépésének kell tartanunk.” Lajos Iván: *IV. Károly élete és politikája*. [Bp.] [1935] 82.
4. Budapesti Hírlap 1917. június 22.
5. A „választójogi blokkot” a Károlyi-féle Függetlenségi Párt alakította meg a demokrata, szociáldemokrata, radikális és keresztényszocialista párt bevonásával. Egyidejűleg, tehát június 6-án, az általános választójogi kivívása érdekében meginduló mozgalom egységes irányítására akcióbizottság alakult ugyancsak Károlyi Mihály elnöklete alatt, és a választójogi blokkban együttműködő öt párt megbízottainak részvételével. (Budapesti Hírlap 1917. június 7.)
6. TIÖM. Nr. 2008/b.
7. TIÖM. Nr. 2009.
8. TIKB. VI 700.
9. A közös hadsereg átalakításának tervére vonatkozó, a szövegben érintett tanácskozásokról lásd a következő műveket: József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. V. 870–877; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Bp., 1992. (reprint) II. 361–362; Graf Arthur Polzer-Hoditz: *Kaiser Karl: aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*. Zürich–Wien, 1929. 543–546.
10. Az osztrák politikai és a katonai körök súlyos aggodalmairól Wekerlénak a magyar hadsereg „önálló kiépítésére” vonatkozó programja ellen lásd Alexander Spitzmüller-Harmersbach: *Der letzte österreichisch-ungarische Ausgleich und der Zusammenbruch der Monarchie*. Sachliches und Persönliches. Berlin, 1929.

- 79–83; Graf Arthur Polzer-Hoditz: *Kaiser Karl: aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*. Zürich–Wien, 1929. 544.
11. Budapesti Hírlap 1918. január 8.
12. Január 22-én Tisza Wekerlével Bécsbe utazott, és január 23-án királyi kihallgatáson jelent meg. Budapesti Hírlap 1918. január 23. és 24.
13. Budapesti Hírlap 1918. február 2. és 3.
14. Budapesti Hírlap 1918. február 5.
15. OKN 1910/XXXVIII. 251–252.
16. Budapesti Hírlap 1918. február 7.
17. Budapesti Hírlap 1918. január 27. Károlyi Mihály február 7-én beszédet tartott a képviselőházban, amelyben éles bírálatot mondva a pártalakító kormányprogramról, Wekerle vállalkozását „teljes fiaskónak, teljes sikertelenségnek” bélyegezte, ugyanakkor hitvallást tett „a nemzetek örendelkezési joga mellett” és a pacifizmus „új világot, új morált” teremtő ereje mellett. (OKN 1910/XXXVIII. 260–266.)
18. Ludwig Windischgraetz: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin–Wien, 1920. 187. és Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Bp., 1992. (reprint) II 362–363.
19. Budapesti Hírlap 1918. április 16, 17, 20.
20. Sztéryny József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 91–96.
21. Budapesti Hírlap 1918. május 8.
22. Ennek fényében mondta Wekerle a május 7-i pártértekezleten elhangzott második felszólalásában e keserű szavakat: „Egy esztendeje múlt, hogy a választójogi kérdés akut jelleget öltött. Sajnálattal kellett látni, hogy közéletünknek ilyen meddő korszakát még át nem éltük. Tétleneknek kellett lennünk akkor, amikor tettek, cselekedeteket, eredményeket várt tőlünk az ország. Zátonyra jutottunk a választójog kérdésében, mert láttuk, hogy annak keresztülvitele – legalább most – lehetetlen ügy, mint kontempláltuk.” TIKB. VI 741.
23. Budapesti Hírlap 1918. május 11.
24. Budapesti Hírlap 1918. május 12.
25. TIÖM. Nr. 2034.
26. TIÖM. Nr. 2038/b.
27. TIKB. VI. 891–894.
28. Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918, Tisza István gróf utolsó politikai missziója*. Bp., 1938; Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001. 457–463.
29. Eduard Ritter von Steinitz (Hg.): *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn*. Berlin, 1931. 339–353; Graf Stephan Burián: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923. 293–294; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Bp., 1992. (reprint) II. 372–375.
30. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII. 388. Ez a feljegyzés azért becses, mert Tisza a nyilvánosság előtt már nem nyilatkozhatott a bosnyák, illetve horvát kérdésben elfoglalt álláspontjáról, a szeme előtt lebegő megoldási módról.
31. „Tisza ott állt nagy igazságával. De a Monarchia, amelynek igazságát hozta ide le, már nem volt sehol. Ez a birodalom hagyta őt el s nem Sola és követársai. Nem operett jelenet volt ez, hanem a szomorú játék közelgő vége.” Hegedüs Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza*. [Bp.] [1937] 358. A Tiszának szeptember 20-án átadott „délszláv nyilatkozat” hiteles teljes szövegét és a szeptember 21-i, drámai hatású „szarajevói jelenet” hírlírását megtaláljuk Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918, Tisza István gróf utolsó politikai missziója*. Bp., 1938. 167–171. és 190–192.
32. Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 187–188. Ezen időszak egyre terjedő forradalmi hangulatáról lásd Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 360–366; Ludwig Windischgraetz: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin–Wien, 1920. 278. Hiába kéri szeptember 29-i reichenauai kihallgatásán József főherceg a királyt, nem történik semmi érélyes lépés az összeomlásra vezető forradalmi aknamunka ellen. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII 387.
33. Budapesti Hírlap 1918. szeptember 29.
34. Budapesti Hírlap 1918. október 1.
35. Sztéryny József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 131. Az itt érintett koncentrációs tárgyalásokról és a koncentrációs kabinet újabb tervéről lásd Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 189–197; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 405–415; Budapesti Hírlap 1918. október 2.
36. OKN 1910/XLI. 273.
37. Tisza és Andrássy kibéküléséről, amelyet a király is alig akart elhinni, és csodának nevezett, lásd Gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 197. és 201; Ludwig Windischgraetz: *Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k.u.k. System*. Berlin–Wien, 1920. 284. és Sztéryny József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 125–127.
38. TIÖM. Nr. 2039.
39. Ezt az osztrák bomlási folyamatot megdöbbenően mutatja az a többnapos nagy vita, amely Hussarek miniszterelnök október 1-jén elmondott képviselőházi beszédéhez fűződött, amelyben bejelentette Ausztriának a nemzetiségi autonómia jegyében szükséges mielőbbi átalakítását. Edmund von Glaise-Horstenau: *Die Katastrophe: die Zertrümmerung Österreich – Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten*. Zürich–Leipzig–Wien, 1929. 288–290.
40. Lajos Iván: *IV. Károly élete és politikája*. [Bp.] [1935] 432–443; Heinrich Lammasch: *Seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik*. Marga Lammasch (Hg.) Wien–Leipzig, 1922. 154–185. Ausztria bukása persze a vele legszorosabb kapcsolatban álló Magyarországot is magával rántotta. Az, hogy a Wilson-féle pontok, ezek-

nek az október 4-i békeajánlatban történt elfogadása és az ezen békeajánlattal kapcsolatos császári manifesztum mennyire felbátorította a magyarországi románoknál és szlovákoknál a magyar állam területi épsége és egysége elleni törekvéseket, azt világosan mutatja a román Vajda Sándor és a szlovák Juriga Nándor felszólalása a képviselőház október 18-i és 19-i ülésén. OKN 1910/XLI. 314–318. és 345–357. Érdekes módon Ausztriában ugyan ilyen bomlasztó hatásúnak tekintették Tisza István október 17-i beszédét, melyben beismerte, hogy a „háborút elvesztettük”.

41. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII 479; Graf Stephan Burián: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923. 302.

42. OKN 1910/XLI. 951.

43. OKN 1910/XLI. 953.

44. Az Újság 1918. október 24.; Gróf Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 202; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 444–446.

45. Közvetlenül fenyegető.

46. TIKB. VI 960.

47. Az Újság 1918. október 24.

48. TIKB. VI 961.

49. Hadik kormánya „baloldali koncentrációs” kormány lett volna Károlyiék kizárásával. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 499.

50. TIÖM. Nr. 379.

51. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 458–460; Lukachich Géza báró somorjai: *Magyarország megcsonkításának okai*. Bp., [1932] 78–79.

52. Az Újság 1918. október 24. és 25; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 446. 452. és 495–496.

53. Gróf Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Bp., [1920] 202. és 207–214; Szerényi József: *Régmúlt idők emlékei*. Politikai feljegyzések. Bp., 1925. 153; Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923. 455–484; József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII. 542–548. és 552–554, 563–564.

54. TIKB. VI 964–965.

55. József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Szerk. Rubint Dezső. Bp., 1926–1934. VII. 564. József főherceg október 28-án azzal a kikötéssel szólította fel Károlyit kormányalakításra, hogy három miniszteri tárcára (belügy, honvédelem és igazságügy) ő, a főherceg fog jelöltet állítani, ezt azonban Károlyi nem fogadta el.

56. Lukachich Géza báró somorjai: *Magyarország megcsonkításának okai*. Bp., [1932] 110–124.

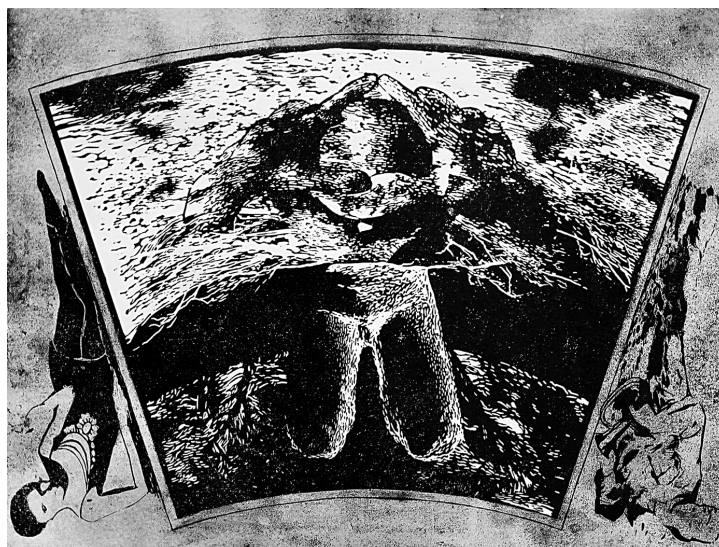
57. TIÖM. Nr. 2043/a-c.

58. Nyegle fölényeskedéssel, magabiztossággal.

59. Hozhatók fel érvek ez ellen is: egy szemtanú visszaemlékezése szerint az, amit Tisza híres október 17-i beszéde után tett, nem volt más, mint „egy ébrednivaló, félhalott, világból eltávozott ember reflexmozdulata”. Veres Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001. 492.

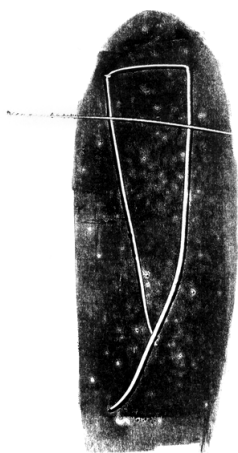
60. TIKB. VI. 966–967.

61. Az október 31-én és november 1-jén lezajlott, itt említett politikai eseményekről és az október 30-ról 31-re virradó éjjel kitört forradalomról lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Bp., 2005. 112–123; Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *Magyarország története 1918–1990*. Bp., [1995] 13–22.

POLLMANN FERENC

ROMÁNIA AZ OSZTRÁK–MAGYAR VEZÉRKAR STRATÉGIAI TERVEZÉSÉBEN

...az osztrák–magyar
hadvezetés számára
pedig többé már nem
nyílt lehetőség arra,
hogy Erdély krónikus
védtelenségét tartósan
elhárítsa.

Habár aligha mondhatjuk, hogy a késő római szakíró, Vegetius manapság népszerűnek számít a hadtudományi szerzők között, egyik szentenciája – pontosabban annak frappírozott változata – mégis az egyik legtöbbet idézett bölcsesség, ha politikusok szónoklataiban a háború és béke kérdése kerül említésre. A „si vis pacem, para bellum” jelentésének értelmezési tartományába persze sok minden belefér a pusztá önvédelemtől egészen az elrettenési stratégiáig. Ám ha mindehhez hozzátesszük a szentencia ki nem mondott másik felét is – miszerint hogy nemcsak az teszi helyesen, hogy háborúra készül, aki békét akar, de evidens módon az is, aki háborút akar –, úgy tűnhet, mindenkinek fegyverkeznie kell: hiszen a háború és a béke diszjunktív fogalmak, valaki vagy háborút akar, vagy békét. Tertium non datur.¹

Mármost a háborúra való felkészülésnek nyilván sokféle formája létezik. Közülük a legbékésebb mindenestre alighanem az a fajta felkészülés, ami a vezéreknek megfelelő osztályain folyik, és amelynek keretében a katonai szakemberek kész forgatókönyvek kidolgozásán fáradoznak minden olyan háborús szituációra, amelyben államuk érintve lehet. A Nagy Háborút megelőző évtizedekben a háborúk persze alapvetően szárazföldi háborúk voltak, amelyeket leginkább egymással földrajzilag szomszédos államok vívtak. Ennélfogva a vezérkari stratégiák is a szomszédokkal vívandó háborúkra készültek, és ezen a téren valójában nem jät-

szott szerepet, milyen volt saját országuk aktuális viszonya a szomszédokkal. (Ez érthető, hiszen a baráti viszony bármikor fordulhatott ellenségessé: tudvaleg nem Adolf Hitler volt a világtörténelemben az első, aki papírrongynak minősített egy aláírt nemzetközi szerződést.) Mint ismeretes, az osztrák–magyar vezérkar 1907-ben még a Monarchia legfontosabb szövetségese, Németország elleni háború lehetőségét is vizsgálat tárgyává tette.²

Az egykori dualista birodalom stratégiáinak kalkulációiban természetesen a délkeleti szomszéd, Románia is szerepelt, és pedig gyakorlatilag attól az időszaktól kezdve, amikor az szuverén államként megjelent a nemzetközi politika színpadán, azaz a Berlini Kongresszus óta. Az újdonsült fejedelemség (majd hamarosan királyság) és az Osztrák–Magyar Monarchia katonai viszonya a 19. század nyolcvanas éveitől 1916-ig sajátos ívet mutatott: Románia potenciális ellenségből hamarosan szövetséges, majd megbízhatatlan szövetséges, végül nyílt ellenség lett. Ennek az ívnek az egyes fázisai azonban nem teljesen voltak szinkronban azzal a mindenkori pozícióval, amelyet Románia az osztrák–magyar vezérkar stratégiai tervezésében elfoglalt. Mindennek egyik lehetséges oka abban a meghatározó szerepben keresendő, amelyet a Vezérkar mindenkori főnöke – az intézményen belül érvényesülő szigorú hierarchia miatt – a háborús felkészülés menetére gyakorolt. Példának okáért Conrad von Hötzendorf jól ismert italo-fóbiája alapvetően járult hozzá ahhoz, hogy Olaszország ellen a Monarchia vezérkarában jóval korábban készültek háborús tervek, mint a hasonlóképpen megbízhatatlan szövetségesnek bizonyult Románia ellen.

A Románia és a Monarchia katonai viszonyának fentebb megjelölt időszakában (az 1880-as évek elejétől 1916-ig) az osztrák–magyar vezérkar élén gyakorlatilag két személy állt: 1881 és 1906 között Friedrich Beck-Rzikowsky³ altábornagy, később tábornagyszernagy, majd 1906 és 1917 tavasza között Franz Conrad von Hötzendorf,⁴ aki szintén altábornagyi rangban volt, mikor magas beosztását átvette, katonai karrierjét pedig tábornagyként fejezte be. (A pontosság kedvéért hozzátehetjük, hogy Conrad egy évre: 1911 novembere és 1912 decembere között kénytelen volt átengedni hivatalát Blasius Schemuának.)

Románia katonai megítélése a Beck-érában

■ Beck hivatalba lépése kezdetétől felismerte, milyen veszélyt jelenthet a Monarchiára nézve délkeleti szomszédja. Természetesen tisztában volt azzal, hogy a két állam közötti méretkülönbség miatt Románia sohasem fogja megkockáztatni, hogy egy kizárólag kettejük között folyó háborút kiprovokáljon. Ugyanakkor az is világos volt számára, hogy a románok egy osztrák–magyar–orosz konfliktusba bekapcsolódva már komoly nehézségeket okozhatnak, különösen ha a dualista birodalomnak egyidejűleg esetleg még más balkáni államokkal vagy akár Olaszországgal is háborúznia kell. A hatalmas cári hadsereggel szemben ugyanis az osztrák–magyar erők zömét mindenképpen be kell vetni, miáltal a többi frontra – így adott esetben Erdély védelmére egyszerűen nem marad elegendő katona. Ha még hozzávesszük a viszonylag gyér erdélyi közlekedési hálózatot is, úgy nyilvánvalóvá válik, hogy mozgósítás esetén a románok jóval korábban elérhetik megindulási zónáikat, mint a Monarchia csapatai a határ térségét. Az viszont, hogy jelentősebb erőt állandóan Erdély védelmére tarthassunk fegyverben, számításba sem jött, sőt orosz háború esetén az erdélyi (XII.) hadtestre is Galíciában volt szükség. A fentiekből Beck számára világosan következett, hogy

amennyiben hatékony határ menti védművek nem épülnek, úgy az erdélyi román határt nem lehet megvédeni. Helyette olyan belső védelmi vonalat kell kiépíteni pl. a Maros mentén, ahol a hátszorból érkező mozgósított csapatokat fogadni lehet, és azután kellő időben indított ellentámadással lehet látni a benyomult ellenséges erők kiveréséhez.

Nem mondható persze, hogy Beck nem tett kísérletet a határ biztonságát garantáló erődrendszer kiépítésére. Nem sokkal kinevezését követően, 1883 augusztusában nagy feltűnést keltő szemleutat tett az erdélyi határ mentén,⁵ és a tapasztalatait összegző jelentésben nem kevesebb, mint 13 betörési pontot talált Románia felől, melyeken keresztül ellenséges erők könnyedén benyomulhattak a birodalom területére. Ezért azt javasolta a hadügyminiszternek, hogy épüljenek erődök, amelyek elzárják az ellenség útját, és akár többhetes ostromot is kibírnak, ha a helyzet úgy kívánja. Mondani sem kell, hogy a hadügyminiszter csípőből elutasította a javaslatot, és talán maga Beck sem gondolta komolyan, hogy ilyen csillagászati összegekbe kerülő védműrendszer kiépítésére a hagyományosan fukar minisztérium képes lesz pénzt szerezni.⁶

Beck szerencséjére a nyitott román határ gondja azután hosszú időre – legalábbis látszólag – megoldódott. Valószínűleg nem kis részben az ő említett demonstratív szemleútjának hatására Románia 1883. október 30-án szövetségi szerződést kötött az Osztrák–Magyar Monarchiával, majd még ugyanaznap Németországgal, végül 5 évvel később Olaszországgal is, miáltal formálisan az 1882-ben létesült Hármasszövetség egyfajta kültagja lett.⁷ Így nem csupán annak veszélye hárult el, hogy a dualista birodalomnak Románia felől támadástól kelljen tartania, hanem ráadásul Oroszország ellen felhasználható haderővel is számolhatott. Igaz, akkoriban a román hadsereg mindössze öt hadosztállyal rendelkezett, ám Beck tisztában volt vele, hogy az előző évben kezdett haderőreform hamarosan jelentősen meg fogja növelni annak méretét.

Mivel a következő három évtized során sem Románia geopolitikai pozíciójában, sem a Monarchia haderejének méreteiben jelentős változás nem történt, egy esetleges román háború során követendő kezdeti stratégia alapjai lényegében változatlanok maradtak.

Románia katonai megítélése a Conrad-érában

■ 1906-ban Beck tábornagyot Franz Conrad von Hötzendorf altábornagy váltotta fel. Az új vezérkari főnök hivatalba lépése alapvetően nem módosította Románia megítélését. Conrad kifejezetten fontos szövetségesnek tekintette a délkeleti szomszédot, amely az akkoriban rendelkezésre álló nyolc hadosztályával sikerrel kötheti le az orosz 5. hadsereget Besszarábiában, biztosítva így egyúttal a Monarchia Galíciában harcoló csapatainak jobbszárnyát. Ez a Romániának szánt szerep a későbbiek folyamán sem változott, illetve legfeljebb annyiban, hogy Conrad a nyolc román hadosztálytól a szemben álló orosz erők (várhatóan 5 és fél hadosztály) megverését várta el, azt követően pedig az északi szomszéd 4. hadsereg megtámadását is. Az osztrák–magyar vezérkari főnök mindemellett másodvonalbeli román erőkkel szeretne volna a Duna vonalát is biztosítani egy esetleges szerb betöréssel szemben. Ez persze a legoptimistább forgatókönyv volt. 1909-re ugyanis már azzal kellett számolnia, hogy a románok ellen várhatóan bevetendő orosz erők jócskán megszorodtak: a VII. és VIII. hadtest összesen négy hadosztálya mellett további négy tartalék- és egy lovashadosztály, ami

erősen lecsökkentette a románok offenzív fellépésének sikerébe vetett bizalmat. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Olaszországtól eltérően, amelytől maximum semlegességre számított, Romániát ekkor is aktív szövetségesként vette figyelembe.

Conrad persze azzal is tisztában volt, hogy az általa várt román közreműködésnek a sikere nem csupán a szemben álló erők arányától fog adott esetben függeni. Amikor – átmeneti menesztését követően mint a hadsereg főfelügyelője – 1912 novemberének végén hivatalos úton Romániában járt, és többek között Maiorescu miniszterelnökkel is tárgyalt, beszélgetőpartnere kihangsúlyozta, hogy egy Monarchia elleni támadás esetén Románia hűen teljesíteni fogja szövetségi kötelezettségeit, Conrad kihallani vélte a sorok közül, hogy mindez természetesen nem vonatkozna egy olyan háborúra, amelyben Ausztria-Magyarország a támadó fél. Nem tudjuk, vajon az osztrák–magyar vezérkari főnök ismerete-e a Romániával 1883-ban kötött szerződés szövegét. Talán igen, bár például a Hármasszövetség tartalmát a Ballhausplatz mindenkori urai sohasem köztötték a vezérkari főnök orrára.⁸ Mindenesetre annyit bizonyosan tudott, hogy az kifejezetten védelmi jellegű, vagyis Maiorescu aligha véletlenül hangsúlyozta a Monarchia elleni támadást. Conrad attól tartott, hogy adott esetben Románia majd így talál kibúvót a maga számára a *casus foederis* elismerése alól. A probléma kétségkívül valós volt, hiszen az offenzíva kultusza a kor szinte valamennyi jelentős katonai vezetőjét magával ragadta.⁹ Conrad felvonulási terve Oroszország ellen a támadólagos védelmet tűzte ki célul, azaz a lassabban mozgósítható orosz haderő gyorsabb megtámadásából igyekezett tőkét kovácsolni. De hasonlóképpen minél gyorsabb offenzívára törekedett a német, a francia vagy az orosz felvonulási terv is. Csakhogy az efféle kezdeti offenzív katonai fellépést nehezen lehetett összeegyeztetni a politikusok által kötött, hangsúlyozottan *védelmi* jellegű egyezmények betűivel. Conradnak e tekintetben még legfőbb szövetségesével, Németországgal is meggyűlt a baja, mivel Berlin egy időben szándékosan lebegtette azt a kérdést, érvényes-e a kettősszövetségből fakadó segítségnyújtási kötelezettség, ha a szerződésben anticipált, Oroszország elleni háború adott esetben a Monarchia támadásával kezdődik Oroszország balkáni szövetségese, Szerbia ellen. Mint tudjuk, 1914 nyarán Románia valóban arra való hivatkozással nyilvánította magát semlegesnek, hogy a Monarchia kezdte a háborút, ennélfogva a *casus foederis* nem áll fenn.

Románia megítélése a bukaresti béke után

■ Az első Balkán-háború kitörése 1912 őszén, illetve az annak következtében bekövetkezett változások jelentősen rontották a dualista birodalom pozícióit a Balkán-félszigeten. A győztes Balkán Szövetség államainak – mindenekelőtt Szerbiának – a megerősödése Conrad számára rövid távon határozottan megnövelte Románia mint szövetséges megtartásának fontosságát. Az időközben már 20 hadosztályra növelt román haderő esetleges kiesése önmagában is nagy veszteség lett volna, nem beszélve arról, milyen következményekkel kellett volna számolni, ha ez a kontingens az ellenséges tábort erősíti. Conrad tisztában volt vele, hogy utóbbi esetben a Monarchia egész Oroszország elleni felvonulása súlyos veszélybe kerülne. Ezért igyekezett nyomást gyakorolni Romániára, amihez hathatós segítséget kapott az uralkodójától, Ferenc Józseftől is. Fentebb már említett bukaresti látogatása során Conradnak sikerült elérnie, hogy az osztrák–magyar–román katonai együttműködésre vonatkozó megállapodást írás-

ban is rögzítsék, ám a vezérkari főnök továbbra sem lehetett nyugodt. A román kötelezettségvállalás teljesítésének gyakorlatilag egyedüli romániai garanciája az agg Károly király volt, és ez egyáltalán nem tűnt igazán erős biztosítéknak. Ezzel együtt a Romániát a Hármasszövetséghez fűző szerződés megújításra került 1913 elején. Ennek ellenére egyre szaporodtak az aggodalomra okot adó jelek. Április 2-án például a bukaresti osztrák–magyar nagykövet, Czernin gróf azt jelentette, hogy értesülései szerint egy osztrák–magyar–orosz háború esetén Románia kívárna, hogy a várható győzteshez csatlakozva „milliós hadseregével” maga adhassa meg a legyőzötnök a kegyelemdőfést. Jutalma a győztestől függően vagy Bessarabia vagy Erdély lenne.¹⁰ Három héttel később pedig arról számolt be a diplomata, hogy bár Károly király sohasem támadná meg a Monarchiát, egyáltalán nem tudni, mi lesz az ő halála után. Mindeközben az osztrák–magyar diplomácia azon fáradozott, hogy szövetségesként megnyerje Bulgáriát, ami stratégiai szempontból jó választásnak tűnt, hiszen a bolgárok alkalmasnak látszottak arra, hogy mind Szerbiát, mind Romániát sakkban tartsák, mivel Szófiának mindkét említett országgal szemben komoly konfliktusai voltak főleg Macedónia, illetve Dobrudza ügyében. Bulgária favorizálása azonban szembeállította a Monarchiát német szövetségeseivel, minthogy az utóbbi egyértelműen Romániát támogatta, és ugyanezt várta volna el a dualista birodalomtól is. Berlinben attól tartottak, hogy Bulgária közeledése a Hármasszövetséghez szükségképpen Oroszország karjaiba taszítja Romániát, amit túlságosan nagy árnak tartottak a számukra megbízhatatlannak tartott Bulgáriáért. Mindenesetre az osztrák–magyar diplomácia a következő hónapokban megkísérelte a lehetetlent: igyekezett elsimítani az ellentéteket Románia és Bulgária között azzal a céllal, hogy mindkettőt szövetségesként vehesse számításba, méghozzá lehetőleg úgy, hogy mind-ezen erőfeszítések eredményeként közben egyiket se veszítse el. Ez a „tojástánc” persze eleve kudarcra volt ítélve.

A második Balkán-háború még csak tovább növelte a Monarchia gondjait, mivel az általa favorizált Bulgária jelentősen meggyengült, ráadásul hiába várt segítséget Béctől, aminek szintén következményei lettek. Románia ellenben győztesként és nem csupán területben, de önbizalomban is gyarapodva került ki a konfliktusból, ami természetesen jelentősen javította a pozícióit Ausztria–Magyarországgal szemben. Ráadásul nemcsak Bulgária, de Románia is csalódott a Monarchia elvárt támogatásában, ami persze érthető, hisz mind Szófiában, mind Bukarestben azt várták, hogy Bécs az ő érdekeik érvényesítését támogassa, és ez nyilván lehetetlen volt, lévén ezen érdekek diametrálisan ellentétesek pl. Dobrudza kérdésében.

A bukaresti békét követően Conrad is kénytelen volt belátni, hogy a Hármasszövetség gyakorlatilag nem csupán elveszítette Romániát mint szövetségest, de legfőbb ideje potenciális ellenfélként számolni a balkáni állammal. Ebből levonva a megfelelő következtetést, 1913 novemberében egy beszélgetésben az uralkodó előtt már a Románia elleni aktív hírszerzés bevezetéséről beszélt. Nem tudni, szóba került-e ekkor a XII. hadtest Erdélyben hagyásának gondolata, mindenesetre ebből az időből (decemberből) származik az első, az osztrák–magyar vezérkarban készült tervezet azokról a Romániával szembeni intézkedésekről, amelyekre akár R (azaz Oroszország elleni), akár B (Szerbia elleni) háború esetén kerülne sor.¹¹ Ezek szerint mindkét esetben szükséges Erdélyben megfelelő biztosító csapatok jelenléte (három népfelkelő és egy menetdandár, valamint két honvéd menetzred), ezek biztosítják a XII. hadtest mozgósításának, illetve el-

szállításának zavartalanságát, továbbá egy esetleges román támadás esetén lassítják az ellenséges előrenyomulást, és biztosítják az Oroszország, illetve Szerbia elleni frontok szárnyait Máramarossziget–Dés, illetve Temesvár–Arad között.

Míg a fenti szituáció bekövetkeztének a valószínűsége alighanem már abban az időben jelentősnek volt mondható, különös, hogy midőn Conrad 1913. december 11-én a vezérkar hadműveleti osztályának egy Szerbia és Románia elleni egyidejűleg folyó háború esetére kidolgozandó felvonulás megtervezésére adott megbízatást¹² (ezt tekinthetjük az első, osztrák–magyar–román háborúra vonatkozó haditervnek), Oroszország semlegességét feltételeztette az elaborátum elkészítőivel. Ebben a Monarchiára nézve kétségtől kedvező helyzetben Conrad Galíciába, az orosz határ biztosítására mindössze két hadtestet (a X. és a XI.) szánt, míg nyolc hadtest (II., III., VIII., IX., XIII., XIV., XV., XVI.) Szerbia, hat pedig (I., IV. V., VI., VII., XII.) Románia ellen vonulna fel. Feltűnő, hogy a Monarchia vezérkari főnöke a viszonylag jelentősnek mondható erőösszpontosítás ellenére – Beck eredeti receptjéhez hasonló módon – nem kívánta a határoknál megállítani a betörő román csapatokat, hanem inkább beengedte őket az ország belsejébe, majd a mozgósítás teljes befejezése után ellentámadással szándékozott azokat kiszorítani a Kárpátokon túlra. A behatolók feltartóztatására a kialakuló szituációtól függően három védelmi vonalat látott szükségesnek előkészíteni. Az elsőt Nagyszeben, Brassó és Görgény között, a másodikat Gyulafehérvár, Székelyudvarhely, Szászrégen és a Kis-Küküllő vonalában, míg a harmadikat a Maros Szászrégen és Nagyenyed közötti szakasza mentén. Később már úgy pontosította elképzelését, hogy az ellentámadáshoz való erőösszpontosításra az említett három vonal közül a legutolsó, azaz a Marosra támaszkodó lesz a legalkalmasabb, mivel a románok a többi vonalhoz várhatóan előbb érnének, mint a saját csapatok. Arra továbbra sem látott módot, hogy a betörési pontokat mindenütt hatáerődítésekkel zárják el, erre csak a legfontosabb hágóknál lehet gondolni az ellenséges előrenyomulás lassításának céljával.

A Romániával szemben megváltozott viszony készíthette Conradot arra is, hogy 1913 decemberében felvesse egy tartalékhadsereg felállításának tervét.¹³ Mivel az osztrák–magyar haderő létszáma egyáltalán nem felelt meg azoknak a nagyratörő terveknek, melyek megvalósítására a politikai vezetés a legnagyobb mértékben számított a hadsereg közreműködésére, a vezérkari főnök a német példához hasonló megoldással próbálkozott, amiből azonban már a háború kitöréséig semmi sem valósulhatott meg.

Ezzel szemben a határerődítések ügye 1914 tavaszán előremozdulni látszott, amikor vezérkari tiszteket küldtek ki a terep szemrevételezése céljából a Tölgyesi-, illetve a Gyimesi-szoroshoz, Háromszékbe és a Brassói medencébe, valamint a Vöröstorony-, a Szurduk- és a Vulkán-szorosokhoz, végül pedig az Ada Kaleh szigete körüli magaslatokhoz.

Különös módon a még decemberben adott megbízásnak a Románia elleni felvonulás kidolgozására a vezérkar hadműveleti osztálya csak 1914 márciusára tudott eleget tenni (pedig a határidő december 20. volt!). A késedelem oka kétségtől az osztály munkatársainak leterheltsége volt, mivel javában dolgoztak az R illetve a B háború terveinek aktualizálásán. Az elkészült tervet, melyet Purtscher vezérkari őrnagy jegyzett,¹⁴ mindösszesen 20 osztrák–magyar hadosztályt szánt a románok ellen. Mivel az ellenség felvonulása a 12. és 15. mozgósítási nap között volt várható, és mivel a saját csapatokat ennél lényegesen lassabban lehetett mobilizálni, Purtscher is a Maros vonalában történő felvonulást tar-

totta célszerűnek. méghozzá úgy, hogy a déli szárny Szászsebes és Gyulafehérvár között vonulhatna kiépített állásokba, az északi pedig Marosvásárhely körzetében. Rajtaütéstől nem kellene tartani, tekintettel a Maros-vonal viszonylagos távolságára a határtól, így lehetőség nyílna a mozgósítás nyugodt befejezésére. ha a románok lassabban mozdulnának, megnyílna a lehetőség a frontvonal előbbre helyezésére. Annak érdekében, hogy a határhoz legközelebb (főleg Brassó és Nagyszeben körzetében) mozgósítandó alakulatok biztonságosan befejezhessék a mobilizálást, gondoskodni kell a határok lezárásáról, amihez népfőlkelő, illetve csendőregységeket lehetne felhasználni.

Az osztrák–magyar főerők elhelyezkedését Purtscher a következőképpen képzelte el. A centrumban a XII. hadtest három hadosztálya a Kis-Küküllő torkolata és Marosludas között vonulna fel. A déli szárnyat az V. hadtest zöme képezné Gyulafehérvár körül, miközben egy dandárral biztosítaná Hátszeget, hogy megakadályozza a románokat a Sztrigy völgyén keresztüli behatolásban. Az északi csoportot Purtscher Szászrégen és Marosvásárhely között képzelte el, ahonnan mind egy Bukovina felőli betörést megakadályozhatott, mind csatlakozhatott a centrum csapataihoz. A fennmaradó három hadtest helyét a tervezet elkészítője nem határozta meg: a szállítási kapacitások függvényében egy-egy juttat volna közülük az északi és a déli csoporthoz, illetve a centrumba.

Mint emlékszünk rá, a fenti tervezet még abból a valószínűtlen feltevésből indult ki, hogy Oroszország kimarad a konfliktusból. Ideje volt azonban, hogy a jóval realistább forgatókönyvre is felkészüljenek a vezérkarnál. Ez pedig alapvetően megváltoztatta az Erdélyben bevethető csapatok számát. Március közepén Purtscher – akit időközben megbíztak a Románia elleni felvonulás munkálatainak irányításával – a várható orosz háború (R háború) felvonulási tervéhez illeszkedő elképzelésként javasolta egy olyan minimális csoport kijelölését, amely mindenképpen Románia ellen lenne alkalmazandó.¹⁵ Rámutatott, hogy az éppen aktuális felvonulási terv szerint csupán két népfelkelő és egy menetdandár maradna Erdélyben. Ilyen feltételek mellett – állította Purtscher – a románok a mozgósítás 5. hetében Kassánál, illetve a Tiszánál fognak állni. Kell tehát a minimális csoport, amely mindebben a románokat megakadályozza. Ehhez a megfelelő csapatokat az alezredes az Oroszország ellen még be nem vetett és természetesen megfelelő tűzéréssel ellátott népfelkelő, Landsturm-, illetve menetformációkból biztosítaná. A minimális csoport persze hatékony ellenállásra mindenképpen kevés volna, de Purtscher abban bízott, hogy az oroszok elleni várt gyors (!) győzelem után felszabaduló csapaterősítések időben érkeznek majd az erdélyi frontra.

1914 tavaszán még egy tervezet született ugyanebben a témában.¹⁶ Ennek szerzője a hadműveleti osztály R (Russland) csoportját vezető Christophori alezredes Purtschertől eltérő módon egy R (azaz Oroszország) elleni háború esetén nem csupán Románia, de Szerbia ellen is fontosnak tartotta egy minimális erőcsoport létrehozását. Erdély átmeneti védelmét azonban ő is hasonló módon képzelte el, mint Purtscher.

Mindenesetre tényként állapítható meg, hogy az I. világháború kitöréséig egy R, illetve B háborúval egyidejűleg végrehajtandó Románia elleni felvonulás terveinek kidolgozása nem fejeződött be. A Purtscher, illetve Christophori által elkészített tervezetekből azonban világosan látszik, miben gondolkodtak az osztrák–magyar vezérkar berkeiben: bármelyik említett háborús szcenárió esetén létre kell hozni egy olyan – önmagában nem nagy erőt képviselő – csoporto-

sítást, amely az erdélyi hadtest mozgósításának és elszállításának biztosítása mellett legalább a Galíciában, illetve Szerbiában harcoló saját csapatok szárnyvédelmét képes ellátni. 1916-ban, amikor a román háború valósággá lett, lényegében ugyanezzel próbálkozott az osztrák–magyar hadvezetés. Erdély védtelensége tehát a román betöréskor nem a hadvezetés aktuális hanyagságának, hanem évtizedek óta megoldatlan problémáknak volt a következménye. Ki tudja, ha a vezérkari főnök nem olasz-, hanem románfóbiás lett volna, ha nem Itália, hanem Románia ellen sürgetett volna tucatszámra preventív háborút, akkor nem Dél-Tirolban, hanem Erdélyben épültek volna erődök. És akkor Románia talán nem is gondolt volna a támadásra.

Bár az „Ipotéza Z”¹⁷ látványos kudarcát követően Románia területének túlnyomó része a központi hatalmak katonai megszállása alá került, ám a megvert és demoralizálódott román hadsereget az antant jelentős segítségével 1917 tavaszán újjászervezték.¹⁸ Az osztrák–magyar hadvezetés számára pedig többé már nem nyílt lehetőség arra, hogy Erdély krónikus védtelenségét tartósan elhárítsa.

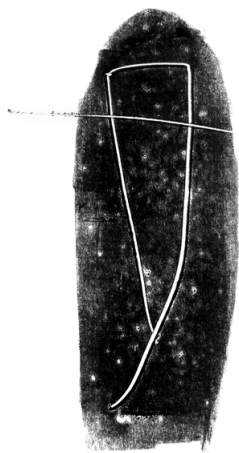
■ JEGYZETEK

1. Természetesen csak nemzetközi jogi értelemben.
2. Peter Broucek: *Eine Aufmarschkalkül Österreich-Ungarns für den Kriegsfall D(Deutschland) aus dem Jahre 1907*. In: Jónás Pál – Peter Pastor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Király Béla emlékkönyv: háború és társadalom*. Bp., 1992. 91–101.
3. Friedrich von Beck-Rzikowsky gróf (Freiburg, 1830. március 21. – Bécs, 1920. február 9.)
4. Franz Conrad von Hötzendorf gróf (Penzing bei Wien, 1852. november 11. – Bad Mergentheim, 1925. augusztus 25.)
5. Edmund Glaise von Horstenau: *Franz Josefs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck*. Amalthea Verlag, Zürich-Leipzig-Wien, 1930. 283.
6. Scott W. Lackey: *The Rebirth of the Habsburg Army*. Greenwood Press, Westport, Connecticut – London, 1995. 123.
7. Alfred Franzis Pribram: *The Secret Treaties of Austria-Hungary*. Harvard University Press, Cambridge, 1920. 78–89.
8. Feldmarschall Conrad: *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*. I. Rikola Verlag, Wien-Berlin-Leipzig-München, 1921. 43.
9. Stephen van Evera: *The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War*. International Security Vol. 9, No. 1 (Summer, 1984) 58–10
10. Graydon A. Tunstall: *Planning for War against Russia and Serbia*. Columbia U. P., New York, 1993. 124.
11. Diether Degreif: *Operative Planungen des k.u.k. Generalstabes für einen Krieg in der Zeit vor 1914*. Wiku Verlag, Wiesbaden, 1985. 225.
12. Uo. 226.
13. Feldmarschall Conrad: *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*. III. Rikola Verlag, Wien-Leipzig-München, 1922. 537.
14. Degreif 229.
15. Uo. 231.
16. Degreif 233.
17. Glenn E. Torrey: *Romania's Entry in to the First World War: The Problem of Strategy*. The Emporia State Research Studies 1978. 4. 8.
18. Glenn E. Torrey: *The Redemption of an Army: The Romanian Campaign of 1917*. War&Society 1994. 2. 25.

K. LENGYEL ZSOLT

ERDÉLY ÚJJÁALKOTÁSÁNAK A MAGYAR TERVE 1917/1918 SORÁN

Az Erdélyi Szövetség tevékenységének
második szakaszáról

...az erdélyiség hangadó
szóvivői saját
államközpontjuk
ellenzékeként védték
a magyar birodalom
egységét, miközben
el sem tudták képzelni,
hogy az ország
rendszerének
megújítására hivatott
erdélyi embereket
a románok között
is kereshetnék.

■ 1913 végén Kolozsvárott színre lépett, 1914 nyarán pedig ugyanott kéréselt munkatervvel szervezeti alakot öltött az Erdélyi Szövetség. Függetlenségi fősodratú ellenzéki tetőszervezetként a birtokos nemesség és polgárság, az állami tisztviselőréteg és a keresztény, főleg katolikus klérus tagjait tömörítette egybe.¹ A század eleji székely mozgalom folytatásában és a kulturális decentralizációt szorgalmazó értelmiségi kezdeményezésekkel párhuzamosan készült működni, amikor kitört az első világháború, amelynek hullámaiban kereken három évre alámerült. Sorait az Erdélyt 1916 augusztusában sújtó román katonai betörést visszavető és a Kárpátokat átlépő ellentámadás nyomán kezdte újrarendezni. Azon év végéig a román királyság havasalföldi részének kiterjedt területei Bukaresttel együtt a központi hatalmak ellenőrzése alá kerültek. Az 1917. december 9-i focșani-i fegyverszüneti egyezmény, majd az 1918. március 5-i és május 7-i bufeai, illetve bukaresti békekötések Romániát az ideiglenes vereség állapotába taszították.²

Részlet egy tanulmányorozatból építkező politikai eszme- és rendszertörténeti kismonográfiából. Az eddig megjelent, illetve elkészült dolgozatokhoz vö. K. Lengyel Zsolt: *Hanyatlástól összeomlásig. A nagymagyar nemzettudat válsága az ótranzilvanizmus idején*. In: *Testimonio litterarum*. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos Gábor. Kvár, 2016. 211–232.

I.

■ 1917 tavaszától az Erdélyi Szövetség vezetése is támadásba lendült. Eközben felhasznált egy számára kedvező belpolitikai fordulatot. A szabadelvű kormány-párt és erdélyi ellenzéke közötti viszály a világháború első éveiben enyhült, majd a kelet-délkelet felől megtapasztalt katonai támadás elhárítása után feloldhatónak tűnt. A két fél közeledett egymáshoz regionális, ezáltal nemzeti politikájában is. A pártérdekek alárendelésének a gyakorlata már a kezdeti szakaszban jellemezte az Erdélyi Szövetség munkáját, és tovább élt azután is, hogy a függetlenségek táborra egy bal- és egy jobbszárnyra szakadt. Amikor Gróf Bethlen István alkotmánypárti képviselőként 1917. március 3-án felszólalt a budapesti országgyűlésben, már a nemzetpolitikai kívánalmakat kiegészítő rendszerpolitikai modernizációra kiterjesztett erdélyi programját mutatta be. Képviselőházi beszédében³ egy erdélyi kormánybiztosság felállítását kezdeményezte, amelynek a súlyos háborús károkból szenvedő Erdély⁴ helyreállításának a feladatát szánta. Azt gondolta, hogy az új hivatalnak emellett határkiigazításokat kell előkészítenie Magyarországra javára, amelyek következtében lakóövezetek jönnek létre kitelepítendő románok és betelepítendő magyarok, elsősorban háborús veteránok és moldvai csángók számára. A Tisza-kormány már 1916 szeptemberétől működtetett Kolozsvárott egy biztosságot, amelyet megbízatása arra kötelezett, hogy visszatérésre bátorítsa a román csapatok elől elmenekült magyar lakosságot, és lábra állítsa a gazdaságot; Bethlen e hivatalhoz rendelt katonaként szolgált. Ám az ellenzék tovább tartó és a választójogi problémakörben fokozódó kormányellenessége megakadályozta a belpolitikai erők Erdély felépítéséhez kívánt egységének létrejöttét. Bethlen 1917 tavaszán a háború utáni Erdély területi megnagyobbodásának merész követelésével ugyan megkísérelte megerősíteni az államközponttal való együttműködés alapjait. A kormányfő erre meg is kínálta egy erdélyi minisztérium vezetésével, amelyet azonban belpolitikai küzdőtársainak várható ellenállása miatt nem fogadott el. Így maga is előidézte Tisza 1917 májusában bekövetkezett bukását.⁵

Bizonyára nem véletlenül készült el éppen azokban a napokban annak az emlékiratnak a nyomdai kefelenyomata, amely *Az erdélyi kérdés* címmel Apáthy István, az Erdélyi Szövetség egyik ügyvezető elnökének hagyatékában maradt fenn, bizonyíthatóan saját kézírásos jegyzeteivel és javításaival.⁶ A „Budapest, 1917. jún. 17.” keltezésű szöveg abból a – jelszóul választott – meggyőződésből készült, hogy a Kárpát-medence államjogi feldarabolása nemcsak a magyar nemzet és a kettős monarchia, hanem az „egész mai Közép-Európa végveszedelmét jelentené”.⁷ A közös összeomlás eshetőségét átérezve úgy vélte a meg nem nevezett szerző, hogy az erdélyi kérdés „gyökeres s a jövőre is teljes biztontságot nyújtó megoldása egyedül az erdélyi magyarságnak és a vele azonos érdekű, feltétlenül államhű németységnek etnikai túlsúlyra juttatásán sarkallik”.⁸ Ehhez elengedhetetlen a „*preventív honvédelem*”, szövege a következtetés, amely egy „*külön erre hivatott kormányzati szerv*” irányításával elősegíti egyrészt a Romániába irányuló román kivándorlást, másrészt a magyar elem megerősítését Erdélyben, szükség esetén betelepítések révén.⁹

Az ótranzilvanizmus mértékadó szövegeinek e különleges darabja öt tárgykörben és három általánosabb zárófejezetben tárta fel az Erdélyi Szövetség két kívánságát és hat követelését:¹⁰

I. Közgazdasági szempontból a román kivándorlás és a magyar bevándorlás mellett nemzeti földbirtok- és iparfejlesztő politikát *kívánt*.

II. Tan- és egyházügyi vonatkozásban a görögkeleti és görög katolikus iskolák és tanítóképzők államosítását, valamint a román állami középiskolák hivatali felügyeletét *követelte*.

III. A közigazgatástól új területi beosztását *követelte*, annak érdekében, hogy a „magyarság és szászág együttesen lehetőleg minél több vármegyében számszerű többséggel, illetve erős számszerű súllyal bírjon”.¹¹

IV. Igazságügyi téren az államellenes büntettek következetes felgöngyölítését és elítélését, ennek megfelelően a büntetőjog megszigorítását *követelte*.

V. Szociális vonatkozásban állami intézkedéseket *követelt* a természetes népességszaporodás fellendítéséért.

Az átfogó jellegű három utolsó fejezet a katonai határvédelem „tervszerű szervezését” *követelve*, megfogalmazta – Bethlen említett beszédének az értelmében – az országos politikába való nagyobb erdélyi magyar beleszólási jog, pontosabban: a budapesti parlament „főrendiházában” szükséges „erdélyi részek jogos, méltányos, aránylagos” képviselői iránti *kívánságot*. Az emlékirat végezetül Bethlen és Apáthy helyeslő tudtával – ha nem éppenséggel valamelyikük tollából – *követelte* a „külön (rekonstrukciós) minisztérium felállítását”.¹² E kormányhivatal „feladatává teendő”, hogy a felsorolt kívánságok és követelések megvalósításához szükséges törvényjavaslatokat és végrehajtási szabályzatokat „alkotmányosan” terjessze elő, tárgyalja meg és ültesse gyakorlatba. „Ezen minisztérium hozzájárulása nélkül” – zárult az emlékirat – „sem kinevezések, sem valamely vonatkozásban Erdélyt, vagy az ezen programban lefektetett elveket érintő rendelkezések ki ne adattassanak.”¹³

Az erdélyi kérdés gondolatmenetéből leszűrhető, hogy 1917 kora nyarán a magyar belpolitikában megnövekedett a regionális szempontok jelentősége. A függetlenségek tábora nem hivatalos pártközi egyeztetésekkel a politikai élet központjába egyengette az Erdélyi Szövetség útját.¹⁴ Az országos szinten megerősödött politikai erdélyiségről tanúskodott a függetlenségpárti Ugron Gábor 1917 júniusától 1918 januárjáig tartó belügyminisztersége.¹⁵ A pártonkívüli Esterházy Móric kormányának tagja 1906-tól 1910-ig Maros-Torda vármegyében a főispáni teendőket látta el, így könnyűszerrel hangolódhatott rá az Erdélyi Szövetség elképzeléseire, terveire. Eközben a mezőgazdasági minisztérium megígérte az ingatlan- és földbirtokpiac állami ellenőrzését.¹⁶

Az erdélyi kérdés vitáinak egyik fontos mellékvágányán 1917 második felében megnőtt a liberális választójog ellenfeleinek a befolyása. A Kolozsvári Választójogi Liga azon év augusztusában a „nemzetiségre és nemre való tekintet nélküli” általános, egyenlő és titkos választójog mellett tört lándzsát, „az ezeréves Magyarország alkotmányának revízióját” azon alapelv jegyében kérve, hogy „haza csak ott van, ahol jog is van”.¹⁷ A Liga intézőbizottsága e határozat indoklásában megjegyezte, hogy a választójog odaítélésének olyan különleges feltételei, mint a magasabb iskolázottság és a nemzeti fennhatóság elfogadása csak bizonyos pártok hatalommegőrzési igényét szolgálják. Ezzel szemben helyes megoldás, ha a területi egység elleni esetleges vétségeket jogi úton derítik fel és büntetik, tehát nem a választójog korlátozásával, amely „nem jutalom és engedmény, nem ajándek és nem kiváltság, hanem természetes veleszületett joga minden embernek”, a Magyarország „demokratikus újjászületését” előmozdító feltételek egyik legfontosabbika.¹⁸

Paál Árpád az Erdélyi Szövetség 1917. szeptember 30-i kolozsvári újjáalakulási összejevetelét „választójogi nagygyűlés”-ként üdvözölte néhány nappal ko-

rábban Bethlen Istvánnak írott levelében.¹⁹ Udvarhely vármegye 1903-tól 1908-ig árvaszéki ülnöke, majd 1918-ig főjegyzője évek óta a Székelyföld társadalompolitikai megerősítésére törekedett.²⁰ Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának – a levél szerint – újdonsült tagja már a korábbi székely mozgalomban azt hangoztatta, hogy „a Székelyföld forgalmát közelebb kell hozni a nagy magyar központokhoz”.²¹ Most az országos politika szintjén a másik, a keleti irányba fordulva állította, hogy a „Székelyföldön keresztül kell, hogy megoldódjék Magyarországnak Romániával” való „gazdasági kapcsolata is”. Paál közelebről a választójogi reformszükséglettel domborította ki a Székelyföld fontosságát. Az „1874. évi választási törvény” – írta a „Méltóságos Elnök úr”-nak – „valósággal kiirtotta a székelyek választójogát”, minekután „megyénkben 1913-ban feleannyi volt a választók száma, mint 1874-ben. Az 1913. évi választói törvény ezt a megfelelő számot megyei átlagban 25 százalékkal emelte”, az egész alrégió vonatkozásában azonban az „őszinteség nélküli 1913. évi választójogi kiterjesztés” végeredménye az, hogy a „Székelyföld választóinak 1874. évi, 40 év előtti számát 37-38 százalékkal apasztotta”, részletezte elégedetlenségét az állam- és jogtudományi végzettségű Paál. Érvelését lekerekítve kijelentette, hogy szerinte „nincs jogosultsága annak az irányzatnak, mely erdélyi politikának akarván kineveztetni magát az Erdély-részi 54% oláhságot emlegeti vétóként a választójogi őszinte kiterjesztés ellen. Az az igazi partikularizmus, mely 54% oláhot emleget, mikor Magyarországnak csak 12% oláhja van”.²² A „választójogi kiterjesztéstől való féltelmek szerintem se nem jogosak, se nem célszerűek”, figyelmeztetett a tanulmányrészletnek is beillő szöveg végkifejlete, amelynek ráadása sem volt kevésbé határozott hangvételű: „A székelyek szempontjából pedig egyenesen ártalmasak.”²³ Az itt megragadható gondolat, miszerint a választójog reformját nemzetpolitikai okok is indokolták, a világháború végéig a függetlenségi tábor elképzeléseinek egyik kulcseleme maradt.²⁴

A kolozsvári függetlenségek vezérkarához tartozó Apáthy István az Erdélyi Szövetség újjáélesztése során éppolyan mérvadó szerepet vállalt, mint a szervezet első megalapításakor. És amint 1913/1914-ben, úgy most is kölcsönös engedmények árán csitultak el a pártközi csatározások.²⁵ A bal- és a jobbszárnyat egyaránt kielégítette, hogy a Szövetség személyi összetételével és területi kiterjedésével immár valóban párt- és vármegyehatárok feletti szervezetté kezdett fejlődni, miközben messzemenően nyitott volt a felső társadalmi réteg befolyására. Az újjáalakulás iratai ügyvezető elnökként nevezik meg a kolozsvári Apáthy Istvánt, a marosvásárhelyi Bedő Sándort és a brassói Zakariás Jánost, helyetteseiként pedig báró Petrichevich-Horváth Emilt (Dés), Király Aladárt (Sepsiszentgyörgy), Papp Józsefet (Kolozsvár), Pósta Bélát (Kolozsvár), Thorma Miklóst (Csicsókeresztúr) és Vertán Endrét (Torda). Az így kilenctagú Elnöki Tanácsot három elnök vezette: két főnemes, Bethlen István (Budapest és Mezősámsond) és a függetlenségpárti báró Kemény Árpád (Alsógárd), 1906–1910-ben Alsófehér vármegye főispánja, valamint utóbbi párttársa, Ugron Gábor (Marosvásárhely).²⁶ A Szövetség 1917 őszén kiépítette szervezetét a kolozsvári, marosvásárhelyi és brassói ügyvezető elnökségek hatáskörében és a vármegyék, valamint választókerületek szintjén. 1918 tavaszán egy sor erdélyi főispán és magas rangú közigazgatási tisztviselő csatlakozott a több mint 100 tagú Vezető Tanácshoz,²⁷ amely ekkor már az erdélyi kormánybiztosság létrehozását tartotta elsőrangú feladatának.²⁸

Az Erdélyi Szövetség második megalakulását több országos hírnevű politikus jóindulattal kísérte. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter és Föl-

des Béla átmenetgazdasági miniszter²⁹ mellett a mezőgazdasági és a belügyminiszter képviselője is részt vett az 1917. szeptember 30-i kolozsvári gyűlésen, amelyen a szövetségi vezetés összetételéről született döntés után Apáthy társelnökletével a Szövetség munkaprogramjának vitája következett, különös tekintettel a háborús tapasztalatokra. Az egyes hozzászólásokat Bethlen javaslatára és tartalmi megfogalmazásában terjedelmes határozatban foglalták össze, amelynek első pontja kimondta, hogy Magyarország elismeri Románia szuverenitásának a helyreállítását, és a békekötéskor nem kíván beleszólni a keleti-délkeleti szomszéd állami és kormányzati rendjének a kialakításába. Az viszont elkerülendő, folytatódott az első határozati fejezet, hogy Románia és az Osztrák–Magyar Monarchia szorosabbra fűzze kölcsönös kapcsolatait, „miután ez a magyar nemzet érdekeivel ellentétben állana”.³⁰ E határozatból kitetszően Bethlen már nem számolt romániai területek elcsatolásának a lehetőségével, amint ezt az 1917. márciusi parlamenti beszédének az idején tette.

A következő két fejezet is biztonságpolitikai-katonai természetű problémákat taglalt. A magyar–román határ kiigazításával egyrészt a Kárpátokon túl egy katonai védelmi körzetnek, másrészt a Kárpátokon innen a polgári határvédelemnek kellett volna kialakulnia a déli vármegyékben, államhű magyar lakosság beletelepítése folytán. A gyűlés továbbá mind a katonai védelemre, mind a régió gazdasági fejlődésére nézve kiemelt jelentőségüként kezelte és a világháború után azonnali helyreállításra javasolta a vasúti hálózatot.³¹

A Szövetség döntéshozói a földbirtok-politika témakörében a nemzeti szempontot a szociális fölé helyezték, mivel azt gondolták, hogy a „föld nem csak az egyesé, hanem a nemzeté is”.³² Így helyeselték volna a parcellázások és a földtulajdon elidegenítésének a tilalmát. Határozatuk végül nyomatékkal emlékeztetett a bűnügyi szervek felelősségére az államellenes cselekedetek jogi megtorlása során.³³

A gyűlés e határozaton kívül egyetértéssel fogadta a kolozsvári Nemzeti Színház államosítására, a brassói, marosvásárhelyi és szebeni színház megalapítására és a görögkeleti meg görög katolikus tanárképzők fokozott állami ellenőrzésére, szükség esetén államosítására vonatkozó javaslatokat is. Kívánatosnak nevezte továbbá egy magyar nyelvű görögkeleti püspökség megalapítását 42 000 magyar ajkú és közel 200 000 „magyarul tudó” hívő számára, akiknek a közössége a „többé-kevésbé magyarelles érzületű szerb, s illetve román egyházszervezetek keretébe kényszerítették”.³⁴ Egy másik megjegyzés a román támadás utáni Erdély kereskedelem- és társadalompolitikai megújítását tette szóvá – a károk felszámolását és a polgári lakosság ínségének enyhítését –, mindezt a „segélyezési actio decentralizálása”,³⁵ vagyis a szükséges illetékességek főispánoknak való átadása révén, amely tehermentesítené a kormánybiztosságot. Apponyi megígérte az összes javaslat jóindulatú megvizsgálását, különösen a katonai és polgári határörvidék kialakításának a tárgyában.³⁶

Alig telt el néhány hét, amikor a belügyminiszter a Szövetség ügyvezető elnökének, Apáthy Istvánnak is elküldött körlevelében intézkedéseket jelentett be a Magyar Királyság „határszélein”, ahol az „állameszmét veszélyeztető törekvések” a „legtermőbb talajra” találnak”.³⁷ Központosítani kell az eljárásmódot, közölte Ugron Gábor, még ha a „centralizáció csak ideiglenes jellegű is”, vagyis addig tart, amíg a közigazgatás például az erősen érintett Háromszék vármegyében felépül háborús megpróbáltatásaiból. Csakhogy milyen módon töltsék be a „határszéli járasok közigazgatási tiszt állásait”: kinevezés vagy választás útján?³⁸

A címzett postafordultával azzal érvelt a kinevezés gyakorlata mellett, hogy a többnyire liberális munkapárti tisztviselők felcserélhetők lennének az „egész országban kapható legjobb és nemzeti szempontból leginkább megbízható erőkkkel”.³⁹

Még egy sor írásos előterjesztés Erdély politikai érdekképviseletének oly kívánatos intézményesítésével foglalkozott, és valamennyi döntő szerepet tulajdonított a személyi ügyeknek. Az Erdélyi Szövetséget irányító körökben 1917 őszére kialakult az egyhangú álláspont, amely szerint a budapesti szaktárcáknak az intézkedési jogosultságot át kellene ruházniuk egy „Erdélyi Rekonstrukcionális Kormánybiztosságra”. E hivatal leendő vezetőjeként Bethlen, a Szövetség egyik elnöke került szóba. A Vezető Tanács egyik tagja a következőképpen érvelt a szintén erdélyiekből összeválogatandó személyzet mellett: „Erdély speciális helyzete, speciális érdekei csak olyanok által elaborálhatók lelkesedéssel, akik Erdély népét, Erdély földjét, Erdély múltját és jövőjét a születés, a származás jogán ismerik.”⁴⁰

A Szövetség vezetősége 1917. november 21-i gyűlésén megbízta az Elnöki Tanácsot, hogy dolgozza ki az „Erdély újjáalkotása munkálatainak egységes vezetésére” alkalmas „királyi biztosságnak” a tervezetét, egy olyan kormányzati hivatalát, amelyre égető szükség mutatkozik az „Erdélyi Szövetség munkatervének” végrehajtása és „általában Erdély politikai, közgazdasági és közművelődési életének helyes irányítása” végett.⁴¹ Ilyen elképzelések felbukkantak már hetekkel korábban. Szeptember végén a budapesti Királyi Ipari Főfelügyelőség egyik bennfentese azt ajánlotta a Szövetség elnökségének, hogy az „Erdély újraképzése” céljából felállítandó „rekonstrukciós minisztérium (vagy főhivatal)” tervezésekor a kellő hangsúlyt fektessék a kereskedelemre és a Kolozsvár környéki földgáztermelésre, amely a Deutsche Bank és az ellenlábás Weisz Manfréd magyar pénzügyi befektető érdekeit ütközteti.⁴² A november 21-i elnökségi ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a résztvevők megegyeztek abban, hogy „Erdély újjáalkotása”⁴³ során kiemelt figyelmet érdemelt a vasúthálózat, amelyet Apáthy bejelentése szerint a kormányhoz hamarosan benyújtandó írásos szakvélemény részletesen indokolni fog. Napirendi pontként került terítékre a telepítési politika is, amelyet a jelenlévők arra ösztönöztek, hogy egyházi és világi intézményeknek címzendő felhívásokkal kezdeményezze bizalmat érdemlő személyek felkutatását és összeírását – például a román királyság magyar közösségeiben –, akik hajlandóak Erdélyben letelepedni. A gyűlésen tárgyalt kérdések sorában találjuk még a Székelyföld kármentesítését, a földgázvezetékek építését Kolozsvár és Marosvásárhely között, a kolozsvári egyetem agrártudományi karának tervezését, az idegenforgalom élénkítését, valamint a katolikus autonómia rendezését az 1848. évi XX. törvénycikkely értelmében.⁴⁴

1917 őszén a földbirtok- és telepítési politika az Erdélyi Szövetség központi ügyévé kristályosodott ki. Báró Petrichevich-Horváth Emil elnökhelyettes, Nagyküküllő vármegye főispánja, az erdélyi tanügyek kormánybiztosa és kolozsvári *virilista*,⁴⁵ 1917. december végén abból a veszélyérzetből terjesztett elő részletes memorandumot, amely a századfordulótól folyamatosan erősödött a nemzetiségek egyre számosabb birtokvásárlásai miatt, aztán tovább mélyült az 1916-os „román betörés tanulságai és az erdélyi németiség azon törekvése” folytán, „hogy Erdély legdúsabb folyóvölgyein a Wolga menti orosz-németiséget” telepítse be.⁴⁶ Az emlékirat a földtulajdon megőrzésének és visszaszerzésének a megkerülhetetlen intézkedéseit egyúttal társadalompolitikai eszköznek tekintette

annak érdekében, hogy csökkenjen a Magyar Királyságból kivándorlók számaránya, amelynek nagyságrendjét a szerző az 1912-es esztendő vonatkozásában ke-
reken 120 000-rel számszerűsített, a magyarok arányát ennek felére becsülve.⁴⁷
A birtokpiac új jogi szabályozása üdvözlendő, állapította meg Petrichevich-
Horváth, ám csak részleges megoldást kínál. Megakadályozza a „nem kívánatos
irányú birtokforgalmat. Az állami vásárlás lehetőségét statuálja ugyan, de csak
az eladásra kerülő birtokokra nézve”, és „nem érinti a nemzeti irányú birtokpo-
litika nagy terének szélesebb mezőit”.⁴⁸ A tevőleges birtokpolitikának magasabb-
ra emelt mércének kell megfelelnie azért, hogy Erdély színmagyar vidékein a
„kötött birtokot” 10-15 és 200-600 hold nagyságú kis-, illetve kis-középbirtokok-
ra parcellázza. E felosztásból származó bevételekből a terhek elszámolása után
is maradna elegendő forrás föld és erdő felvásárlására, esetleg a Felvidéken is.
A szerző korabeli statisztikai adatok alapján legalább tízmilliárd korona bevétel-
lel számolt az említett csoportokba sorolandó, kereken 16 millió hold földtulaj-
don után, amellyel kapcsolatban hangsúlyosan megjegyezte, hogy nem „elkob-
zásáról, hanem csupán kicseréléséről” lenne szó.⁴⁹ Petrichevich-Horváth elle-
nezte a „kisajátítás útján való birtokszerzést” a határszéli vármegyékben is, ahol
az állami földtulajdon – az előzőekben elhangzott, fennebb említett javaslatok-
kal ellentétben – mégis engedélyezendő parcellázásában látta az „erőtlen ma-
gyar kisbirtokosság” kialakításának fő feltételét. E réteg kedvező hatásokat vál-
that ki mind társadalom-, mind biztonságpolitikai téren: „A határőrvidéki szer-
vezetnek valamely olyan formában való visszaállítása, mely a néphadsereg-mi-
lícia modern formájával összeegyeztethető, mindenesetre jelentékenyen emelné
az állam integritásának biztosítékait.”⁵⁰ Ebből a szemszögből vizsgálva a helyze-
tet nyilvánvaló, érvelt Petrichevich-Horváth, hogy törlendőek az 1890. évi XVII.
XVIII. és XIX. törvénycikkelyek, amelyek a székely határőrezredek vagyonát
művelődési célokra írják elő, annak ellenére, hogy az ösztöndíjalapok tömérdek
tőkéje – becslések szerint is több mint félmilliárd korona – elegendő lenne a
„nemzeti irányú erdélyi birtokpolitika megoldására”. A jogszabályok módosítá-
sa új anyagi forrásokat juttatna elsősorban a határvédelembe, amely „még a há-
ború folyamán, a végleges békekötés előtt” döntő mértékű megerősítésre
szorul.⁵¹ „Új földtehermentesítés kell Erdélyben” – az emlékirat e kulcsgondolata
a szociálisan érintett rétegeken túl kifejezetten azokra a földbirtokosokra is vo-
natkozott, akik gazdaságilag valamelyest életképeseknek bizonyultak.⁵²

Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsa 1918. január 28-i gyűlésén felkarolta
Petrichevich-Horváth alap gondolatát. Megbízott egy hattagú munkabizottságot,
hogy egy memorandumban szociális, kulturális és gazdasági érvekkel világítsa
meg a kormány számára is a földbirtok- és határvédelmi politika összefüggését.
A gyűlés kitért az erdélyi választókerületek új beosztásának a kérdésére is, majd
megfogalmazta azon ajánlását, hogy román többségi arányok kialakulását elke-
rülendő a választókerületek és a vármegyék határai ne essenek egybe. A jelen-
lévők ezenkívül kormányzati felterjesztésre jóváhagyták a november 21-i veze-
tői összejövetelen beharangozott gazdaságpolitikai tanulmányt, amelyet a ma-
rosvásárhelyi Ipari és Kereskedelmi Kamara titkára az erdélyi vasútpolitikáról
készített el.⁵³ Végül magarszóptű szavakkal méltatták a három nappal korábban
tisztségéből távozott⁵⁴ belügyminiszter politikai munkásságát, nem rejtve véka
alá azon reményüket, hogy Ugron visszatér a régió országos vezetésébe. Az Er-
délyi Szövetség Vezető Tanácsa, amelynek 1914-től tagja volt,⁵⁵ őt tekintette az
erdélyi kormánybiztosi cím legméltóbb várományosának.⁵⁶

A gyűlés jegyzőkönyvének mellékletében néhány magas rangú szövetségi tag kivonatolt beszéde olvasható, így Petrichevich-Horváthé is. A felszólalók egy olyan hivatalba kívánták Ugront beemelni, amely képes „Erdély restructiojának” a „kissé lassú tempóban” haladó munkáját irányítani.⁵⁷ Ugron belügyminisztersége idején „éreztek” – fűzte hozzá egy másik résztvevő –, „hogyan erdélyi ember intézi Magyarország belügyeit”, tudva tudván, hogy az „erdélyi gondolat, mely végigfut lelkünkön és agyunkon, megjárta az ő szívét és az ő agyát” is.⁵⁸ Annál inkább szükség van rá királyi biztosként, amely megbízatásában minden szellemi erejét és összes helyszíni ismeretét „kizárólagosan Erdélyért és az erdélyi ügyeknek” szentelheti.⁵⁹ Az idő sürget, hiszen a „sokat szenvedett lakosság”, az „erdélyi közvélemény bizonyos tekintetben még kielégítetlen várakozással néz a közeljövő elé, mert a restructio nagy munkájának ama nagy kérdései még érintetlenül maradtak”.⁶⁰ A gyűlés Bethlen elnökletével úgy határozott, hogy a „Horváth Emil által ajánlott szempontokat egy kormányhoz intézendő fölliratban föltárja”.⁶¹

II.

■ Az Erdélyi Szövetség 1918 első félévében fokozta tevékenységének a mértékét. Összejöveleink többé vagy kevésbé mélyrehatóan tárgyalta fontos témáit. Február végén az 1916-os román támadás után elmenekült székely lakosság visszatérésének művelődés- és társadalompolitikai ösztönzéséről folytatott megbeszélést.⁶² Egyidejűleg elfogadta Apáthy István „nagy történelmi és politikai háttérrel megvilágított határozati” javaslatát a „Romániával kötendő béke alkalmából” előterjesztendő erdélyi követelésekre, és elindította az „Erdély restructiojának pénzügyi fedezetét” felmérő javaslat kidolgozását.⁶³ Akkoriban juthatott el a kolozsvári ügyvezető elnökhöz a *Dési Hírlap* főszerkesztőjének körlevele, amelyben „a kultuszminisztériumba berendelt író” felhívja céhbéli társait, hogy az „erdélyi sajtóélet felvirágoztatására” az „Erdélyben megjelenő összes magyar és hazafias irányú más nyelvű lapok szerkesztőségének tagjaiból és kiadótulajdonosaiból” egy „olyan központi (budapesti) sajtószervezet létesítését” fontolják meg, amely „az erdélyi nagyobb érdekkérdésekben és sajtó dolgokban a kormánynál és más tényezőknél a közvetítő szerepet” vállalja.⁶⁴ Ez a tervezet „Erdélyrészi sajtószövetség” címen az új öntudatra ébresztett és az államközponthoz elhelyezendő erdélyi kulturális érdekképviselő szándékát tükrözte, így szorosan illeszkedett az Erdélyi Szövetség kívánság- és követelésrendszerébe.

A február végi vezetőségi gyűlésen elnöklő Ugront alig két héttel később, 1918. március 6-án kinevezték az erdélyi királyi kormánybiztosságnak élére.⁶⁵ E személyügyi felértékelődés újabb lökést adott az Erdélyi Szövetségnek. Áprilisban megalakult Szilágy, júniusban Kisküküllő vármegyei választmánya. Előbbi azonos volt a helyi függetlenségi körrel. Ez a világnézeti kötelék nem akadályozta meg abban, hogy egyrészt a „legnagyobb és legmegnyugtatóbb biztosítékok” közé sorolja „királyunk ő felségének” a személyét, másrészt kijelentse, hogy nem pártpolitikai célokat támogat, hanem a „nemzeti lét teljességéért való küzdelmet” vállalja.⁶⁶ Az Erdélyi Szövetség e területi alegsége is „Erdély kulturális, közlekedési, közigazgatási, stb. restructioját” írta zászlajára.⁶⁷

A másik helyi választmány megalakítását a Szövetség Vezető Tanácsa 1918. január 28-án Bethlen elnökletével tartott gyűlésén kezdeményezte.⁶⁸ A dicsőszentmártoni alakuló ülést többhetes előkészületek után⁶⁹ 1918. június 29-re hir-

dette meg az elnökségi megbízatás címzettje. Gyárfás Elemér, 1917 júliusától Kisküküllő vármegye főispánja, 1917 szeptemberétől az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja,⁷⁰ a leendő szervezet mintegy megelőlegezett elnökeként jegezte 1918. június 4-i felhívását, amelyben szintén a pártpolitikai kötetlenséget hangsúlyozva azzal a kéréssel fordult „vármegyénk vezető intelligenciájához”, hogy „minket elvállalt feladatunk megoldásában támogatni s az Erdélyi Szövetség kibontott zászlója alá sorakozni szíveskedjenek”.⁷¹ A körirat többi része a Szövetség munkatervének alapelveit közölte.⁷² Gyárfás elküldte felhívásának „tervezetét tudomás és jóváhagyás végett” az Erdélyi Szövetség elnökségének is.⁷³ A források hiánya, illetve feltáratlansága miatt jelenleg megállapíthatatlan, hogy a kis-küküllői választmány megtartotta-e meghirdetett alakuló ülését.

Az államközpontról az Erdélyi Szövetség tárgyi követeléseiből a világháború végéig kettőt teljesített, de az egyiket csak jelzésszerűen. Egyfelől az 1848-as Alkotmánypárt színeiben miniszterelnök Wekerle Sándor kormánya⁷⁴ 1917 októberében minisztériumi utasítással megtiltotta a keleti-délkeleti államhatár mentén fekvő földbirtokok eladását és vásárlását, valamint tíz évnél hosszabb időtartamú bérbeadását; egyúttal kikötötte az állam elővásárlási jogát. Az illető birtokforgalmi ügyletek szabályozási joga az akkor létesített Erdélyi Ingatlanforgalmi Bizottságot illette meg, amely Bethlen István vezetésével hozzálátott az állami földvásárlásokhoz, és 1918 őszéig nem engedélyezte kereken tízezer hold más irányú értékesítését.⁷⁵ Másfelől Apponyi kultusz- és tanügyminiszter felügyeletével megkezdődött a Romániával szomszédos határsávban létesítendő kultúrznána tervezése, amelyben a legtöbb román felekezeti iskola helyére állami tanintézmények kerültek volna. Ebben a körzetben 1918. júniusában 311 román egyházi iskola 477 pedagógusa elvesztette államsegélyét.⁷⁶

Eközben a világháború katonai és diplomáciai eseményei a fenti intézkedésekkel ellentétes irányban zajlottak. Az erdélyi királyi kormánybiztosság 1918. szeptember 11-én bezárta kapuit. Talán éppen e körülmény miatt szembesítette egy kolozsvári virilista néhány nappal később az Erdélyi Szövetség elnökségét azzal a nem új keletű, de egyre inkább idejétmúlt kívánsággal, hogy az országos magyar politika kulcsfontosságú helyszínein erdélyiek intézzék Erdély ügyeit; a beadvány ráadásul „Erdély közgazdasági érdekeinek erőteljesebb törvényhozási képviselét” indítványozta.⁷⁷

Ekkor a Szövetség a valóságban már saját végnapjait élte; vezetősége 1918 októberében ülésezett utoljára, Kolozsvárott. Ezután az 1917-től magyar birodalmi keretben feléledt erdélyi érdekképviseletet a történeti Magyarország önmentési kísérlete váltotta fel. Ebben a Szövetség irányítói közül Apáthy István kitüntetett szerepet játszott a Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság élén. E hivatal, amely 1918 december elejétől egy hónapig a korábbi Ugron-féle kormánybiztosság eszmei nyomdokába lépett, az ótranszilvanizmus korában a budapesti kormányzat által teljesített utolsó erdélyi magyar kívánság volt.⁷⁸

III.

■ Az Erdélyi Szövetség 1917-es föléledése után előbb a magyar főhatalom megerősítéséért, majd már csak fennmaradásáért küzdött a világháború végéig. Az állam és a társadalom berendezkedésének a reformját ajánlotta és kívánta, többnyire követelte. Nemzet- és rendszerpolitikai kettős célkitűzésével 1913/1914-es első megalapításakor a budapesti központosítás enyhítését sürgette a kormány-

zati feladatrendszer fellazítása, azaz dekoncentrációja által. 1917 első felétől azonban már Erdély országos politikai érdekképviseletét szorgalmazta újra meg újra, ezáltal immár egy decentralizációs jellegű programot követve, amely a régiót felértékelte legalább részben önerőből cselekvő alannyá. Tehát nem 1914-ben,⁷⁹ hanem a világháború második felében fokozta a Budapesttel szemben igényelt illetékességeinek a mértékét.⁸⁰

Az Erdélyi Szövetség második tevékenységi szakaszának reformtervei abban a felfogásban fogantak, amely szerint Budapestnek a régió ügyeinek intézésekor ugyan utolsó döntési tényezőnek kell maradnia, a kormánynak azonban az erdélyi problémák kezelését helyismerettel rendelkező, eszményi esetben onnan is származó személyek kezébe illene átadnia. Ennek az elképzelésnek a hívei a Szövetség első működési szakaszához képest jóval erősebben távolodtak el az országos politika központjától. Területi alapon körülhatárolt illetékességekre azonban ekkor sem kívántak szert tenni.

Az Erdélyi Szövetség az 1916-os román betörés első körben sikeres visszavérése után mindenekelőtt a háborús ellenszövetséges erdélyi románok további térnyerését kívánta megakadályozni, illetve tanügyi és birtokszerzési lehetőségeit korlátozni. Ebben az igyekezetében eltért a Szentimrei Jenő főszerkesztette *Új Erdélytől*, amellyel ugyanakkor több tartalmi vonatkozásban azonosan vagy hasonlóan szemlélte a hanyatlásból összeomlásba süllyedő nagymagyar világot. Az 1918 januárjától májusáig Kolozsvárt megjelent hetilap Erdélynek saját illetékességeket kívánt, hogy a régió helyreállítsa, de meg is újítsa magát, egyúttal a Magyar Királyság politikai rendszerét. Nem zárkózott el olyan vélemények közlésétől, amelyek a magyar nemzeti vezérszerep hiánytalan megőrzésének a szempontjából mérlegelték a szélesebb regionális egyezkedés esélyeit, például egy ízben éppen Apáthy István tollából, 1918 márciusában, az erdélyi kormánybiztosság megnyitásának napjaiban. De az *Új Erdély* kereste a módját az ennél nagyobb ívű erdélyi megegyezésnek is, amely tehát úgy fogja át az egész régiót, hogy közben a román felet is bevonja az egyezkedésekbe.⁸¹

1918 kora őszen az Erdélyi Szövetség körüli regionális magyar vezetés a budapesti államközponttal szemben pártpolitikai, a román nemzetiséggel szemben nemzetpolitikai indítékkal határolódott el.⁸² Így a nagymagyar nemzettudat válsága az ótranszilvanizmusban kétszeresen tetőzött be: az erdélyiség hangadó szóvivői saját államközpontjuk ellenzékeként védték a magyar birodalom egységét, miközben el sem tudták képzelni, hogy az ország rendszerének megújítására hivatott erdélyi embereket a románok között is kereshetnék.

■ JEGYZETEK

1. Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, 2013. 95–105; Egy Gábor: *Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918*. In: Századok 147 (2013) 3–31; Zsolt K. Lengyel: *Niedergang, Wiederherstellung, Neugestaltung, Zusammenbruch. Ungarische Reform- und Zukunftsentwürfe für Siebenbürgen am Vorabend und während des Ersten Weltkriegs*. In: *Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*. Herausgegeben von Harald Heppner. Köln, [é. m.] 2017. 53–112.
2. Elke Bornemann: *Der Frieden von Bukarest*. Frankfurt am Main, [é. m.] 1978; Eördögh István: *Erdély román megszállása (1916–1920). Olasz és vatikáni levéltári források alapján*. Szeged, 2000. 14–17; József Galántai: *Hungary in the First World War*. Bp., 1989. 186–188; Lisa Mayerhofer: *Zwischen Freund und Feind – Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*. München, 2010; Manfred Rauchensteiner: *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*. Wien, [é. m.] 2014. 667–669.
3. Összefoglalja Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 1999². 89–92.
4. Ld. a frontorvosként szolgált német szépíró újabb magyar fordításban is olvasható harctéri tudósítását, szemtanúként jegyzett eszmefuttatásait; Hans Carossa: *Naplójezretek az 1916. évi román frontról*. Fordította Antal Imre. Csíkszereda, 2014.

5. Galántai 240–247; Romsics: *Bethlen István*. 86–92; Rauchensteiner 738–741; Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 1994. 363–378.
6. *Az erdélyi kérdés*. Budapest, 1917. június 14. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Kézirattár. Apáthy István hagyatéka [a továbbiakban: OSZK AIh]. Quart. Hung. 2456. A szakirodalom nem tud arról, hogy e szöveg nyomtatásban megjelent volna (vö. Bárdi 101; Egry 17). A tördelt gépirat a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető a 112.352 jelzet alatt is; ez a példány azonban nem tartalmaz kézirásos jegyzeteket. Apáthyhoz további szakirodalommal K. Lengyel: *Niedergang*, 64–65.
7. *Az erdélyi kérdés*, 1.
8. Uo. Kiemelés az eredetiben.
9. Uo. 2. Kiemelés az eredetiben.
10. Uo. 3–6. Az eredetiben megkülönböztetett *kívánságot* és *követelést* az alábbiakban dőlt szedés jelzi.
11. Uo. 5.
12. Apáthy a kefelenyomat e fejezetéhez a következő kézirásos megjegyzést fűzte: „Helyreállítási min. A magyar határvidék polgári védelmének minisztériuma (m. k. határvidéki minisztérium).” Uo. 6.
13. Uo.
14. Vö. Egry 16–17.
15. Bölöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Bp., 1992⁵. 88; Galántai 248–251.
16. Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993. 44; Romsics: *Bethlen István*. 93–97.
17. A Kolozsvári Választójogi Liga álláspontja. A Liga 1917. augusztus 5-én tartott intézőbizottsági ülésének egyhangúlag hozott határozata. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/4, 2.
18. Uo. 1.
19. Paál Árpád az Erdélyi Szövetség elnökének. Székelyudvarhely, 1917. szeptember 27. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/144, 1, 8.
20. K. Lengyel Zsolt: *Kós Károly és a Kalotaszeg 1912. A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez*. In: *Uő: A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, 2007. 33–71, itt 44.
21. Paál Árpád: *Udvarhelyvármegye közlekedésügye és az országos forgalom*. Kézirat a szerző következő utólagos jegyzetével: „Az 1908. évi székelyudvarhelyi székely kongresszuson tartott előadás”. Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád hagyatéka. Ms. VI 7651/6, 1.
22. Paál itt az 1910-es népszámlálás országos adataira célozott, amelyek a Magyar Királyság egész területén anyanyelv szerint 14,1 százalékos román népességarányt mutattak: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1912. 1, 5. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NE-DA_1910_01/?pg=0&layout=s, 2016. december 19).
23. Paál Árpád az Erdélyi Szövetség elnökének. Székelyudvarhely, 1917. szeptember 27. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/144.
24. Példaszerűen foglalt állást az 1918. február 9-re a kolozsvári vármegyeházába összehívott értekezlet előkészítő bizottsága „hazafias tisztelettel” jegyzett felhívásában a „parlamentari választói jog széles kiterjesztése mellett”, mégpedig „azon feltétel mellett, hogy a magyar nemzet supremáciája és a magyar intelligencia vezető szerepe csorbát ne szenvedjen” (Szegedi Tudományegyetem. Könyvtár, kézirattár. Politikai rölapok 1918. Ms. 251/4801–43). A rölapban említett kapcsolati cím, Jelen Gyula kolozsvári ügyvéd, az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja volt ([Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 2).
25. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 44–45.
26. Apáthy István – Kemény Árpád – Jelen Gyula: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. szeptember 30. Javított másodpéldány. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 2–3. Az Elnöki Tanács tagjai lakóhelyeinek azonosításához vö. [Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456.
27. Az Apáthy-hagyatékban fennmaradt eredeti kézirásos, keltezetlen, névjegyzék összesen 114 személyt sorol fel: [Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár, 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456. Nyomtatásban: *Az Erdélyi Szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított szervezete, munkaterve és megválasztott Vezető Tanácsa*. Kolozsvár, 1917. 26–30.
28. Bárdi 103–104; Egry 19–23; K. Lengyel: *Auf der Suche*, 45–46.
29. Bölöny–Hubai 256, 291–292.
30. Apáthy István – Kemény Árpád – Jelen Gyula: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. szeptember 30. Javított másodpéldány. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 4.
31. Uo. 4–5.
32. Uo. 5.
33. Uo. 5–6.
34. Uo. 13.
35. Uo. 12.
36. Uo. 15.
37. Ugron Gábor Apáthy Istvánnak. Budapest, 1917. október 24. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 1.
38. Uo. 1–3.
39. Apáthy István Ugron Gábornak. Kolozsvár, 1917. október 30. Kézírásos levéltervezet. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/186, 2.
40. Vákár P. Arthur, az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja, a Szövetség Elnöki Tanácsának. Marosvásárhely, 1917. november 10. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 2.

41. Bethlen István – Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. november 21. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/259, 2.
42. Hegyi Gyula az Erdélyi Szövetség ismeretlen elnökségi tagjának [Apáthy Istvánnak vagy Bethlen Istvánnak]. Budapest, 1917. szeptember 25. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 1–2.
43. Bethlen István – Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. november 21. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/259, 2.
44. Uo. 1. 3–6.
45. Ferenczi Szilárd: *Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)*. Erdélyi Múzeum 72 (2010) 1–2, 17–29, itt 23.
46. [Petrichevich]-Horváth Emil: *Memorandum az erdélyi birtokpolitika némely kérdéseinek megoldásáról*. Szeged, 1917. december 12. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/34–1918, 1.
47. Uo. 2.
48. Uo. 1.
49. Uo. 2–3.
50. Uo. 4.
51. Uo. 5.
52. Uo. 3. Kiemelés az eredetiben.
53. Rácz Lajos: *Erdély vasút-politikája. Gazdaságpolitikai tanulmány*. Marosvásárhely 1917 (ld. itt a 43. jegyzetnél). Az erdélyi vasutak kérdésköre a következő évben is központi helyen szerepelt az Erdélyi Szövetség tárgyalási anyagaiban. Vö. pl. a következő emlékirattal: *Tekintetes Erdélyi Szövetség! Szilágysomlyó, 1918. március 1.* OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/209.
54. Bölöny-Hubai 466.
55. [Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 4.
56. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről* (melléklettel). Kolozsvár, 1918. január 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/207, 2.
57. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről* (melléklettel). Kolozsvár, 1918. január 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/62–1918, melléklet ([Petrichevich]-Horváth Emil) 3.
58. Uo., melléklet (Bíró Balázs) 1.
59. Uo., melléklet ([Petrichevich]-Horváth Emil) 3.
60. Uo. 3–4.
61. Uo. 4.
62. *Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának naplója*. Kolozsvár, 1918. február 26. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456.
63. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1918. február 26. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456. Az Apáthy-féle követelésjegyzék nem maradt fenn a hagyatékban.
64. Rónai-Aross Lajos: *Tisztelt szerkesztőség és kiadóhivatal!* Bp., 1918. március 3. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/210.
65. Bölöny-Hubai 465–466.
66. Bölöni Zoltán: *Jegyzőkönyv a Zilahi Függetlenségi és 48-as Kör választmányának külön meghívottakkal együttesen tartott üléséről*. Zilah, 1918. április 1. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/127, 2, 4.
67. Uo. 2.
68. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről* (melléklettel). Kolozsvár, 1918. január 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/207, 2.
69. Vö. Gyárfás Elemér Apáthy Istvánnak. Budapest, 1918. április 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/230.
70. *Erdélyi lexikon*. Szerk. Osvát Kálmán. Oradea/Nagyvárad 1928. 134–135; Apáthy István – Kemény Árpád – Jelen Gyula: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. szeptember 30. Javított másodpéldány. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 16.
71. Gyárfás Elemér [é. m.]: *Felhívás az Erdélyi Szövetség Kisküküllő vármegyei elnökségéhez*. Dicsőszentmárton, 1918. június 4. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/168, 1. Uo. utalás az 1918. január 28-i központi vezetőségi ülésen elfogadott megbízatásra.
72. Uo. 1–2.
73. Gyárfás Elemér [é. m.]: *Az Erdélyi Szövetség elnökségének*. Dicsőszentmárton, 1918. június 18. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/168.
74. Bölöny-Hubai 475; Galántai 284–288; Géza von Geyr: *Sándor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München, 1993.
75. Bárdi 103–104; Romsics: *Bethlen István*, 97; Romsics Ignác: *Utószó*. In: *Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics I. Bp., 2000. 433–458, itt 438.
76. Bárdi 103.
77. Hirsch Ödön Apáthy Istvánnak. Kolozsvár, 1918. szeptember 20. OSZK AIh, Quart. Hung. 2457/205, 2. Hirsch szeszgyáros virilistához Ferenczi 23.
78. K. Lengyel: *Hanyatlástól összeomlásig*, 230–231.
79. Mint Egy 13 véli.
80. K. Lengyel: *Niedergang*, 71–90.
81. Az Új Erdélyhez részletesen: K. Lengyel: *Niedergang*, 85–90. Magyarul kivonatossan uő: *Hanyatlástól összeomlásig*, 217–220.
82. Egy 30; K. Lengyel: *Niedergang*, 89–90.

KENÉZ FERENC

Porvers

Volt egyszer,
hol nem volt,
volt egyszer
egy porszem.
No persze,
a világ
hol figyelt rá,
hol nem.
Űt
naphosszat,
a sötétben,
sifon tetején,
s leste,
hogy a beste
porrongy
mikor csattan
feje tetején.
Jó ideig
ülte-túrta
ezt az
életet,
mígnem aztán
a porrongyból
s a sötétből
már elege
lett.
„Mért kell
ittén
rostokolnom,
a sötétért
mást okolnom,
elszállok én
innen,
hisz van hely
a nagyvilágban,
ahol mindig
napvilág van,
s még tán porrongy
sincsen.”
Úgy gondolta,
talál ő majd
jobb hazát

magának,
aki akar
csak maradjon,
hősnek,
„pántlikának”.
Nincs oly zuga
a világnak,
hol egy porszem
sincsen,
azt a sok kis
itt-maradót
hát áldja meg
az Isten!
Egy huzattal
nekilendült,
s kilebbent
a szélbe,
nem sejtette,
mily kalandnak
nézhet ő
elébe.
Messzi város
tornyaiig
egyszer le nem
szállott,
ám ott aztán
olyan fény volt,
amilyenre
vágott.
Ereszkedett
sebbel, lobbál,
fényre várva,
lázban,
és egyszer csak
már benn is volt,
egy új,
országnyi házban.
Na itt aztán
van hely bőven,
nyugtázta
magában,
ahogy körül-
pillantott a
fénylő
„országházban”.
Le is akart
telepedni
egy sifonra
rögtön,

ámde
hátraszólt
valaki:
„No, csak
föl ne
lökjön!”
Tovább szállott
egy sifonnal,
de már ott is
ültek,
s szóltak is,
hogy hát már
vajon
mit akarnak
itt a
beregültek?
Igen ám,
csak
ez a porszem
igen hiú
volt, s igen-igen
büszke arra:
becsületén
még nem
esett
soha-soha
folt.
Mert, hogy mondjam,
(vagy ne mondjam?)
ez a porszem,
sejthetitek,
magyar porszem
volt.
Szállt vón' ő
fölfele,
szállt volna
a hévtől,
de bizony némiképp
tartott is
az égtől.
Tudta, hogy
odafönn,
ott fönn valahol,
portalan
működik
a nagy
csillagmotor.
Szerette vón',
ha a világ

szárnyra kapja
hírét,
s porszem-sorsa
megdobbantja
az emberek
szívét.
No, hát azt
várhatta,
nagy volt itt
a készlet,
s mindahány
porszemben
egy nemes szív
vérezett.
Ezért aztán
eldöntötte,
addig-addig
száll,
mígnem majd
egy hozzáillő
íróra talál.
Úgy gondolta,
annak majd
a vállaira
ül,
s minden
egyes
új sorának
„aláhegedül”.
S ír az
majd tán
őróla egy szép
verses mesét,
sejti benne
a nagy témát,
ő meg
mesterét.
Talált is
egy öreg írot,
ki tán épp őt
várta,
hiszen hosszú
hetek óta
a tollszárát
rágta.
Az író már
megírta mindent,
épp csak az
hiányzott,

hogy élete
kapujára
rátegye
a láncot.
Kapóra jött
az írónak
a porszem
meséje,
úgy gondolta,
ezt megírja,
s ezzel aztán
vége.
Belekezdett,
percegett is
egy-kettő
pennája,
úgy érezte
tolla hegyén
legnagyobb
témája.
Nagy dolog
egy porszem
sorsa, talán
nincs is nagyobb,
gondolta, hogy
nagy hirtelen
témájába
kapott.
Írt ő már
csatáról,
írt ő már
hazáról,
és írt az
égboltnyi
nagy
csillagvilágról,
s ím a végén
rájött,
mindez
mit sem ér,
ha nem mond
egy imát
a „bolyongó
porszemért”.
Kit sorsa
messze vitt
sifon tetejéről,
s úgy nézi
társait

más kétes
egéből.
Talált ő
más sifont,
hogyne
talált volna,
sőt, mintha
a világ csak-csak
sifon
volna,
éppen hogy
ez a baj,
mintha biz
a világ
csupa sifon volna.
Akárhol is
szállt le
a napra-vágyó
legény,
ott érezte
magát
egy sifon
tetején.
Itt-ott világos
volt,
itt-ott tán
sötétebb,
de a porrongy
helyét
átvették
a gépek.
Aki nem
vigyázott
eléggé
magára,
azt bizony
bekapta
a porszívó
zsákja...
Eddig
jutott
el az író,
az ő
porszemével,
de nem került
kapcsolatba,
nem került
az éggel.
No hát akkor

vigye ördög
el ezt a
mesét,
s vigye vele
a világnak
összes
porszemét.
Odafönn, a
fénylő ében,
ott fenn,
valahol,
egy porszemtől
meg nem áll
a nagy csillag-
motor.
Ami nekem
értékes volt,
másnak tán
szemét.
Itt aztán
az öreg író,
már elunta
a mesét.
A pokolra
kívánta a
kedvenc
porszemét.
Jött az ördög,
jött is rögtön,
és elvitte
a mesét,
de a port
azt reá hagyta,
a port s
életét.
Porszem-mese,
dajka-mese,
végül mit sem ér,
por borítja el az író,
por és
nem babér.
És még jó,
ha nem sikerül
túl koraira,
s elmondhatják
kik kedvelték:
„Béke
boraira!”
S hogy mi történt,

lám, azóta,
hát én
honnan tudnám,
ott vagyunk,
hol elindultunk,
ott vagyunk,
a nullán:
volt egyszer,
hol nem volt,
volt egyszer
egy porszem.

KÁNTOR LAJOS

MARKÓ-OLVASAT

■ „A véleményem: metafora. Amiről kérdeztek – Erdély –, az is egy metafora. Mi ebben a metaforában lakunk. Nem vagyok igazán meggyőződve arról, hogy ezt a metaforát ki kell bontani. Mert lássuk csak:

Például a sokféleség. Dsida Jenő nagycsütörtöki várótermében mindenki más-más csatlakozásra vár. Márpedig ebből következik, hogy egyesek le fognak maradni. Ezért úgy gondolom – érzelmeimet, hangulataimat, még szellemi vonzalmaimat is félretéve –, hogy kénytelenek leszünk a várótermet otthonná alakítani.”

Ezt a szöveget 1991 októberében lehetett először olvasni, a *Korunk* különszámában (*Az erdélyiségtudat változásai*), *Az erdélyi macska* cím alatt. Szerzője Markó Béla, a negyvenéves, Marosvásárhelyt élő költő, immár régi munkatársunk. (Kötetcímadóvá is lett *Az erdélyi macska*, 1999-ben. Akkor már Markó átlépett a politikusi pályára.)

A történetet személyes emlékekkel jóval korábbról, a hetvenes évekből kezdhethetnénk, de egy-másfél évtizedet lépve, álljunk meg 1989-nél, a költő többszöri megszólíttatásánál. Amikor például a *Birtokon belül* című interjúkötetem megjelent Budapesten, a nagy öregek (Horváth Imre, Szabó T. Attila) és a befutottak (Sütő András, Kányádi Sándor) mellett a fiatal Markó Béla is a megkérdézettek közt volt „a vissza- és előrelapozásban” (*Zárt formában meglelt szabadság*). És 1989 vége hozta meg, szintén budapesti kiadásban, a *Túlélő képek* fényképalbumát (a kezdeményező, a fotós Kántor László), Markó négy szonettet írt a róla készült portrékhoz. 2009-ben a csíkszeredai Alutusnál elkészült a *Túlélő képek* régi és új szövegekkel kísért második kiadása, benne természetesen Markó-írással, az alapvetően új (személyes és közösségi) helyzetet ismét versbe fogalmazó kérdéssel: *De ki élte túl?* (Marosvásárhely, 2008.szeptember 27.) Ilyen sorok törtek elő a költészethez visszaforduló politikusból: „Marosomból Styx lett, / városomból nehéz gombóc / Erdély torkán, / kétszer annyi ház ugyanazon a helyen, / fele annyi fény, / kétszer annyi beszéd, / fele annyi remény.”

A gyermekek számára írt versek, kötetek sorozata után 2010-től a költő Markó Béla valósággal ontja az új verseskönyveket – a nagyon is felnőtt olvasóknak –, olyanokat, mint a *Csatolmány* és a *Passiójáték*.

Magyar: kert, dráma, bánat

■ Tudja-e a világ, mármint a kis erdélyi magyar, hogy 2012 januárjában, 7. és 24. közt (meg az utánuk következő hetekben-hónapokban) mi történt irodalmunkban? Bizonyára nem. Más ilyen verstermő napokat sem tart számon, például azt, hogy az 1941.május 13. és 16. közé eső időben Reményik Sándornak köszönhetően Kolozsvárt megszülettek a *Korszerűtlen versek*.

Egyenlőségjelet természetesen nem lehet tenni a két rövid szakaszra dátumozott verstermést olvasva, a történelmi idő egészen mást sugall, és a két költő, Reményik és a Marosvásárhelyen élő Markó Béla ugyancsak más-más élményeket hív elő olvasói emlékezetünkben. Abban mindenesetre rokoníthatók, hogy a *Korszerűtlen versek* nagyon is korszerűek voltak 1941-ben, különösen Erdélyben s az akkori magyar világban, mint ahogy Markó verskötelete, a *Csatolmány* egy 2012-es életérzést közvetít, ugyancsak nagyon hitelesen – és ugyanúgy rólunk, a magyarságról és az erdélyiségről szól, korszerűen, mint ahogy Reményik hét évtizeddel korábban. A szembenézés bátorsága, a keserű irónia-önirónia teszi őket rokonná.

Még egy (engem is meglepő) költészettörténeti meg történelmi párhuzamot le kell írnom – és ez több mint másfél, majdnem két évszázadot ível át. Ha állítható, hogy Petőfi Sándor a 48-as forradalmat megelőző szakaszban, majd a szabadságharc napjaiban költői történelemkönyvet írt, némi merészséggel kijelenthetjük, hogy Markó Béla *Csatolmánya* (2013-as csíkszeredai megjelenéssel) egy dicsőnek igazán nem nevezhető korszak hiteles tükré, egy többé-kevésbé szomorú korszaké, amelyben tulajdonképpen ma is élünk – és amelyet túl kellene élnünk. Vérszemet kapva, további párhuzamos magyar olvasatokra is lenne javaslatom, Adyra gondolva mindenekelőtt, de inkább abba hagyom a poétikatörténeti összehasonlító ötletelést.

Hát akkor magáról a Markó-kötetről, mindenekelőtt „a közös transzilván gondjainkról morfondírozó, néha költészet és politika között egyensúlyozó” versről (a nekem beírt ajánlás szavaival), a *Csatolmányról*, illetve a verseskönyv három fejezetéről (*Magyar kert, Magyar dráma, Magyar bánat*). Tehát a kert, a dráma és a bánat verseiről, a nagy ívű kötetkompozícióról, amelyben – kiváló elődeihez, Petőfihez, Adyhoz, de Reményikhez is hasonlóan – nem a történelemkönyv, nem is politikai jegyzőkönyv valósul meg, hanem maradandó költészet. Amit nem lehet visszafojtani, hiszen a maga és családja, a barátai, a közösség életéről van szó. Mint ahogy egy kitűnő beszélgető könyvben (*A magyar kártya*, Bp., 2013), most azt versbe írja, amiről nem lehet hallgatni.

Folytatás a *Csatolmány*, már címével telitalálat, mint volt 1984-ben a *Talanítás*, a megfosztottság sejtetése, a kor adta lehetőségekhez képest metaforikusan szólva az erdélyi magyarságnak szánt sorsról. Markó szöveg szerint is összekapcsolja a két kötetet, amikor a címadó vers hatodik szakaszában ezt olvastatja velünk (historikusan): „Három tenger kiszáradt, / eltűnt a végtelenség, / de maradt nekünk sok más / talanság és telenség.” Az anyanyelvében élő költő a negyedik sorban tehát tovább szövi a játékot, a fájdalmas játékot, a műveltető igéből főnevek lesznek, egy helyzet pontos megnevezése: a történelmi frusztráció. Nem mentesen az (ön)iróniától sem. És jönnek a „csatolmány” (az elcsatolás) személyesebb tényei: a nagyanyára és nagyapára emlékezéssel, a malomárok, a domb felidézésével, a többi frusztrációval („a tehenet tejestől, / a tyúkot kakasostól”), az óceánon átkelt nagyapa emlékeivel (*Detroit a Forddal*) – itt József Attila közelébe kerülünk (nemzettudati vonatkozás). És aztán bejön a „csatolmány”-képbe a negyvenes évek Észak-Erdélye, az a bizonyos négy magyar év: „Közben egy kis időre / még vissza is csatoltak, / és azóta sem tudjuk, / mit hoz vajon a holnap.” Következik az újabb elcsatolás, ismét személyesre hangoltan („mindent elvettek tőlünk, / se legelőnk, se marhánk, / se piros-fehér-zöldünk.”)

Véresen komoly dolgokról, nemzedékek megkeserített életéről van szó, mégsem teheti meg a földön járó, józanul elkötelezett költő, hogy akár rímhelyzetbe ne csempéssze be az iróniát. Mint épp a következő versszakban: „Nem volt már gyarmatáru, / inkább kapor vagy menta, / nagyanyám nem ismerte / a szót, hogy irredenta. // Azt is hihette volna, / valamiféle fogpor, / örök esőben ázunk, / mint pohárban műfogsor.” Innen kapcsol vissza Markó a drámai hangra, egy fintoros enjambementen: „A múltunk fényes pityke, / s hozzávarrva a dolmány: / egy kusza megvalósít- / hatósági tanulmány.” És újra családi vonatkozás, a nagyszülők és szülők ugyancsak „elcsatolt” sírja, a „Nem készült DNS-teszt” messze (Petőfiig?) mutató említése után, a huszonötödik versszakba, a száz verssorba belefér a nem kevésbé furcsa, ellentmondásos jelen, egész pontosan a záró, újra nyitó közlés: „S hiába kapsz majd papírt, / hogy ki lettél s ki voltál, / maradsz, akárcsak eddig:/sokszoros álompolgár.” A többszörös, önhúsba vágó, történelmi irónia a mélybe taszít, de erkölcsileg és esztétikailag magasba emel. Mindezt pedig teszi petőfi könnyedséggel, ám 21. századian, a zsigerekig hatolva.

Így lehetne, így kellene sorra venni, sorról sorra haladva, be-beidézve ennek a 2013-as, jelenünkhöz szóló Markó-kötet többi darabját, a *Delikátot*, a *Fakardot* (amelynek alcímében megkettőzi a „t”-t: „Nemzeti dal”), a *Határsávot*, a sajátosan erdélyi újévköszöntőt, az *Időzónát* vagy a három mottóval (Tompai Mihály, József Attila, Kemény István) ellátott *Láthatást* – ez utóbbi a Haza fogalmát járja körül. Markó Béla nem kertel, nem játssza meg magát, akár a *Tél* című „erdélyi szomorújátékot” írja („Nappal republikában, / éjjel Vámpíriában”), akár a manapság divatosan hétköznapi Second hand-hez fordul kortárs magyarázatért („Hol volt, hol nem volt ez az ország”). Puskás Öcsitől a kivégzett Ceaușescuig ívelnek emlékei, de azt is tudja, mennyivel könnyebb az európai nyelveken érthető „V” betűt felmutatni, mint a csak magyarul értelmezhető „Gy”-t, a győzelem jegyét.

Ráadásul ezekhez a versekhez könnyű hozzáférni. A 19. századból vezet át a 20.-ba és a 21.-be. Szinte hihetetlen könnyedséggel, közvetlenséggel. Hátha a még megmaradt versolvasók, időnként vershallgatók megértik az üzenetet. Legalábbis meghallgatják.

Égetően nagy szükség volna rá.

Passiójáték

■ A *Csatoalmány*-kötet záróverse, a *Rács* (2013.március 15-re dátumozva) egyszerre személyes — mint az előzőek — és történelmi. „Rágtam a plajbász végét én is, / körmöltem új meg új beszédet, / és megidéztem évről évre / a győzelmet és vereséget”. Hogy aztán jöjjön Fehéregyháza és Világos, „lánglelkű poétánk, Petőfi”, „hol van Rákóczi? Merre bujkál?”, „hol van Kossuth? A tengeren túl?” Búcsú a közszerrepléstől: „de nem írok már több beszédet, / nem mondok Trianont s Mohácsot, / a márciusi záport nézem, / arcom előtt a hűvös rácsot.”

A 2010-es évek új szakaszt jeleznek Markó Béla pályáján. A poétika változóban. A mélység más dimenziói kísértik a költőt. Játékok, nem akármilyenek. Néhány látványos, igényes Bookart-kötet (a csíkszeredai Alutus nyomdájából) két műforma, a szonett és a haiku eluralkodását mutatja.

Így: „egy papírlapon / apró fekete magvak / talán haiku” (*Poétika*). Létértelmező kérdések, ciklusokba rendezve (Levegő, Tűz, Víz, Föld). Kísérlet a természet, a világmindenség, a megfoghatatlan megnevezésére. *A Fűszál a sziklán* kötet (2014) ilyenekkel indul: „fűszál a sziklán / hát mégis repedés van / az örökléten?” (*Repedés*); „járnak-kelnek a / nedvek: tárgyal titokban / pokol s mennyország” (*Virágníválás*). De szintén 2004-ből való az egyik szonettes könyv, az *Előlnézet*, ahol a képmagyarázatok az egyetemes képzőművészet és építészet nagy teljesítményeit, a személyes élményt foglalják 14-14 sorba, Rembrandtól Picassóig, El Grecótól Csontváryig és az isztambuli Hagia Szophiáig. És ebben az előkelő környezetben jelenik meg egy fiatal csíkszeredai grafikus-festő, Részegh Botond (2012-ben, akril, vászon *Éjbeomlás* változataival) – neki itt négy Markó-szonett jut. Itt már a *Passiójáték* (Bookart, 2015) közelében járunk. A szonettkoszorú dátumozási ideje 2013.november 11–24., Részegh Botond döbbenetes – krisztusi? emberi? – fejei (kávé, tus, akril, rizspapír, 68 × 68 cm) 2013 januárjában születtek. Tizenöt, megfejtésre váró fej, maga a rejtély, a szenvedés – tizenégy szonett és a tizenötödik, a mesterszonett (visszabontva az előző tizenégyben, mert elsőnek a „mesteri” készült el). A Részegh Botond megálmodta fejekre az egy nemzedékkel idősebb költő megírja a betűk, a mondat, a szöveg, a szótár kísérletét. Szakítás a személyes történetekkel, a történelemmel, a természettel? Vagy inkább egy új szintű költői játék, tárgya, értelme a szentség, az isteni titok faggatása – lírai vallo-más? Bármelyik szonettet idézhetném bizonyítékul, hozzám a negyedik áll a legközelebb:

Kilép a lélek régi otthonából,
amit te építettél, és neked
hagyom megint, mint egy emlékhelyet,
vagy inkább, mint egy régi orgonából

egyetlenegy sípot, ha itt marad,
s romlik csak félredobva, tehetetlen,
mert fent van minden hangjegy az egekben,
és várom, hogy majd visszahívjanak,

de az csak szó lesz, csak lombsuhogás,
verébszivaj vagy bagolyhuhogás,
s hűlt korpuszát keresve, körbe-körbe

szálldos egy tollpihe, aztán kihull
az Úr kezéből, és el is csitul,
hiszen sötét lesz bent talán örökre.

Markó Béla (és Részegh Botond) *Passiójátéka* az erdélyi magyar irodalom emlékezetes teljesítménye. Talán nem túlzás Dsida Jenő örökségével együtt emlegetni.

BUDAI GÁBOR

„MINDEN EGÉSZ ELTÖRÖTT...”

Lukács György útkeresése a politikai filozófia és a politikai elkötelezettség között

■ Amikor Lukács György 1918/19-ben kibontakozó politikai filozófiájának forrásvidékét próbáljuk feltárni, a lehető legpontosabb rekonstrukció érdekében időben és tematikailag is távolabbra kell visszanyúlnunk. Lukács ugyanis már jóval a jelzett időpont előtt ismeretelméleti problémaként azonosította azokat a kérdéseket, amelyek alapjaiban befolyásolták politikai útkeresését és későbbi gyakorlati szerepvállalását. Az alábbiakban ennek megfelelően annak kívánok utánajárni, melyek voltak a fiatal Lukács válaszkísérleteiben azok a cölöpök, amelyek alig egy évtized leforgása alatt formába sosem öntött politikai filozófiájának mégis nélkülözhetetlen tartópilléreivé szilárdultak.

Az 1910-es évek Lukácsának alapélménye a modern társadalom önálló létszférákra (ma úgy mondanánk: „alrendszerekre”) való felbomlása volt. Ő maga e folyamattal kapcsolatban többek között a „széttépettség” kifejezést használta,¹ mely erőteljes érzelmi töltése folytán egyértelmű képet ad a problémához való viszonyulásáról. Ez ugyanis számára a filozófiai absztrakció szintjén egyet jelentett a valóság mint totalitás² megismerésének, illetve ezzel szoros összefüggésben egy Nagy Elmélet megalkotásának lehetetlenné válásával. Meglehetősen pesszimista világlátást tükröző ábrázolásában a modernitás azzal köszöntött be, hogy „a metafizikai szférák természetes egysége mindörökre szétszakadt”.³ Az episztemológia nyelvére lefordítva ez úgy fogalmazható meg, hogy a megismerő szubjektum „megismerési aktusa csak izolált, összefüggéséből kiragadott anyagi elemre irányulhat”.⁴

Lukács gondolatmenetében a totalitás széthullásának egyenes következménye, hogy tudomány és művészet mint a valóság megismerésének két eltérő, egymással összeegyeztethetetlen útja tételeződik – éles ellentétben a premodern korokkal, amikor a világmegértés e két alapvető metódusa még elválaszthatatlan egységet alkotott.⁵ Az így előálló helyzet teremtette elméleti nehézséget (mármint tudomány és művészet végleges szétválását) nem lehet a filozófia eszközeivel feloldani: „Itt elvi különbségek vannak, és nincsenek pótlások és átmenetek.”⁶ Mindezt Lukács a befogadó szubjektum oldaláról is megvilágítja, amikor leszögezi: „két tiszta típust produkált csak a mai idő: a szakembert és az esztétát.”⁷ A meghasadt totalitás jelensége itt e két típus egymást egyszerre kizáró és kiegészítő mivoltában manifesztálódik.⁸ Vagyis abban, hogy az egységes nézőpontból való kiindulás helyét a heterogén megközelítésű leírások egymás mellé helyezése veszi át. Éppen ezért egy új szintézisre van szükség⁹, egy olyan

eljárásra, amely a fogalomtisztázáson és tényfeltáráson alapuló szaktudományos egzakttságot az intuitív lényeglátással egyesíti abból a célból, hogy „a részek viszonya az egészhez és az egészé a részekhez” újra tisztán felismerhetővé váljon.¹⁰

Lukács problémaérzékeléséről sokat elárul, hogy a kortárs gondolkodók teljesítményét értékelve voltaképpen azokat a szellemi magatartásmintákat veszi lajstromba, melyek a totalitás megismerhetőségének korlátaival szembesültek. A filozófiairendszer-alkotás elvi lehetetlensége tudatosan vállalt attitűdként, sőt nyíltan hirdetett koncepcióként nyilvánult meg *Georg Simmel* esetében, aki határozottan tagadta az élet totalitását átfogó világnézet kialakításának lehetőségét.¹¹ A világ megismerhetőségének problémájához való sajátos viszonyulást jelzi *Wilhelm Dilthey* töredékekben hátrahagyott életműve, melyben egy teljességre törekvő filozófusi pályáiv szükségszerűen torkollott végső rezignációba.¹² Nem véletlen, hogy az említettek mellett Lukács ide sorolja *Emil Laskot* is, akinél a világ saját törvényszerűségei szerint működő szférákra való szétesése olyan „végső ősjelenség”, amely eleve kizárja a valóság akármilyen elméleti rendszerbe foglalásának sikerét, noha az objektív megismerés igénye „transzcendens mérceként” mégis megőrzendő.¹³ A világegész gondolati megragadására tett erőfeszítések hiábavalóságát a „mérsékelt szabadgondolkodó” *Tomáš Garrigue Masaryk* példája szemlélteti legjobban, akinél éppen ez a világnézeti elkötelezettség állt az eltérő nézőpontok minden összhangot nélkülöző egységbefoglalási próbálkozása mögött.¹⁴ Csakhogy az Európa szellemi-kulturális vérkeringésében benne élő Lukács számára az elveszett totalitás visszaszerzésének (vagy helyettesítésének) ezek a gondolati kísérletei semmi esetre sem jelentettek valódi alternatívát, az ő szemében ugyanis éppenséggel egy korszakos krízis szimptomáit testesítették meg.

Lukács szerint a modern filozófia valójában úgy írható le, mint annak a válságnak a tudatosítása, amely a totalitás végzetes megbomlása nyomán bontakozott ki. És hogy itt a tulajdonképpeni modernitás specifikumáról van szó, azt Lukács *A regény elmélete* című „történefilozófiai kísérletében” az ókori görög világképpel való kontraszt kiemelésével egyértelműsíti. A hangsúly tehát az ellentét kidomborításán van. Lukács célja ugyanis nem egy történelmi folyamatnak – a modernitás kialakulásának – a leírása, ezért nyomatékosítja, hogy a fejlődés vs. hanyatlás problémája ez esetben nem döntő jelentőségű kérdés.¹⁵

Az ő megközelítésében a valóság darabokra hullásának archetípusát szubjektum és objektum szétválása alkotja: „a filozófia [...] mindig az Odakint és az Odabent meghasadásának a tünete, az én és a világ lényegi különbözőségének, a lélek és a tett meg nem felelésének a jele.”¹⁶ A megismerés akkor válik problematikusá, amikor ez a kettéhasadás bekövetkezik, így korántsem véletlen, hogy az antikvitásban ez a kérdés ilyen módon fel sem merül.¹⁷ Már csak azért sem, mert miként Lukács megállapítja: „a görög csak válaszokat ismer, kérdéseket nem; csupán megoldásokat (ha mégoly talányosakat is), de sohase rejtélyt...”¹⁸ Ami tehát az antikvitást élesen szembeállítja a modern korról, az „egynemű világ”, vagyis a totalitás létezésének és megismerhetőségének akkor még magától értetődő volta.¹⁹ Olyan zárt és éppen zártságából kifolyólag lekerekített világ képét tárja itt elénk Lukács, amelyben az ember otthonra találhatott: „Az érte-

lem világa kézzelfogható és áttekinthető, csupán arról van szó, hogy az ember meglelje benne a számára kijelölt helyet.”²⁰ Noha a látszat akár azt is sugallhatná, a két történelmi korszak közötti ellentét kielezésével Lukácsnak valójában nem az antikvitás felmagasztalása a célja – épp ellenkezőleg: az ő értékelésében jól kivehetően a modernitás áll magasabb szinten. Erre utal az a filozófiai programként is felfogható tézise, amellyel kinyilvánítja: nem az antik görög világ feltámasztása a feladat,²¹ hanem annak történelmileg hiteles megismerése, vagyis valamikori fennállása lehetőségének és szükségszerűségének kimutatása, méghozzá azért, hogy a modernitás (azaz a jelenkor) lényege megérthetővé váljon.²² Meglátásom szerint ezen okfejtések háttérét egy határozott elvi állásfoglalás, nevezetesen az idealizáló-romantikus, tendenciájában konzervatív történelemszemlélet éles elutasítása alkotja. Ennek fényében bír különös jelentőséggel Lukács azon megállapítása, mely szerint a lét értelmetlensége a modernitásban semmivel sem súlyosabb, mint az antikvitásban, a különbség csupán annyi, hogy ez immár nyilvánvalóvá vált.²³ Amikor tehát Lukács a modernitás válságáról elmélkedik, akkor őt ebben nem a modernitás *visszavétele*, hanem *megmentése* és eredeti lényegének *beteljesítése* motiválja. Ez pedig döntő momentum a későbbi politikai elköteleződés szempontjából.

Ahogy arról már szó esett, Lukács a totalitás darabokra hullását és egy új filozófiai rendszer megalkotásának lehetetlenségét egymással szoros összefüggésben kezeli. A fentiekben ismertetett teoretikus alapállásából következően a megismerés objektív és szubjektív dimenzióját még az analízis szintjén sem hajlandó külön kérdésként kezelni. Felfogása szerint a valóság új struktúrájának kényszerítő ereje folytán egy szisztematikus filozófiai építmény csakis mint „többdimenziós és aszimmetrikus” rendszer volna elképzelhető, de még így is csupán posztulátumként, és nem a gondolkodás kiindulópontjaként.²⁴ Más szóval: minthogy a totalitás szempontjának érvényre juttatása végzetes módon ellehetetlenült, a világról a továbbiakban csupán kaleidoszkópszerű leírás adható.

A modern társadalom megismerésének problematikussá válása tehát, miként arra Lukács felfigyel, az elméleti megközelítés egy további dimenziójában reprodukálódik. Nem pusztán a valóságról nem lehet ugyanis többé a maga teljességében képet alkotni, hanem ezzel szoros összefüggésben a valóságról alkotott kép *közvetítése* is komoly nehézségekbe ütközik. Ez a meglátás szolgál magyarázatul arra, hogy miért az esszé volt a fiatal Lukács „reprezentatív” műfaja.²⁵ Rendszer és esszé megkülönböztetése ebben az összefüggésben a reveláció erejével ható felismerésként mutatkozott meg: „A rendszer hierarchikus és homogén módon formálódik: minden egyedi jelenségnek kijelöli apriorisztikus helyét, és bármennyire különbözzenek is ezek a »helyek« egymástól, az elhelyezés módja egységesíti őket. Az esszé elrendezési módja szintén hierarchikus, de heterogén: valamely egyedi jelenséget az eszme hordozójául, megtestesítőjéül szemelnek ki, és amennyiben ezzel uralkodó jelentőségű lesz, minden más csak rá való vonatkozásában jöhet tekintetbe: a megformálás paradoxsá, heterogénné válik.”²⁶ Kardinális jelentőségű különbségről van szó, amit még inkább kidomborít az a tény, hogy a szisztematikus tudományos gondolkodás szükségszerű lehatároltsága automatikusan az esszéisztikus forma elterjedéséhez vezet.²⁷ Éppen ezért az esszé mint műfaj a moderni-

tás válsága miatt felértékelődött szerepe folytán önmagában is érdemes arra, hogy külön elmélyült vizsgálódás tárgya legyen. Ez utóbbi feladat elvégzését vállalta magára Lukács *Levél a „kísérlet”-ről* című írásában.

Lukács az egész problémahalmazt *metateoretikus* szinten kívánta tárgyalni. Saját, kötetbe gyűjtött írásait szemlélve nem egyszerűen arra volt kíváncsi, hogy vajon ezek az esszék ténylegesen egységes egészet alkotnak-e, hanem arra, hogy alkothatnak-e egyáltalán egységes egészet.²⁸ Lukács gondolatmenetét tehát a valóság egységes – totalitásként való – ábrázolásának lehetőségfeltétele vezérelte.²⁹ Szerinte ugyanis az esszé műfajának funkciója az, hogy egységes nézőpontból tárja fel a világ sokrétűségét – más szóval, hogy a dolgok sokféleségét egységben mutassa fel, illetve hogy az egységben láttatni engedje a dolgok sokféleségét.³⁰ Merthogy a megismerés végső célja egy koherens világkép megteremtése lenne.³¹

Ezzel pedig máris egy igazi kierkegaard-i paradoxon kellős közepébe kerültünk, hiszen Lukács megközelítésében az esszé egyszerre egy korszakos válság tünete és a krízishelyzetből kivezető út irányjelzője.³² Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a lukácsi esszék, ha nem is alkotnak egységes egészet, mindenesetre egy létrehozandó egység irányába mutatnak.³³ Normatív elvről van tehát szó, mely az elveszett totalitás visszaszerzésének vágyát foglalja magában. Mindebből adódóan az esszé az igazsággal – pontosabban: az igazság kinyilvánításával – áll közvetlen kapcsolatban.³⁴ Az igazság problémája azonban az esszében nem a pozitív tudományok megismerési modellje szerint vetődik fel.³⁵ Az igazság Lukács felfogásában nem a „naturalizmus igazságát” jelenti, amely közönséges trivialitásokat képes csak felszínre hozni, hanem a „mítosz igazságát”, mert a dolgok mögé látva egyedül ez tud értelmet adni az embert körülvevő valóságnak.³⁶ És itt az esszé funkciójával kapcsolatos újabb paradoxonnal kell szembeesülnünk. Egyfelől ugyanis Lukács elemzéséből egyértelműen az következik, hogy az esszé rendeltetése a közvetlenül adott valóság intellektuális-fogalmi megragadása.³⁷ Másfelől viszont a lukácsi fejtegetésekből az is világosan kitűnik, hogy az esszé lényege a csak élményekben és szimbólumokban kifejezhető „eleven életre” való rácsatlakozás.³⁸ A paradoxonok sora ezzel azonban még nem ért véget. Lukács a megismerés struktúráját „kép” és „jelentőség” dualitásában véli felfedezni, mely műfajilag legitisztábban az esszében jut kifejezésre. Az előbbi a tárgyi világot, az utóbbi pedig a tárgyak közötti sokszor rejtett összefüggéseket teszi megfoghatóvá és nyilvánvalóvá.³⁹ A paradoxon mármost abban rejlik, hogy a megismerés e két médiuma szerinte kölcsönösen kizárja egymást, noha mindig újra és újra bebizonyosodik, hogy egymás nélkül nem tudnak érvényesülni.⁴⁰ Olyan „absztrakciókról”⁴¹ van tehát szó, melyek a lukácsi beállításban arra szolgálnak, hogy a megismerés lehetőségét és egyben problematikusságát kidomborítsák.

E mély, többrétegű belső ellentmondásosságot különös megvilágításba helyezi Lukácsnak az a meglátása, hogy az esszé mint autonóm műfaj (és most már azt is mondhatjuk: mint sajátos ismeretelméleti közvetítőeszköz) még nem fejlődött ki teljesen, nem szakadt ki „a tudománnyal, az erkölccsel, a vallással való primitív, differenciálatlan közösségből”.⁴² Véleményem szerint azonban az igazi magyarázat másutt keresendő, jelesül az esszé hiposztazált *valóságteremtő erejében*. Merthogy Lukács felfogásában

az esszé – még amikor a legelvontabb fogalmakkal operál is – a legkonkrétabb valóságként jelenik meg,⁴³ és ebben találja meg világgépadó funkciójának értelmét is. Lukács tehát – és ez a sokszoros paradoxon valódi gyökere – a *valóság* átalakítását egyelőre még *eszmei* keretek között maradvaképzeli el és tartja realizálhatónak.

Ez Lukácsnál konkrétan abban az eltökélt szándékban nyilatkozik meg, amely azt célozza, hogy a valóság megismerése újra lehetővé váljon. Az ő elképzelése szerint ennek legfontosabb előfeltétele az esetlegességek felszámolása. Erre példa nála az a finom különbségtétel, amelyet a műalkotások által a befogadóban keltett hatások kapcsán említ. „Adekvát hatásnak valamely irodalmi mű formájából következő hatásokat nevezek, és inadekvátnak olyant, amelyet ennek meg nem látása vagy rosszul meglátása, tehát valami – a forma szempontjából – véletlen hoz létre.”⁴⁴ Végigvezetve és az esztétika szféráján túlra kiterjesztve⁴⁵ e gondolatot azt mondhatjuk, az esetlegesség mindig valamilyen rendellenesség tünete, olyan torzulás, amely mindig félreviszi a helyes megismerést.

Márpedig a Lukács által kifejezetten leminősítő szándékkal „esztétikai kultúrának” nevezett modern társadalmi közeg legszembetűnőbb ismertetőjege a kontingenciák normává emelése.⁴⁶ Olyan világ ez, ahol „ízlés dolga, nézet dolga, hangulat dolga minden”.⁴⁷ Az ún. esztétikai kultúra „kizár minden igazi lelki aktivitást, mert egyedüli életmegnyilvánulása az odaadó hozzásimulás a pillanatokhoz”.⁴⁸ Az esetlegesség eluralkodása, korszellemmé válása pedig közvetlenül szélsőséges relativizmushoz vezet. „Az esztétikai kultúra középpontja: a hangulat. A hangulat a művészi alkotásokra való reagálás módjának leggyakoribb (ha nem is egyedüli és távolról sem legmélyebb és legfontosabb) esete. Lényege: véletlen, nem elemzett, sőt az elemzetségtől a legtöbbször tudatosan távol tartott körülmények okozta pillanatnyi kapcsolat a szemlélő és a szemlélet tárgya között.”⁴⁹ Lukács társadalomkritikája, mert valójában ez az, itt mélyebb dimenziókba hatol: már nem csupán a valóság megismerésének ellehetetlenüléséről, hanem szándékos ellehetetlenítéséről beszél. A megismerésről való lemondás magától értetődő, hiszen az esztétikai kultúra „hazugságnak nevez minden rendszert, mert minden pillanatban úgyis mást gondol mindenki, és oly kevésbé érdemes elmélyíteni valamit, és gyökereket és összefüggéseket keresni, amikor úgyis csak hangulatértéke van mindennek”.⁵⁰ E komor színekkel lefestett világ legjellemzőbb megnyilvánulása az, amit Lukács „életművészetnek” hív, s ami nála a „lelki züllöttség” szinonimájaként értelmeződik. Élet és művészet modernkori egyesítése szerinte azáltal futott vakvágányra, hogy nem az életnek a művészet színvonalára történő felemelésében, hanem éppen fordítva, a művészetnek a közönséges élet színvonalára való lesüllyedésében öltött alakot.⁵¹ Lukács ábrázolásában az életművészet a modern ember szétfosló identitásának legfőbb pótléka, azáltal, hogy önmagát az esetlegességek univerzumába helyezi.

Ilyen körülmények között szilárd támpontokra, biztos kapaszkodókra van szükség, mert a szétesett totalitás csakis így alkotható újra, a modernitás válságából csakis így remélhető kilábalás. Még akkor is, ha a totalitás immár pusztán mesterséges konstrukcióként, mint „teremtett teljesség” állítható helyre.⁵² A relativizmus határozott és szenvedélyes elutasítása, a stabil fogódzók megteremtése iránti igény beszél Lukácsból akkor,

amikor történetiség és helyes megismerés korrelációját boncolgatja. Benedetto Croce-ra és Heinrich Rickertre hivatkozva megállapítja: bár a történettudomány módszertani okokból kifolyólag nem teheti tárgyává az „abszolút totalitást”, az egységes egészként tételezendő egyetemes történelmet, egy pillanatra sem tekinthet el az „objektivitás” és az „általános-érvényűség” axiómaszerű kritériumainak szigorú alkalmazásától.⁵³ Ami konkrétan annyit tesz, hogy a történetiség elvének következetes érvényre juttatása nem eliminálja a lényeg változatlanságát; a szilárd ismeretelméleti megalapozás az állandóság megőrzését csak a változás elfogadása mellett teszi lehetővé. Sőt Lukácsnál éppenséggel a változás teljes körű elfogadása válik az állandóság hiteles megragadásának első számú előfeltételévé.⁵⁴

Csak hogy Lukácsnak e problémával kapcsolatos állásfoglalása végső kicsengésében mégis egyfajta episztemológiai szkepticizmusra fut ki. Szerinte ugyanis a történelmi szempont végigvitele egyben annak határait is kijelöli. Ez kitűnik abból, hogy ugyanarra a jelenségre egymással szögesen ellentétes aspektusokból egyaránt legitim magyarázattal lehet szolgálni. Vagyis a történelmi szempont érvényesítésével csupán egymást kiegészítő, egyszersemind behatároló *relatív* igazságok halmazát kapjuk.⁵⁵ Úgy tűnik, a totalitás birtokbavétele és a relativizmus elkerülése előtt továbbra is leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak. „A legfőbb nehézség, minden történelmi tudomány közös, nagy nehézsége a lelki élet egységéből következik, abból, hogy minden történelmi tudomány kénytelen egy szempontból nézni az élet folyamatait, egy szempontból megválogatni fogalmait, amiknek segítségével onnan nyert ismereteit tudománnyá organizálja. És minden ilyen látása az embernek és életének absztrakció, és magával az élettel szemben hamisítás. Mert ha megkonstruáltam tudományom alapfogalmait, és belőlük kiindulva végigkövetem a megvizsgálandó processzusokat, csak addig vagyok képes eredményes összefüggéseket nyerni, amíg kizárólag az ezek által a fogalmak által szimbolizált tényezői az életnek működnek. Mihelyt csak egy, más fogalomkörből felvett fogalomnak megfelelő tény játszik bele, ott a megmérhetetlenség, a véletlen.”⁵⁶ És ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a társadalomtudományoknak a természettudományokkal szembeni nagy hátránya az, hogy eljárásaik eredményéből metodológiai okokból az esetlegesség (a „véletlen”) nem különböztethető ki.⁵⁷

A kontingenciák fennállását kísérő relativizmus mindazonáltal maga is viszonylagos. Lukács Simmel filozófiáját értékelve jut arra a következtetésre, hogy egyértelmű különbséget kell tenni pluralista világkép és relativizmus között. Szerinte „a relativizmus az egyes lehetséges tételezések (például tudomány, művészet) feltétlen érvényességének kétségbevonását jelenti”.⁵⁸ Ugyanakkor az olyan állásfoglalás, mely nélkülözi a totalitás egészét átfogó gondolatrendszert, szintén vezethet olyan elmélet kidolgozásához, ahol a filozófiai tételezések pluralitása nem szünteti meg az egyes tételezések saját szférájukon belüli feltétlen érvényességét.⁵⁹ Mind ebből kitűnik, hogy Lukács számára az esetlegességek és a relativizmus szenvedélyes elutasítása mögött az a világnézeti alapállás rejlik, amely az „Abszolút”⁶⁰ létét egyetlen pillanatig sem tagadja, pusztán megismerését tartja a fennálló történelmi körülmények között elvileg lehetetlennek. Véleményem szerint ebben leli magyarázatát az a lukácsi intelem, mely a

szaktudományos empirizmus és az értékelméleti-metafizikai megközelítések szigorú elválasztására vonatkozik.⁶¹

A totalitás hiánya által meghatározott modern léthelyzet messze ható következménye, hogy Lukács szerint a „harmónia”, amely a premodern gondolkodók filozófiai rendszereiben még magától értetődő módon a világ rendjét jelképezte, immár a lélek összhangjára utal.⁶² Ez egy ismeretelméleti fordulópontot jelez, melynek során a megismerés igazságkritériuma a megismerendő objektumból a megismerő szubjektumba kerül át. Miként Lukács az „elrendezésviszonylatok” és a „lelki reakciók” között fennálló „általános és törvényszerű összefüggésről” szólva megállapítja: „a legmélyebb, az igazi szubjektivitás (ami persze nem jelenti léha hangulatoknak alávetettséget) vezet az igazán pozitív, az igazi, használható törvényszerűségek felé.”⁶³ Lukács számára e váltással összefüggésben is annak kinyilvánítása a fontos, hogy az esetlegességek világával, a relativizmussal szemben nincs megalkuvás. „Igen, minden a lélek atmoszférájában játszódik le, de ez nem gyengítése semminek, hanem elmélyítése, belsővé tévése, végigküzdése és végigszenvedése a lét minden paradoxájának.”⁶⁴ A totalitás újraalkotásának perspektíváját azonban továbbra is nyitva kell hagyni, hiszen ahogy írja: „a lélek szétvivő útjai legvégükön mégis találkoznak; találkozniuk kell, mert egy középpontból indult el valamennyi.”⁶⁵ A totalitás filozófiai rekonstrukciója során Lukácsnál két fogalom kap kulcsszerepet: a forma és a kultúra.

Ismeretelméleti funkcióját tekintve a *forma* lukácsi koncepciója első megközelítésben Platón ideatanával mutat rokonságot, és mindkettő a megismerés bizonyosságát hivatott elméletileg alátámasztani. Ami mármost a sajátlagos episztemológiai problémát jelenti, az a lukácsi formák, illetve a platóni ideák viszonya egyfelől az Énhez (a „belsőhöz”), másfelől az Ént körülvevő valósághoz (a „külsőhöz”). Az antik görög bölcs válasza az előbbire az ideákra való „visszaemlékezésről” (*anamnészisz*), az utóbbira az ideákból való „részesülésről” (*methexisz*) szóló mitologikus elképzelés volt. Lukács azonban a forma „belsőhöz”, illetve „külsőhöz” való viszonyának kérdését nyitva hagyja ugyan, de bennük azért – különmeműségükből kifolyólag – továbbra is megszüntetendő antinómiát lát.⁶⁶ Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) a forma általa bevezetett és meghatározott kategóriájához kettős funkciót társít: az interszubjektivitás biztosítását,⁶⁷ valamint objektivitás és szubjektivitás egymásnak való megfeleltetését.⁶⁸ A forma így centrális ismeretelméleti jelentőségre tesz szert. „A forma kifelé elhatárol, és befelé végtelenné tesz mindent.”⁶⁹ Olyan kategóriáról van tehát szó, amely mindent egyértelműsítő erejénél fogva szolgál az igaz ismeret bázisául: „nincs »lehetőség« a formák életén belül, mert ami nem valósítható meg, az nem is létezik, és ami megvalósítható, az meg is valósul.”⁷⁰ Lukács szerint a forma olyan „élményséma”, amelyen keresztül az élet mindenoldalúan átélhetővé és ábrázolhatóvá válik.⁷¹ Vagyis a forma – funkciójából adódóan – absztrakt fogalmiságra hozza a világot, amelynek valósága viszont az általa ábrázolt világ átélésének erejétől függ.⁷² Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a forma válik közvetlen valósággá.⁷³ Ekképpen kapcsolódik össze a lukácsi elemzésben forma és helyreállított totalitás. Minthogy pedig ez a helyreállított totalitás egy (újra)teremtett valóságot takar, a Lukács-féle formafogalom impliciten a po-

litikai elköteleződés követelményét hordja magában. „Minden forma értékelése az életnek, ítéletmondás az élet felett, és ezt az erejét és hatalmát onnan meríti, hogy legmélyebb alapjaiban mindig világnézet.”⁷⁴ És ez az a pont, ahonnan már a platonizmussal való párhuzam érvényét veszti. A lukácsi formák ugyanis nem egyértelműen örök-időtlen szubsztanciálítások, hanem olyan képződmények, amelyek értelmezhetetlenek a megfelelő történelmi-társadalmi kontextusból kiszakítva. Lukács ezzel összefüggésben a forma fogalmában inherensen benne rejlő kétértelműségre utal: eszerint a forma kétségbevonhatatlanul történelmi-társadalmi kategória, mindazonáltal nem teljes mértékben történelmileg-társadalmilag determinált.⁷⁵ A formának ezért meg kell őriznie bizonyos „platonikus” vonásokat: „a tiszta, a nagy forma kiválik minden közösségből, téren kívüli és időn kívüli, ahistorikus és aszociális lesz.”⁷⁶ Viszont a forma megszüntethetetlen történetiségének elismerése⁷⁷ mögött, mely a lukácsi gondolatmenetnek nem leválasztható része, tulajdonképpen a valóság lényegi mibenlétének megragadására és felmutatására irányuló szándék húzódik meg.⁷⁸ Véleményem szerint ez ad magyarázatot a forma fogalom szembevető belső ellentmondásosságára, vagyis arra, hogy ez egy egyszerre „szociológiailag meghatározott” és „időn kívüli, nem historikus, nem szociológiai” kategória.⁷⁹ Ráadásul, úgy tűnik, a forma szerepének tárgyalása egy magasabb dimenzióba is emelkedik. Lukács elemzésében a szubjektumnak (a „lelki életnek”) a totalitás felbomlásából levezethető „differenciálódása” (azaz a személyiség dezintegrálódása) nem jelenik meg a formák szintjén.⁸⁰ A formák és a szubjektum közötti „inadekvát” viszony okozta probléma megoldását Lukács nem a szubjektum differenciáltságának felszámolásában, hanem e differenciáltság formákba integrálásában látja.⁸¹ Az én olvasatomban mindez a modernitás alaphelyzeteként manifesztálódik. A formakoncepcióban végbemenő átalakulás jól érzékelhető, melynek során egy ismeretelméleti segédfogalom egy történetfilozófiai szerepet játszó kategóriává szublimálódik.

Ez az átalakulás igazán éles kontúrokkal a Lukács-féle *kultúra* fogalomban mutatkozik meg. Felfogásában a kultúra egy eszmény megtestesítője, s mint ilyen csak még inkább kidomborítja a megismerésről szóló fejtegetéseinek legfontosabb motivációját alkotó totalitásigényt. A kultúra a valóság átfogó megismerésének terepeként interpretálódik, olyan „élményként”, mely a tudományt, a filozófiát, a művészetet és mindezek pszichológiáját szerves összetartozásukban felölelve teszi lehetővé a totalitás eleven átélését.⁸² Sőt, a kultúra végső soron a totalitás szinonimájának rangjára emelkedik: „Kultúra: az élet egysége; az egység életet fokozó, életet gazdagító ereje.”⁸³ Ezáltal pedig a totalitás megteremtésének egész felelőssége Lukács ábrázolásában a kultúrára hárul: „Minden kultúra az élet meghódítása, az élet minden megnyilatkozásának oly erővel való egységesítése (ami persze sohasem fogalmi egység), hogy bármelyik részt nézzük az élet egészéből, a legmélyén ugyanazt kell látnunk mindenütt.”⁸⁴ Ebben a felfogásban tehát a kultúra az egyéni és a közösségi élet, a belső és a külső világ egységét jelenti, az élet olyan teljességét, melyben mindennapi gyakorlat és eszmény között teljes a harmónia.⁸⁵ A kultúrafogalomnak ez a jól érzékelhető metamorfózisa Lukács marxista fordulatát követően teljesebbé válik: a kultúra ekkor már elveszíti ismeretelméleti funkcióját, törté-

netfilozófiai szerepe válik egyértelművé és kizárólagossá. A kiindulópont persze ezután is a részelemeire bomlott totalitás: „A társadalom fejlődése egységes folyamat. Ez annyit jelent, hogy a fejlődés egy bizonyos fázisa nem folyhat le a társadalom életének egy pontján anélkül, hogy kihatásai az összes többi ponton érezhetőkké ne válnának.”⁸⁶ A kultúra kitüntetett szerepe abban áll, hogy az összképet láttatni engedi.⁸⁷ Történetfilozófiai funkcióról – sőt igazi küldetésről – azért beszélhetünk e szerep kapcsán, mert Lukács a kultúra megteremtésének kérdéskörét egy világtörténelmi korszakváltás kontextusába helyezi. E szerint a végső agónia stádiumába lépő kapitalizmus feltételei közepette a kultúra létrehozása lehetetlenné vált, a diadalútját megkezdő kommunizmusnak éppen ezért a prekapitalista társadalmak uralkodó osztályai által évszázadok munkájával megalkotott kultúrához kell visszanyúlnia úgy, hogy az ahhoz való hozzáférést a társadalom minden tagja számára biztosítsa.⁸⁸ Mindebből Lukács egy fontos következtetésre jut a politikai elköteleződés tekintetében (ami esetében ekkor már ténykérdés volt). Arra nevezetesen, hogy a kapitalizmus szabta keretek között a kultúra csakis társadalomkritikaként, a fennálló rend kíméletlen bírálataként képzelhető el.⁸⁹ Mindez sajátosan ötvöződik azzal a meggyőződéssel, hogy a kultúra létrehozásának és fenntartásának szociológiai előfeltétele a szabad egyének közössége.⁹⁰ Ezt úgy kell értenünk, hogy a valódi kultúra csakis egy szabad individuumok alkotta társadalomban tud kiteljesedni (egy olyan társadalomban tehát, amilyen még sosem létezett a történelemben). Míg tehát a politikai elkötelezettségtől még távol álló Lukács számára a kérdés úgy vetődik fel, miként lehetséges új kultúrával új társadalmat alkotni, a politikai fordulatán már túl lévő Lukács, éppen fordítva, arra keresi a választ, hogyan lehet az új társadalomban új kultúrát teremteni.⁹¹ Így kapcsolja össze a lukácsi kultúrafogalom az ismeretelméleti funkciót a történetfilozófiai misszió kerestül a politikai praxissal.

Véleményem szerint a forma és a kultúra fogalmának kitüntetett szerepét⁹² az 1910-es évek Lukácsának eszmefuttatásaiban mindenekelőtt az magyarázza, hogy bennük a tulajdonképpeni ismeretelméleti funkció markáns átváltozáson megy keresztül. A politikai elköteleződéstől ekkoriban még tartózkodó Lukács számára ugyanis nem csupán a valóság *megismerése* a tét – a cél jóval ambiciózusabb: ez pedig nem más, mint a valóság *meghaladása*. E két szempont egyúttal egy olyan koordináta-rendszerbe rendezhető, mely sajátos, politikafilozófiai releváns optikából engedi láttatni Lukács mindvégig ellentmondásos viszonyulását a kortárs filozófiai trendekhez: a pozitívizmushoz, az irracionálizmushoz és a történetfilozófiához.⁹³ Előzetesen és nagy vonalakban a következőképpen foglalható össze e bölcseleti irányzatoknak az említett koordináta-rendszerben elfoglalt pozíciója: a pozitívizmus mind a megismerésről, mind a meghaladásról lemond; az irracionalizmus és a történetfilozófia komolyan veszi és ezért fenntartja a megismerés igényét, csakhogy a meghaladás feladatát az előbbi a szubjektivitás, az utóbbi pedig az objektivitás dimenziójába helyezi.

Lukács *pozitívizmushoz* való viszonyát kezdettől fogva a teljes elutasítás jellemezte. Vagyis azzal a szemléletmóddal szemben érzett ösztönös averzió, amely az „eleven élet” által felvetett kérdésekre a csupasz „tények

világában” keresi a válaszokat.⁹⁴ Ez az antipozitivisták beállítottság érhető tetten abban a lekezelő hangnemben, amellyel a „naturalizmus igazságáról”,⁹⁵ a „doktrinésréggé objektiválódott fatalizmusról”⁹⁶ vagy a kortárs filozófia helyzetéről szólva éppenséggel „a legsivárabb és leglélektelenebb materializmus és pozitívizmus áramáról”⁹⁷ beszél. De mélyen jellemző az is, hogy szerinte a szellemtudományi iskola maradandó történelmi érdeme, hogy leleplezte a természettudományos világnézet és a törvényeket felállító társadalomtudomány „filozófiai ürességét és meg-nem-alapozottságát”.⁹⁸ Lukács saját, meglehetősen heves pozitívizmuskritikáját módszertanilag két pontra hegyezi ki: a minden tudományos-filozófiai problémát tendenciózusan leegyszerűsítő pszichologizáló megközelítésre,⁹⁹ valamint a valóság sokféleségét kiiktató és ezáltal azt meghamisító „metodológiai monizmusra”.¹⁰⁰ Mindezek ellenére Lukács viszonya a pozitívizmushoz azért tekinthető ellentmondásosnak, mert annak tudományterületét, a szociológiát a valóság objektív megismeréséhez elengedhetetlennek tekinti. Minthogy a szociológiai kérdésfeltevés sajátosságát az adja, hogy minden történelmi-kulturális jelenséget társadalmi kontextusba helyez, ismeretelméleti érvényessége azon fordul meg, vajon képes-e a konkrét társadalmi meghatározottságok, összefüggések kimutatása révén új felismerésekkel is szolgálni.¹⁰¹ Ehhez Lukács szerint mindenekelőtt a szociológia megtisztítására lenne szükség a tőle idegen, elsősorban történetfilozófiai és intuitív elemektől.¹⁰² Így a szociológiai megalapozású tudományos vizsgálódás gyakorlati haszna végső soron abban rejlik, hogy segít elkerülni egy kettős csapdát: megóv „mind a merőben szubjektív irracionálisról, mind pedig valamiféle hamis, dogmatikus metafizikába túllépő racionalizmustól”.¹⁰³ Lukács saját szempontjaihoz igazítva ráadásul át is értelmezi a szociológia voltaképpeni lényegét, vagyis azt, hogy mi tekinthető valójában szociológiának. Ebben a sajátos interpretációban a szociológia mint szaktudomány eszmetörténetileg elismert megalkotói (mindenekelőtt Auguste Comte) kikerülnek az igazi szociológia panteonjából, minthogy műveik csupán „kaotikus teológiák”,¹⁰⁴ „dogmatikus-metafizikus”¹⁰⁵ vagy „módszertanilag zavaros történetfilozófiák”¹⁰⁶ foglaltai szerinte.

Ami az *irracionálizmust* illeti, az Lukács számára ekkoriban még egyértelműen a pozitívizmus alternatívájaként mutatkozik meg. Úgy látja, a 19–20. század fordulójának meghatározó jelentőségű gondolkodóit csakis a „metafizikától való félelem” akadályozhatta meg abban, hogy az irracionálizmust nyíltan felvállalják.¹⁰⁷ Ennek az irányzatnak a létjogosultságát arra vezeti vissza, hogy a tudományos (*sui generis* racionális) megismerésmény mégoly tökéletes megvalósulása esetén sem nyújthatna hű képet a valóság teljességéről, ezért ismeretelméleti szempontból a művészet a tudománnyal egyenrangú megközelítési mód.¹⁰⁸ Az irracionálizmus Lukács ábrázolásában valóságos korszellemmé, „impreszionista világnézetté” szublimálódik, amely az élet elsőbbségét hirdeti a formával szemben.¹⁰⁹ „Az impreszionizmus [lásd irracionálizmus – B. G.] a nagy, szilárd és örök formákat úgy érzékeli és értékeli, hogy ezek erőszakot tesznek az életen, ennek gazdagságán és sokrétűségén, teljességén és polifóniáján...”¹¹⁰ Vagy egy másik megfogalmazásban: „És egyetlen nagy impreszionista mozgalom sem más, mint az élet tiltakozása a formák el-

len, amelyek túlzottan megmerevedtek, és megmerevedettségükben túlzottan gyengévé váltak ahhoz, hogy alakítóan tudják az élet teljességét magukba szívni.”¹¹¹ Lukács olvasatában az irracionalizmus egyfajta magatartásminta, melynek legfontosabb sarokpontjai: a „határtalan és korlátlan szenzibilitás”, a „centrum hiánya”, a „sorsszerű és sorsteremtő végső megformálás elvi elutasítása”.¹¹² Felfogásában az irracionalizmus a filozófiát nélkülöző, a valóság megismerését nem problematizáló korszakok természetes jellegzetessége.¹¹³ „Ilyen korokban a szenvedély az ész által kijelölt út, mely kiteljesült önmagunkhoz vezet, és az örületből egy máskülönben némaságra ítélt transzcendens hatalom talányos, de megfejthető jelei szólnak.”¹¹⁴ Ezért nyilvánítja Lukács az „intuitív értelem” episztemológiai szerepére vonatkozó kérdést legitimnek, ami más aspektusból tekintve perspektívát kínál a „létmegismerés diszkurzív ítéletszerűségének meghaladása” számára.¹¹⁵ Sőt Lukács egy létrehozandó komplex ismeretelmélet előfeltételeként jelöli meg az intuitív lényeglátás egzakt módszerré történő kidolgozását, minthogy a valóság mindenoldalú megismerése az intuíción, valamint a szigorú tényszerűségre és fogalmi precizitásra épülő tudományosság szintézisét követeli meg.¹¹⁶ Ebből következően jut arra Lukács, hogy a hagyományos, az antikvitásban gyökerező racionalitáskonceptió mindenképpen felülvizsgálatra szorul.¹¹⁷ Szerinte ugyanis szakítani kell végre azzal a felfogással, amely az irracionalitás tulajdonképpeni terénümát egyfelől az univerzalitással szembeállított individualitás dimenziójára, másfelől a nem érzékivel szembeállított érzéki szférára szűkíti le.¹¹⁸ Ehhez társul az a belátás, amely a megismerés szubjektumoldaláról világítja meg az irracionalizmus egész problematikáját: „nincsen olyan filozófiai rendszer (és irodalmi alkotás még kevésbé), amely egészen és kizárólag »probléma« lenne, megoldása valami (természetesen filozofikus és művészi) »feladatnak«, és ne volna emellett vagy éppen ebben, egy különös, érdekes, senkihez a világon nem hasonlítható egyéniség mély és különálló megnyilvánulása.”¹¹⁹ Lukács irracionalizmushoz való viszonyának ellentmondásosságára utal ugyanakkor, hogy megkérdőjelezi az „életérés” mint szociológiai kategória ismeretelméleti hasznosságát, mondván, ez a fogalom – illetve az erre épülő elméleti konstrukció – nem helyettesítheti az „empirikus ténykutatást”, nem orientálhatja „a kiválasztást és a szerkesztést” a tényanyag vonatkozásában.¹²⁰ Emellett az irracionalizmust – kifejezetten elítélő szándékkal – az „esztéták világnézetének” is nevezi, amely csak felszínes meglátások csokorba rendezésére képes, és semmi esetre sem a valóság szisztematikus szellemi megragadására.¹²¹ Ebből pedig a lukácsi interpretációban a kultúrateremtő (vagyis valóságkonstituáló) potenciál végzetes elsorvadása következik, ahonnan nincs más kiút, mint az, amelyik a végső rezignációba, a „minden illúziótól való megfosztottság” állapotába vezet.¹²²

Hasonlóképpen ambivalensnek írható le Lukácsnak a történetfilozófiával kapcsolatos álláspontja. Amikor arról beszél, hogy a „jámbor álmodozók utópista világot-megváltása” felett végleg eljárt az idő,¹²³ a történetfilozófiai látásmód elfogadása mellett érvel. Itt a vonatkoztatási pont a közvetlenül adott társadalmi valóság. „Ami van: nálunknál hatalmasabb szükségszerűségek teremtették meg ilyennek, és a mi erőnket legázoló erejük viszik belső kényszerűségeiktől megszabott céljaik felé.”¹²⁴ Ez a re-

alista szemléleti beállítottság azonban, mint azt Lukács kiemeli, nem jelent megalkuvást a fennállóval: „a determinizmus belátása csak a gyengéket viszi a fatalizmus felé; csak azokat, akiknek kellemes kifogás és jóleső megerősítése belső tehetetlenségüknek az egyes emberi akarat metafizikai tehetetlenségének belátása.”¹²⁵ Lukácsnak kizárólag az számít, hogy a valóság megismerésének és megváltoztatásának lehetősége mennyiben áll fenn. Nem igazságértéke alapján ítéli tehát elvetendőnek azt a felfogást, amely szerint „bonyolódott kölcsönhatások kiszámíthatatlan eredője minden mozgás”,¹²⁶ hanem mert nem segíti elő az előbb említett célt (vagyis a valóság megismerését és megváltoztatását). A szükségszerű összefüggések felismerése a történelem folyamatában ugyanis azáltal, hogy lehetlenné teszi a korábbi állapotokhoz való visszatérést, a jövőre és így a körülmények jobbá tételére orientál.¹²⁷ A megismerés megszüntethetetlen történeti kontextusához Lukács a megismerés érdekvezéreltségét (a múltértelmezés jelenkori viszonyok általi meghatározottságát) társítja.¹²⁸ „Adatok mindig vannak, és mindig bennük van minden, de minden időnek más görögök kellene, és más középkor, és más reneszánsz.”¹²⁹ Mindebből pedig Lukácsnál a valóság kétrétegű fogalma kerekedik ki. A megismerést ugyanis egyfelől olyan kollektív konstrukcióként mutatja be, mely a történelemben „fejlődési tendenciákat és stádiumokat” tár fel, másfelől olyan „reális korpszichológiai alap” meglétéhez köti, mely az említett konstrukciónak mégiscsak határt szab.¹³⁰ Érdekes módon azonban éppen ezt a valósághoz kötöttséget tagadja Lukács, amikor a történetfilozófiát általában „pánlogisztikus-dogmatikus metafizikaként” bélyegzi meg.¹³¹ A hegeli történetfilozófiát pedig konkrétan azért marasztalja el, mert az „a történelem időbeliségét egészében és osztatlanul tiszta apriorisztikus viszonyokba” akarja belefoglalni.¹³² Ezért hangsúlyozza, hogy világos különbséget kell tenni történetfilozófia és empirikus történettudomány között: az elhatárolás lényege és értelme „az immanenssé és önmaga urává lett történettudomány megszabadítása a historizmustól mint világnézettől”.¹³³ Az emberiség történelmének jogosulatlanul „kívülről” értelmet adó, a történettudományt „történetfilozófiai metafizikává” torzító transzcendenciától pedig Lukács szerint a történettudomány és a szociológia módszertani egyesítésével lehet a legbiztosabban megszabadulni.¹³⁴

Ahogy az írásom első részében a totalitás helyreállítása, úgy a második felében a valóság megismerése és meghaladása alkották annak a gondolati ívnek az alapelemeit, melyekből Lukács későbbi politikai elköteleződését származtatom. Láthattuk, a kortárs filozófiai áramlatokban Lukács nem talált magának szellemi fogódzót. A valóság *horizontális* felbomlása (vagyis a totalitás létszférákra való szétesése) mellett ezért kellett a politikai filozófia szempontjából döntő jelentőségű *vertikális* hasadást is tételnie. Tényeknek és értékeknek a neokantianizmus által közvetített elválasztásáról van szó, illetve Lukácsnak ezen alaptételhez való szintén elmentmondásos hozzáállásáról. Első megközelítésben arra jut, hogy az igaz megismerésre törekvő tudományból nem iktatható ki az értékválasztás aspektusa. A valóság totalitásként történő megragadását feladatának tekintő analízis során „nem választható el soha, még a legrimitívebb elemekre visszamenő vizsgálat alkalmával sem, az észrevevés, a tudomásulvétel, a ténymegállapítás az értékeléstől.”¹³⁵ Ez azt jelenti, hogy amennyiben a

kutatást irányító szempont a valóság *megismerése*, a tények és az értékek dimenziójának szigorú elkülönítése Lukács számára nem járható út. Ebből az aspektusból már Lukács szóhasználata is árulkodó, hiszen a valóság megismerése kapcsán „ténykonstrukcióról” beszél, amely így magától értetődő módon értékeléssel párosul; e megállapítás pedig fordítva is igaz, minden értékelés egyúttal „ténykonstituáló elemként” veendő számításba.¹³⁶ Szögesen ellentétes álláspontra helyezkedik viszont akkor, amikor (még mindig a világ megismerhetőségét szem előtt tartva) egyenesen a „tudományelmélet élethalálkérdésének” nevezi tények és értékek teljes szeparációját: ez esetben a cél éppen annak biztosítása, hogy „az értékelmélet és a metafizika megszabaduljon a hiposztazált empirizmustól”.¹³⁷

Onnantól fogva azonban, hogy a valóság *meghaladása* válik prioritássá, tények és értékek kettősségét Lukács lét és érvényesség feloldhatatlan minőségi különbségeként értelmezi újra.¹³⁸ E két szféra (lét és érvényesség) differenciálódását immár kifejezetten ontológiai hasadásként állítja be. „Érvényesség és metafizika elválása a legegyszerűbben így fogalmazható meg: a metafizikai tételezés mindig egy végső lét, egy minden más valóságnál valóságosabb valóság tételezését jelenti, míg az érvényesség éppen jelentésalakulatoknak (*Sinngebilde*) mindenfajta – legyen az fizikai, lelki vagy metafizikai – létezésétől való teljes függetlenségéből indul ki. Egy igaz tétel igazsága – az érvényesség legkézzelfoghatóbb esete – még elgondolhatóságától is független, nemhogy azokkal a reális pszichikus folyamatokkal, melyek keretében reális elgondolása lefolyik, összefüggésbe volna hozható.”¹³⁹ Az a lukácsi felismerés mármint, hogy „a tiszta érvényesség tárgyiság feletti”,¹⁴⁰ véleményem szerint jól mutatja a tisztán elméleti motivációjú kérdésfelvetéstől és az *elméleten belül maradó* megoldási kísérletektől való határozott *elfordulást*.¹⁴¹ Ehhez kapcsolható Lukács megállapítása a „teoretikus szféra teljes és hamisítatlan tisztaságú érvényességéről”,¹⁴² mint ahogyan az a törekvése is, hogy a tulajdonképpeni filozófiai logikát olyan tudományként vezesse be, amelynek fókuszában már nem a megismerés, hanem az *igazság* problémái állnak.¹⁴³

Mindebből jól látható, hogy a lukácsi megközelítésmód már jóval az 1918/19-es fordulat előtt magában hordta a politikai elköteleződés felvállalásának lehetőségét. Másként kifejezve: Lukács gondolkodásában rejtett alternatívaként mindvégig jelen volt az ismeretelméleti problémafelvetés politikai megoldása. Ez nyilvánul meg akkor, amikor a formák „igazi etikájáról” beszél,¹⁴⁴ a totalitás megismerését erkölcsi normává avatva. A praxis megkerülhetetlenné nyilvánításából szintén ez világlik ki. „De segítség csak a gyakorlatban van; tisztán elméletileg ma egy ilyen kérdés [mármint a valóság objektív megismerésére vonatkozó kérdés – B. G.] sem dönthető el, abból az okból főleg, [...] hogy nagyon sok esetben nem tudhatjuk még, hogy egy jelenség-komplexum megmagyarázásának eddigi eredménytelenségét tényismeretünk hiányossága vagy kérdésfeltevésünk ismeretelméleti bizonytalansága és pontatlansága okozta-e, vagy esetleg itt nyerhető ismereteink végső határához érkeztünk meg ott.”¹⁴⁵ Röviden: a fiatal Lukács filozófiai rendszerének saját belső logikája szükségszerűen e rendszer szétrobbantásának irányába hatott.¹⁴⁶ A gyakorlati kiütkezéses szándékára utal, hogy már ekkoriban felfigyelt a korabeli munkásmozgalomra. „A proletárságban, a szocializmusban lehetne az egyetlen remény.”¹⁴⁷

Csakhoggy Lukács szerint a kortárs szociáldemokrácia lényegében betago-
lódott a fennálló rendszerbe, csupán meghirdetett célkitűzései mutattak
annak keretein túl.¹⁴⁸ Az ebből következő rezignációja még akár természe-
tesnek is tekinthető. A politika (lásd szociáldemokrácia) Lukács szemé-
ben a kollektivizmus hamis biztonságában való feloldódással egyenérté-
kű, a „szocializmusba való menekülés” voltaképpen a belső összeomlás
kifejeződése.¹⁴⁹ Csalódását így fejezi ki: „itt mindenki magában küzd és
magáért, és közösségek csak onnan erednek, hogy az igazán nagy embe-
rek olyan mélységekben fogják meg életproblémáikat, az életproblémákat,
ahol már minden szimbolikus, ahol szinte értelmét veszítette minden kü-
lönbséget-tevés emberek között egyéniségeik alapján.”¹⁵⁰

A fordulat azonban mégiscsak bekövetkezett, Lukács a nyílt politikai
szerepvállalás mellett döntött, így elméleti kérdésfeltevése is egészen más
formát öltött. Közlebbbról: a valóság objektív megismerésének általános
kérdése a „társadalom vezetésének ismeretelméleti kérdéseként”
konkretizálódott.¹⁵¹ „Kérdés egyrészt: milyen természetűek lehetnek a tár-
sadalmat mozgóató erők és azok törvényszerűségei, hogy azokat az emberi
öntudat felfoghassa, hogy azokba emberi akaratok és célkitűzések értel-
mesen belekapcsolhatók legyenek? Másrészt: milyen irányúnak és össze-
tételűnek kell az emberi öntudatnak lennie, hogy a társadalmi fejlődésbe
értelmesen és irányítóan belekapcsolódhassék?”¹⁵² Az ekképpen politikai-
vá átlényegített episztemológiai problémahalmazt Lukács végül is négy
„tételben” foglalja össze: először, a társadalmi fejlődés kizárólag társadal-
mon belüli erők függvénye; másodsor, a társadalmi fejlődés egyértelmű-
en meghatározható, noha esetleg csak homályosan elismert irányt követ;
harmadsor, a társadalmi fejlődés iránya és az emberi célkitűzések között
összefüggés teremthető; negyedsor, a társadalmi fejlődés mozgóatórugói
függetlenek az egyes ember akaratától és célkitűzéseitől, mégis, működés-
be hozásuk csakis emberi akaratok és célkitűzések folyamányaként kép-
zelhető el.¹⁵³ Más szóval, Lukács ekkor már arra keresi a választ, hogyan
veheti az emberiség végre a saját kezébe sorsa irányítását.

Dolgozatomban azt az ívet kívántam felrajzolni, melyet bejárva Lukács
egy „steril” ismeretelméleti problémafelvetéstől a politikai gyakorlat kel-
lős közepébe érkezett. Az említett sterilitás mögött mindig is valódi kor-
problémák húzóódtak meg, amivel Lukács természetesen tisztában volt.
E korproblémák ősforrását annak lehetetlenné válásában fedezte fel, hogy
a valóságot a maga teljességében szellemileg átfoghassuk. Az elveszett to-
talitás helyreállítását kezdettől fogva erkölcsi követelményként fogalmazó-
óó meg nála. Az etikai megközelítés egyfajta közvetítő kapocsként funk-
cionált számára episztemológia és politikai praxis között. Ehhez persze
arra is szüksége volt, hogy a tisztán elméleti megoldási kísérletek felkuta-
tásának kilátástalanságát önmaga számára felismerje, és az elmélet és gya-
korlat egységét egy morális döntés révén saját magában érvényesítse.

Ekkor még azt remélte, hogy ezzel átvágta a gordiuszi csomót...

■ JEGYZETEK

1. Lásd Lukács György: *Levél a „kísérlet”-ről* [1910]. In: Uő: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Ki-
adó, Bp., 1977. 304–321, 321. (A továbbiakban Lukács 1910a)

2. Ez a kifejezés ebben az időszakban emelkedik nála *terminus technicus* rangjára.

3. Lukács György: *A regény elmélete. Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról* [1916]. In: *Uő: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika – A regény elmélete*. Magvető Kiadó, Bp., 1975. 477–593, 499. (A továbbiakban Lukács 1916)
4. Lukács György: *Emil Lask* [1918]. In: *Uő: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 725–745, 739. (A továbbiakban Lukács 1918a)
5. Lásd Lukács 1910a. 306.
6. Uo. 306.
7. Lukács György: *Esztétikai kultúra* [1910]. In: *Uő: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 422–437, 423. (A továbbiakban Lukács 1910c)
8. Lásd uo. 423.
9. Ilyen új szintézisnek gondolja Lukács az irodalomtörténetet mint szociológia és esztétika szer- ves egységbe foglalását. Ez tehát több, mint a szociológiai és esztétikai szempontok egyidejű (egy- más melletti) érvényre juttatása, miáltal annak a „paradox feladatnak” is eleget tud tenni, hogy „ke- rresse az állandót a változóban és a változót az állandóban”. Lásd Lukács György: *Megjegyzések az irodalomtörténet elméleteéhez* [1910]. In: *Uő: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 385– 421, 385. (A továbbiakban Lukács 1910b). A csapdahelyzetek elkerülése végett ugyan- akkor Lukács óva int a hamis szintézisek elfogadásától, mint amilyen az élet és a művészet tenden- ciózus egyesítési kísérlete. Az „életművészet” ugyanis „nem a művészi alkotás, csak a művészi él- vezés elveinek (helyesebben: egy részüknek) az élettel szemben való alkalmazása”. Lásd Lukács 1910c, 425.
10. Lásd Lukács 1910b. 420.
11. Lásd Lukács György: *Georg Simmel* [1918]. In: *Uő: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 746–751, 749. (A továbbiakban Lukács 1918b)
12. Lásd Lukács György: *Wilhelm Dilthey (1833–1911)* [1911]. In: *Uő: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 552–553, 552. (A továbbiakban Lukács 1911)
13. Lásd Lukács 1918a. 739.
14. Lásd Lukács György: *T. G. Masaryk: Az orosz történelem- és vallásfilozófiáról* [1914]. In: *Uő: Ifjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 608–613, 608, 612. (A továbbiakban Lukács 1914)
15. Lásd Lukács 1916. 499.
16. Uo. 493.
17. Lásd uo. 493–494.
18. Uo. 494.
19. Lásd uo. 495–496.
20. Uo. 496.
21. Ezt éppen a totalitás hiánya teszi lehetetlenné a modernitásban. Lásd uo. 494.
22. Lásd uo. 495.
23. Lásd uo. 494.
24. Lásd Lukács 1918a. 733.
25. Lásd Márkus György: *A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra” problémája* [1973]. In: Kar- dos András (szerk.): *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről II*. Argumentum Kiadó – Lu- kács Archívum, Bp., 1997. 36–68, 42. Lukács esetében az esszé filozófiai relevanciájának az elismeré- se egy sajátos, alig burkolt rezignációban végződő önreflexióval egészül ki. Több mint sokatmondó ebből a szempontból, ahogyan az esszéíró Lukács Wilhelm Dilthey-t jellemzi: e szerint az újkantianizmus egyik legnagyobb alakja nem filozófus volt, hanem csupán egy „finom és nagystílu- német esszéista”. Lukács 1911. 553.
26. Lukács 1914. 608.
27. Lásd Lukács György: *A kultúraszociológia lényegéről és módszeréről* [1915]. In: *Uő: Ifjúkori mű- vek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 614–621, 620. (A továbbiakban Lukács 1915a)
28. Lásd Lukács 1910a, 304; lásd továbbá G. H. R. Parkinson: *Georg Lukács*. Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston, 1977. 19.
29. „Az egység lehetőségéről akarok hát csak neked beszélni.” Lukács 1910a. 304.
30. Lásd uo. 310.
31. Lásd uo. 310.
32. Az említett paradoxon ugyanakkor a megismerés elszakíthatatlan történelmi-társadalmi kontex- tusára is rávilágít. Ez utóbbira utal Lukács, amikor arról beszél, hogy az esszé műfajának kialakulása nem egyes nagy emberek zseniális megvilágosodásához, hanem nagyon is konkrét korszükségletek kielégítéséhez kötődik. Lásd Lukács 1910a. 320.
33. Lásd Parkinson: i.m. 20.
34. Lásd uo. 19.
35. Lásd Nicolae Tertulian: *Lukács György szellemi fejlődése*. Magyar Filozófiai Szemle 1970. 3–4. sz. 401–426, 406.
36. Lásd Lukács 1910a. 317.
37. Lásd uo. 311.
38. Lásd uo. 307. Lukács gondolatmenete itt közvetlenül az életfilozófiai hagyományba illeszkedik. Nem egy konkrét filozófiai irányzatról van szó, inkább egy széles értelemben vett bölcséleti áramlat- ról, melynek központi tanítása abban a tételben foglalható össze, hogy a valóság – vagyis az élet – szellemi birtokbavétele nem ésszel, hanem intuíció révén történik. Lásd Parkinson: i.m. 20. Mindeh- hez azonban rögtön azt is hozzá kell tenni, hogy Lukács elvi alapon mindig is szemben állt az életfi- lozófiában tetet öltő szubjektívizmussal és relativizmussal. Lásd Márkus: i.m. 47.

39. Lásd Lukács 1910a. 308. Talán nem teljesen erőltetett dolog e fejtegetéseket a Heidegger-féle „ontológiai differenciával” (lét és létező megkülönböztetésével) párhuzamba állítani: legalábbis ha tekintetbe vesszük Lukács megjegyzését „a Lét kép nélküli, a képek világán túl levő életéről”. Uo. 309.
40. Lásd uo. 309.
41. Uo. 309.
42. Uo. 318.
43. Lásd uo. 312.
44. Lukács 1910b. 403.
45. Ez már csak azért sem tűnik önkényesnek, mivel Lukácsnál az esztétika voltaképpen mindig is „ürügyként” szolgált általános filozófiai mondanivalójának kifejtésére.
46. Lásd Lukács 1910c. 425.
47. Uo. 429.
48. Uo. 425.
49. Uo. 424.
50. Uo. 427.
51. Lásd uo. 425–426.
52. Lásd Lukács 1916. 499. E tézist másutt Lukács azzal árnyalja, hogy a konstrukcióként felfogott totalitás ismeretelméleti érvényességének a megfelelő reális (társadalmi) alap megléte vagy hiánya szab határt. Lásd Lukács 1910b. 405–406.
53. Lásd Lukács György: *Benedetto Croce: A történetírás elméletéről és történetéről*. In: Uő: *Iffjúkori művek (1902–1918)*. Magvető Kiadó, Bp., 1977. 624–634, 630. (A továbbiakban Lukács 1915b)
54. Lásd Lukács 1910b. 400–401.
55. Lásd uo. 417.
56. Uo. 407.
57. Lásd uo. 408.
58. Lukács 1918b. 749.
59. Lásd uo. 749.
60. Lukács 1915b. 634.
61. Lásd uo. 634.
62. Lásd Lukács 1910c. 434.
63. Lukács 1910b. 419.
64. Lukács 1910c. 435.
65. Uo. 435.
66. Lukács szóhasználatában itt a belső a „lelki élet”, a külső pedig az „ateoretikus anyag”, rímelve a „teoretikus formára”. Lásd Lukács 1910b és 1918a.
67. „[...] vannak a jelenségeknek bizonyos viszonylatai, amik állandóan bizonyos érzésreakciókat, értékeléseket hoznak létre bennünk. Ezek a viszonylatok a formák.” Lukács 1910b. 389.
68. „[...] élet és formák viszonya nem egyoldalú, itt is, mint majdnem mindenütt, kölcsönhatásokról van szó. A forma csak az egyes megformálандóval szemben a priori és pszichológiai struktúrájában örök szilárdságúnak látszó kategória. A forma [...] lelki aktivitás, része az ember [...] lelki élete egészének [...]” Lukács 1910b, 396.
69. Lukács 1910c. 434.
70. Uo. 434.
71. Lásd Lukács 1910a. 313.
72. Lásd uo. 313.
73. Lásd uo. 312–313.
74. Lukács 1910b. 396.
75. Lásd uo. 412.
76. Uo. 412.
77. „A formáknak van történetük, tudomány tárgyává tehető változásaik.” Uo. 401.
78. Lásd uo. 400–406.
79. Lásd uo. 395.
80. Lásd uo. 401.
81. Lásd uo. 401.
82. Lásd Lukács 1911. 552.
83. Lukács 1910c. 422.
84. Uo. 424.
85. Lásd Kapocsi Erzsébet: *A kultúra-fogalom vázlatja a fiatal Lukács írásaiban*. In: Hársing László (szerk.): *Tanulmányok a fiatal Lukácsról*. A filozófia időszzerű kérdései 56. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 9–24, 15.
86. Lukács György: *Régi kultúra és új kultúra* [1919]. In: Uő: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Bp., 1971. 29–47, 29.
87. Lásd uo. 29.
88. Lásd uo. 37–39, 43.
89. Lásd uo. 38.
90. Lásd uo. 46.
91. Lásd Kapocsi: i.m. 9.
92. Azt gondolom, itt valójában egy latens (és a későbbiekben is latenciában maradó) politikai filozófia alapkategóriáiról van szó.

93. Ez különösen a *Történelem és osztálytudat*ban képviselt szemléletmód fényében lehet érdekes, ahol a már marxista Lukács egy hegeli ihletésű történetfilozófia piedesztáljáról ítéli a pozitívizmust és az irracionalizmust az eldologiasodott „polgári” tudat valódi alternatívát nem kínáló tétvűjének.
94. Lukács 1910a. 307.
95. Uo. 317.
96. Lukács 1914. 609.
97. Lukács 1918b. 748.
98. Lásd Lukács 1911. 552–553.
99. Lásd Lukács 1911, 1915a és 1918a.
100. Lukács 1918a. 726 és 1918b, 748.
101. Lásd Lukács 1915a. 616.
102. Lásd uo. 615–616. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a szociológia az esztétikával „új, organikus egységben” összekapcsolódva olyan „szintézist” hozzon létre, amely az irodalomtörténet formájában a megismerés hiteles, minőségileg magasabb rendű válfaját képviseli. Lásd Lukács 1910b, 385.
103. Lukács 1915b. 633. Ez utóbbi az én értelmezésemben a tiszta, a végsőkéig vitt racionalizmust jelenti.
104. Uo. 631.
105. Uo. 628, 631.
106. Lukács 1915a. 615.
107. Lásd Lukács 1911. 553.
108. Lásd Lukács 1910a. 306.
109. Lásd Lukács 1918b. 747. Az élet itt a valóság egészét, a forma pedig a világ racionálisan megismerhető részét jelenti.
110. Uo. 747.
111. Uo. 748.
112. Uo. 747.
113. Lásd Lukács 1916. 493.
114. Uo. 493.
115. Lásd Lukács 1918a. 744. Az idézett megfogalmazásban határozottan érződik a kantianus hatás.
116. Lásd Lukács 1910b. 421. Ebben a kontextusban Lukács az irracionalizmus felértékelésében odáig megy, hogy a megismerés igazságának végső garanciáját a „minden bizonyítékon túl eleven, semmivel sem bizonyítható hitben” véli megtalálni! Lásd Lukács 1910c, 435.
117. Lásd Lukács 1918a. 731.
118. Lásd uo. 731.
119. Lukács 1910b. 414. Egyszerűbben fogalmazva: minden gondolati teljesítményben benne van az alkotó személyisége.
120. Lásd Lukács 1915a. 617.
121. Lásd Lukács 1910c. 426–427.
122. Lásd uo. 436.
123. Lásd uo. 431.
124. Uo. 431.
125. Uo. 432.
126. Uo. 432.
127. Lásd uo. 431–432.
128. Ez a gondolat némileg analógnak tűnik az amerikai történetíró, Carl L. Becker prezentizmus-elméletével. Lásd Carl L. Becker: *Everyman His Own Historian. Essays on History and Politics*. F. S. Crofts and Co., New York, 1935.
129. Lásd Lukács 1910a, 317.
130. Lásd Lukács 1910b, 405. Megjegyzendő, hogy ez a „dupla fenekű” valóságkoncepció Lukács ábrázolásában mint a modernitás specifikuma jelenik meg. Az ókori görögöknél ugyanis történelem és történetfilozófia még szoros szimbiózist alkotott: „a görögök végigjárnak magában a történelemben minden stádiumot, amely *a priori* megfelel a nagy formáknak; művészettörténetük metafizikus-genetikus esztétika, kultúrájuk fejlődése a történelem filozófiája.” Lukács 1916, 497.
131. Lásd Lukács 1915b. 626.
132. Lásd Lukács 1918b. 750.
133. Lukács 1915b. 628.
134. Lásd uo. 633.
135. Lukács 1910., 387–388.
136. Lásd uo. 388–389.
137. Lukács 1915b. 634.
138. Lásd Lukács 1918a. 726.
139. Lukács György: *A konzervatív és progresszív idealizmus vitája. (Hozzászólás)* [1918] In: *Uő: Utam Marxhoz I.* Magvető Könyvkiadó, Bp., 1971. 177–186, 177.
140. Lukács 1918a. 741.
141. Ez azért fontos, mert másutt úgy érvel: az olyan kutatói kvalitások, mint az intuitív szintetizáló képesség, a kifinomult egyedi megfigyelések, a tényekkel szemben tanúsított kérlelhetetlen tárgyilagosság, valamint az összefolyamatokkal kapcsolatos történetfilozófiai érzék megfelelő közvetítésekkel és egymással összefüggésbe állítva alkalmasak a lezárt és önmagában teljes megismerés garantálására. Lásd Lukács 1915a, 621. Márpedig ennek a gondolatmenetnek az elfogadása egyben annak elismerését is jelentené, hogy a totalitás megragadása politikailag semleges nézőpontból, mintegy a tota-

litáson kívülre helyezkedve is realizálható volna. Lukács azonban éppen ezt a nézetet nem tudta magáévá tenni.

142. Lukács 1918a. 740.

143. Lásd uo. 741.

144. Lásd Lukács 1910c. 434.

145. Lukács 1910b. 417–418.

146. Lásd Mészáros István: *A tőkén túl. Közvetítések az átmenet elméletéhez. Második rész: A szocialista kritika történelmi öröksége*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2009, 24.

147. Lukács 1910c. 428.

148. Lásd uo. 428.

149. Lásd uo. 432.

150. Uo. 433.

151. Lásd Lukács György: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások” [1919]. In: *Uő: Forradalomban. Cikkék, tanulmányok 1918–1919*. Magvető Kiadó, Bp., 1987. 79–85, 81.

152. Uo. 81.

153. Lásd uo. 81–82.

HORVÁTH LAJOS

SZKIZOFRÉN HANGOLT-LÉT ÉS MINIMÁLIS ÖNTUDAT – ÚJ ALTERNATÍVÁK A SZKIZOFRÉNIA FENOMENOLÓGIAI PSZICHIÁTRIÁJÁBAN

1. Bevezetés

■ A fenomenológiai pszichiátria a pszichopatológiával és általában véve a klinikai pszichiátriával szemben határozza meg önmagát; kritikus, de egyben konstruktív és ismeretbővítő szerepet vállal a szakmaközi dialógusokban. A kortárs fenomenológiai pszichiátriai alternatívák egyik jelentős kutatási iránya az elmebetegségek kezdeti szakaszainak feltérképezése. Ebben az írásban a *szelfzavar* és az *egzisztenciális érzések* alapfogalmai mentén vázolom fel a szkizofrénia legújabb fenomenológiai megközelítéseit, és bemutatom a heideggeri terminológia alkalmazhatóságát is. Látni fogjuk, hogy a *hangulat* és *hangoltság* fogalmai segítséget nyújthatnak olyan nem szokványos szelftapasztalatok feltérképezésében, amelyekre még nem alkalmazhatók a DSM és az ICD diagnosztikai kategóriái. A kortárs fenomenológiai pszichiátria az elmebetegség időbeli lefolyását vizsgálva szeretné feltárni azokat a metaforikus beszámolókból derengő élményeket, amelyek kezdeti szelfzavarral indulnak, és idővel akut szkizofrén epizódokba torkollhatnak. Ez a megközelítés alapvetően fenomenológiai – tehát első személyű – beszámolók elemzésére épül, személyközpontú, és holisztikusan próbálja szemlélni az emberi létet (Irarrázaval 2015. 6).

2. Minimális öntudat és szelfzavar

■ A kortárs fenomenológiai pszichiátria szelfzavarként (öntudat- vagy identitás-zavarként) határozza meg a szkizofrénia elhatalmasodását megelőző (*prodromális*) fázist. (A szkizofrénia szelfzavar-konceptiójáról részletesebben lásd Horváth 2015.) Ez az elképzelés már R. D. Laing, Blankenburg és Minkowski írásaiban is releváns volt. A kortárs irányzatok újdonsága abban rejlik, hogy az öntudat szintjén vizsgálódnak, amely az egő és a személy pszichológiai fogalmainál mélyebb rétegre utal. A szelfzavartól szenvedő páciensek test-tudat disszociációt tükröző metaforákkal jellemzik önmagukat; a test tárgyiasul, gépiessé válik, továbbá a vitalitás és affekció hiánya jelenik meg a beszámolókból. (Az „öntudatzavar” kifejezés magyartalansága miatt a továbbiakban a *szelfzavar* terminológiát használom az öntudat, illetve az ezzel szinonim prereflektív öntu-

dat elváltozásainak szemléltetésére.) Zahavi (Zahavi 2005; Gallagher és Zahavi 2008; Zahavi és Kriegel 2015) és Sass (2003) a prereflektív/minimális öntudat zavaraként interpretálja a beszámolókat. (A prereflektív öntudat és a minimális öntudat fogalmi gyakran összekeverednek a szakirodalomban. A prereflektív öntudat egy komplex filozófiai probléma, mely Husserl, Sartre, Merleau-Ponty írásaiban igen domináns és szoros összefüggésben áll a testtudatossággal és a szubjektív módon átélt testélménnyel [fenomenális test, *Leib*]. A minimális öntudat esetében is fontos tényező a testtudatosság, de a lényegesebb pont inkább az önreferencialitás és az intencionalitás elválaszthatatlan összefüggése. Minden tudat valaminek a tudata, amennyiben megfigyelünk egy tárgyat, a megfigyelés – intencionalis – aktusa már eleve előfeltételezi öntudatosságunkat. Azaz minden tárgytapasztalat egyben öntudatosságot is implikál. A továbbiakban erre a latens önreferenciára épülő Zahavi és Kriegel [2015] modellt fogom alapul venni.) A minimális öntudat filozófiai elképzelése szoros szálakkal kötődik Damasio *neurális szelf* koncepciójához. Damasio (1996) neurológiai alapokon az állítja, hogy az én-érzés a biológiai határok érzékelésének és a szükségletek kielégítésének eredménye. A szelf nem egy feltételezett homunkulusz az agyban vagy az elmében, hanem tapasztalataink birtoklója és ismerője, egy „állandóan ismétlődő biológiai állapot” (Damasio 1996. 231.). A neurális szelf a homeosztatisz regulációra és egyéb biológiai folyamatokra épül. Amint egy tapasztalat vagy érzés a sajátunknak érződik, azzal egyetemben egy primitív (testi) önreprezentáció is aktiválódik. Zahavi (2005) számára is tapasztalataink *tulajdonlása* (ownership) a minimális öntudat alapvető ismertetőjegye. Összegezve Damasio és Zahavi nézeteit, élményeink birtoklása prereflektív módon adott neurofiziológiai és fenomenológiai tény. Ha megkérdezi valaki, hogy az utcán parkoló autó az enyém-e, akkor némi reflexió után igennel vagy nemmel válaszolok, de az a kérdés fel sem merül, hogy a szomszomság vagy az öröm állapotai, amelyeket éppen az adott pillanatban átélek, valóban hozzám tartoznak-e. A minimális öntudat további fontos komponense az *önaffekció* (melynek a fenti neurális szelf a fiziológiai alapja), ami röviden azt jelenti, hogy a testi létünket keresztül-kasul átjáró vitális affektusoknak köszönhetjük élményeink birtoklását és a környező világ értelemmel és érdekekkel való átitatottságát. A fenomenológiai pszichiátria a rendelkezesszelf-tapasztalatokat (szkizofrénia, depresszió, autizmus) a minimális öntudat működésében bekövetkezett zavarként interpretálja. Azonban a továbbiakban látni fogjuk, hogy a minimális öntudat mellett – azzal összefüggésben – felfedezhetünk egy másik pre-intencionalis réteget, amely szintén jelentős szerepet játszhat az identitás megrendülésében; a heideggeri *hangulat* és *hangoltság* fogalmi erre a sematizálhatatlan mélyrétegre utalnak.

3. A szkizofrén hangolt-lét

■ Louis Sass (1994) könyvében néhány elemi kategória segítségével próbálja összefoglalni a szkizofrén páciensek nyomasztó élményeit. Az egzisztenciális változás első fázisa, Jaspers megfigyelései alapján, az ún. *igazságtételező tekintet* (Wahrnehmungstarre), melyben az öntudat (self-

awareness) és a világ is átalakul. Az alany különösnek találhatja saját tükörképét, és a világ kísérteties atmoszférát ölthet magára. A mindennapi életben fellelhető érzések, mint például az öröm vagy szomorúság, egyszerűen eltűnnek; a szorongás és egyfajta elektromos izgatottság között ingadozik az ember. Ez a különös hangulat a téveszmés észlelést megelőző állapotként definiálható, melyben még nincsenek kiforrott paranoid téveszmék és hallucinációk, a viselkedés és a gondolkodás sem kaotikus. A környező világot mégis valamiféle „misztikus, kísérteties erő” hatja át, sőt a valóságélmény felfokozódik, vagy éppen minden külvilági elem a valótlanág homályába süllyed.

1. ábra
Yves Tanguy: *Az idő bútorzata* (Sass egyik illusztrációja a szkizofrén világlátásra)

egyszerre jelenthet *hangulatot* és egy *különleges látásmódot*. Az igazságtételező tekintet hangulatát nem lehet teljesen szavakba önteni; ebben a fázisban a páciens számára a világ konszenzuális jelentésrétegei leomlanak, és így a fenomenológiai vizsgálódás is zátonyra futhat. Az indukált szürrealista hangulat vagy a látomásos művészetre általában jellemző álomszenyveződés esetein túl szemléletes példa lehet még talán a *2001: Űrodüsszeia* klasszikus jelenete, melyben David Bowman űrhajós átalakulását követhetjük nyomon. Bowman egy idegen univerzum kapujában találja magát, szemei tágra nyílnak, de emberi felfogóképességgel nem talál értelmet az előtte áramló kozmikus jelenségekben. Az utazás közben a halál és újjászületés állomásához érkezik, gyakran kívülről szemléli önmagát, vagy különböző életkorú énjai merednek egymásra értetlenül. Bár a film zárójelenete a csillaggyermek születésével, az emberi lény és egy idegen hatalom sikeres szintézisével zárul, az egész transzformációs élmény mégis nyomasztó, szürreális, valamint egyfajta passzív elszenvedés és széttöredezett-ség-élmény hatja át. Ezek a motívumok talán önkéntelenül is jól példázhatják bizonyos szkizofrén személyek világ- és éntapasztalatát.

Sass szkizofrén páciensek beszámolóí alapján négy alapvető „víziót” különböztet meg, melyek nem állíthatók sorrendbe, hanem a szkizofrénhangulat egész időintervallumát áthatják adott esetben. 1) A valótlanág

zódik, vagy éppen minden külvilági elem a valótlanág homályába süllyed. Az alanyok gyakran úgy érzik, hogy értelmük a dolgok legmélyéig hatol, de mégsem tudják tiszta formába önteni az intuíciónkat (Sass 1994. 46.). Sass „antiepifániának” nevezi azt az ambivalens állapotot, amelyben a megszokott idegenné, a szokatlan pedig ismerőssé válhat. Úgy gondolja, hogy a szorongáskeltő atmoszférát talán a szintén szkizofrénniától szenvedő Giorgio de Chirico vagy a szürrealista Yves Tanguy képei illusztrálják a legjobban. Chirico képei kulcsszerepet játszottak a szürrealista hangulat előidézésében. Sass megállapítja, hogy Chirico Nietzschétől veszi át a nehezen lefordítható „Stimmung” kifejezést, mely a szkizofrénia illusztrációjában

(unreality) víziója egy céltalan és érzelmi érdek nélküli, kiüresedett homályos zóna, melyben az észleleti tárgyak elveszítik intencionális értelmüket és praktikus alkalmazhatóságukat. Renee, a szkizofrén lány élménybeszámolója szerint a valótlanság víziója a nemlét észlelése, az örület és a megvilágosodás antinómiája egyetlen látomásban összpontosulva. Az észlelés az enigmatikus jegyek ellenére megtartja stabil elemeit, ebben az állapotban csupán egy szub-tilis tapasztalati tor-zulás következik be, melyben minden, ami ismerős volt eddig, idegennek hat. Renee felismer-
te egyik látogatóját,

értette is mondan-
dóját, de személye
mégis idegennek és
illuzórikusnak tűnt
számára. Mintha a
világ kettéhasadá-
sáról lenne szó eb-
ben a helyzetben;
a mindennapi jelen-
téssel átítatott világ
elsiklik, és helyét
egy rideg szimulák-
rumvilág veszi át
(Sass 1994. 47–48).

2. ábra

David Bowman tekintete a 2001: Űrodüsszeiában, mely az igazság-tételező tekintet illusztrációja.

2) A puszta lét (mere being) víziójában a fenomenológiában is jól ismert elcsúszás a szavak és a dolgok között szinte átélhető közelségbe kerül. Renee megnevezi a dolgokat, de a szavak üresen csengenek. Nem a dolgok konvencionális jelentései bukkannak fel elméjében, hanem arra a heideggeri alapproblémára kérdez rá, hogy: „Miért van egyáltalán a létező, és nem pedig inkább a semmi?” Nem a látott tárgy értelme, hanem „a dolog puszta létének misztériuma és terrorja” tolakszik be Renee életvilágába (Sass 1994. 49). 3) A fragmentáltság (fragmentation) stádiumában az észleleti tárgyak elveszítik koherenciájukat, az alak-háttér megkülönböztetés képessége is csorbát szenved. Renee kristálytisztán látja a terapeuta arcvonásait vagy a karóra minden egyes elemét, de nem tudja egységes Gestaltba rendezni őket. Sass szerint van egyfajta belső logikája a fenti állomásoknak. A valótlanság víziójában a pragmatikus-konvencionális jelentésréteg használhatatlanná válik a páciens számára, és elvezet-
het a puszta lét és a fragmentáció állapotaihoz (Sass 1994. 52).

A hármas struktúrát Sass szerint kiegészíti a fentebb is említett 4) apofánia (apophany) – az epifánia ellenpólusa –, melyben a paranoia és az idioszinkretikus értelemadás aspektusai már csírájukban megjelennek. Az alanyok például értelmet tulajdonítanak annak, ha a vonaton az emberek keresztbe teszik a lábukat, vagy éppen háromszor köhögnek. A valóság új részletei tola-
kodnak be az észlelési mezőbe, és szokatlan értelmekkel telítődnek, sőt hirtelen minden részlet élénkebbnek és fontosabbnak látszik; minden jelenségnek mély értelme van, és nincsenek véletlenek (Sass 1994. 52–53.). Sass (2003) hiperreflexióként és hiperintencionalitásként (Sass 1994) írja le az észlelési mező és az implicit automatizmusok széttörede-
zettségének élményét a szkizofrén betegeknél, mely egyfajta intellektuális

kompenzációja a motoros és perceptuális automatizmusok akadozásának. A *hiperreflexió* vagy *hipertudatosság* metaforái már hosszú múltra nyúlnak vissza a német pszichiátriában, és R. D. Laingnél (1960) is fontos kategória volt a szkizofrének elidegenedési folyamatának leírásában. (Laing nagyon összetett módon viszonyult a szkizofréniához, gyakran szinte a kierkegaard-i kétségbeesés fenomenológiáját és a „szellem betegsége” pillantja meg abban: „Laing odáig merészkedik, hogy Kierkegaard kétségbeesésfogalmát a szkizofrén létállapotra alkalmazza. Sőt lélektani kategóriák helyett úgy gondolja, hogy a szkizofrénia a »szellem« betegsége. Ez alatt azt érti, hogy a tudathasadásban szenvedő egyének hajlamosak elszakadni a mindennapi élet valóságától, és az absztrakció magas és rideg szintjén szemlélik kaotikus létállapotaikat.” [Balázs 2013. 120.]) Matussek a következőképpen fogalmaz a konszenzuális jelentésrétegek illékonyasága kapcsán: „lehetetlenné válna az élet egy olyan világban, ahol *minden* tárgy kifejezéssel teli, éppolyan lehetetlenné, mint egy olyan világban, amelyben a jelentések szakadatlanul változnak, s amelyben semmi egyértelműt nem lehet észlelni...” (Mattusek 1952/1986. 114.) Minkowski pedig a diszkurzív gondolkodás és az intencionális típusok (észlelés, fantázia, tervezés, emlékezés stb.) koegzisztenciájának széttöredezésére utal egy páciens beszámolóját idézve: „Minden mozdatatlanságba dermedt körülöttem, a dolgok elszigetelten jelentkeznek, mindegyik magáért, anélkül hogy bármit felidéznenek. Bizonyos dolgok, amelyeknek formálni kéne egy emléket, felidézni a gondolatok mérhetetlenségét, adni egy összképet, elszigeteltek maradnak. Ezek inkább megértés, mintsem átérzés dolgai.” (Minkowski 1933/1986. 285.) Sass paradigmatikusként tekinti Claus Conrad és Mattusek munkáit a szkizofrén hangolt-lét jellemzésében, hiszen ezek a szerzők mutattak rá a Gestalt-észlelés széttöredezésére. Sass szerint nem valamiféle regresszióról van szó a szkizofrén hangulat esetében, hanem egy olyan élménykomplexumról, amelynek párhuzamai a 20. századi irodalomban és vizuális művészetben is fellelhetők.

E merész analógia kapcsán röviden ki kell térnünk egy metodológiai problémára. A hangulatok és általában a klinikailag meghatározott körle-folyási sorrendet megelőző fázisok – mondjuk úgy – fenomenológiailag aluldetermináltak; azaz számos paradigma interpretációja adekvát lehet például Renee beszámolója kapcsán, melyekben az emberi lényeket élettelen automatáknak írja le, és azt állítja, hogy a „puszta léttel” találkozik. Renee terapeutája, dr. Sechehaye szerint a beszámolók az énhatárok feloldódásának regresszív állapotára utalnak, de Sass szerint nem valamiféle primitív animisztikus regresszióról, hanem a berögződött jelentésrétegek fellazulásáról van szó, melyek alatt felsejlik valami kimondhatatlan. Továbbgörgetve Sass gondolatmenetét Renee szinte a Lét pásztorává válik, és a Lét hívására reagál, amikor a dolgok elveszítik praktikus-implicit összefüggésrendszerüket (kézhezállóságukat). A szóban forgó Lét alapvető jellemzői a radikális idegenség, a kimondhatatlanság, a kognitív korlátok érzése és egyfajta egyszerűség (Sass 1994. 55.). Ehhez kötődően érdekes röviden feleleveníteni a kortárs pszichológiai-pszichiátriai terápiás gyakorlat kontextusában felmerülő *derealizáció* és *depresszonalizáció* problémáját. A klinikai szakemberek és filozófusok nagyobb része hajlamos e két kifejezést egymástól független fogalmakként használni, fenomenológiai szempontból – ahogy azt Radovic és Radovic (2002) sokat idézett

tanulmányukban meggyőzően demonstrálják – talán mégsem szerencsés élesen elkülöníteni őket. Ez alapvetően *nozológiai* okokra vezethető vissza, mivel e tünetek gyakorta együttesen fordulnak elő a szkizofrénia (és egyéb pszichotikus állapotok) során. Heidegger, Sartre és Merleau-Ponty nyomán azonban több pszichológus és pszichoanalitikus is egyetért azzal, hogy a szelf, mások és a világ fenomenológiai tapasztalatai egy kontinuum részét képezik. Ekképp a valótlan (unreality) tapasztalata beolvad a szelfdekonstrukció hullámveréseibe, és a folyamat (pl. pszichotikus epizód, progresszív prodróma stb.) során az egyén képtelen meghatározni, vajon önnön szelftapasztalata vagy a világ maga érződik valótlan (,feeling unreal“) (Radovic–Radovic 2002. 275.).

Jaspers hatására Sass hangulatnak és vízióknak definiálja a fenti illékony és szubtilis élménykomplexumokat. Igen nehéz elképzelni olyan tudatállapotokat, amelyek vizionárius és ábrázolhatatlan hangulati elemekkel is rendelkeznek. Bár Chirico képei és a kubricki analógia az élmények vizionárius jellegére építenek, mégis úgy tűnik, hogy ezekkel az analógiákkal csak a felszínét kapargatjuk a szkizofrén hangolt-létnek. Ratcliffe (2015) egzisztenciális érzés (existential feeling) kategóriája hűen tükrözi a heideggeri filozófia alkalmazhatóságát a kortárs fenomenológiai pszichiátriában. Heidegger szerint a hangulat nem lelkiállapot, és nem lehet kikényszeríteni – csupán annyit tehetünk, hogy megállapítjuk jelenlétét. Ehhez a beállítódásváltozáshoz azonban egyfajta áthangolódáson keresztül vezet az út, nyitottá kell válnunk a körülöttünk lebegő hangulatokra. A hangulatok az erőteljes érzelmekkel szemben atmoszferikus jellegűek: „Hangulatok – nem épp olyanok, mint tünékeny s megfoghatatlan árnyékai a felhőknek, melyek átvoynulnak a táj fölött?“ (Heidegger 2004. 98.). A hangulat az együtt-lét, a személyközi szféra alapvető jellemzője, mely *áthangolja* az alanyt, azaz kifinomult hangulatok jelenlétéről gyakran csak utólag szerzünk tudomást, amikor egy másik – esetleg erőteljesebb hangulat vagy érzés – felülírja korábbi állapotunkat. A hangulatot nem lehet tudatossá tenni, a reflexió meghamisítja, eltorzítja a hangulatot. Heidegger kerüli a pszichológiai terminusokat, a hangulat felfogása nem a tudattalan tudatossá tétele, hanem egyfajta felébresztése valami alvó-lappangó sajátosságnak – a „felébresztés a hangulat lenni-hagyása“ (Heidegger 2004. 98). Heidegger szerint a mindennapi otthonosság mögött rejtőzik egy eredendőbb fenomén, az *otthonalanság* hangoltsága, melyet a „háborzongató idegenség“ metaforájával érzékeltet (Heidegger 2007. 223.). A háborzongató idegenség holisztikus és atmoszferikus jellegét talán akkor érezzük át igazán, ha teljesen magányossá válunk a szorongásban. A szorongás itt nem fiziológiai értelemben jelenik meg. Heidegger úgy érvel, hogy a fiziológiai szorongást már mindig is megelőzi az ontológiai szorongás. Ha egy kietlen pusztán vagy egy sivatagban találok magam, akkor valószínűleg a fiziológiai és pszichológiai értelemben vett szorongás lesz úrrá rajtam. Hogyan fogom túlélni ezt a szituációt? Éhen és szomjan fogok halni? Heidegger azonban nem ilyen szélsőséges határhelyzetekre gondol, az ontológiai szorongás szituációtól függetlenül, bármikor betörhet a jelenvalólétbe. Váratlanul megcsap a háborzongató idegenség, mely nem fiziológiai mechanizmus, hanem inkább egy horizont felnyílása, a lenni-tudás és autentikus létmód lehetőségeinek feltárulása. A *háborzongató idegenség* mellett talán megkülönböztethetjük pusztán az *idegenség*

hangoltságát, mely szituációfüggő ontológiai szorongásként képzelhető el. Egy idegen környezetben idegen emberek között könnyen talajtalannak érezhetjük identitásunkat, de nem létünk alapjaiban szorongunk; tudjuk, kik vagyunk, miért vagyunk itt, mit kell tennünk stb. Az idegenség hangoltsága a személyközi szféra sajátossága; ismeretlen arcokkal nézünk szembe, és kölcsönös érdektelenség nyilvánul meg tekintetünkben, esetleg az unalom tükröződik gesztusainkban. De nem éljük át teljesen az önelvesztés élményeit, csupán az együtt-lét hangoltságát hiányoljuk, és egyfajta *közömbös idegenség* lesz úrrá rajtunk. Szélsőséges esetben már azon gondolkozunk, hogy vajon valóban személyekkel vagyunk-e körülvéve. Honnan tudom, hogy nem fűrészpör van éppen a barátom testében? – kérdezhetjük Wittgensteinnel. Amikor az idegenség hangoltságában csírázó közömbös idegenség már az otthonos helyzetekben is gyökeret ver, akkor talán közel járunk a szkizofrén hangolt-lét kezdeti szakaszának megtapasztalásához. Az idegenség – ártalmatlan – hangoltságából azonban nem vezet egyenes út a szkizofrén hangolt-léthez; a szkizofrén szelfzavarnak olyan markáns manifesztációi vannak, melyeket talán csak egy epizodikus pszichotikus összeomlás közben tapasztalhatnánk meg igazán. A szkizofrén hangolt-létben az alany az ártalmatlannak tűnő közömbös idegenség csapdájában találja magát, mely állapot egy idő után az önelvesztés stádiumáig fokozódik.

A Sass által kifejtett struktúrák talán hasonló dinamikát tükröznek. Fentebb láttuk, hogy a *valótlanság* élménye és a Gestalt-észlelés széttöredezése elvezet a *puszta lét* víziójában felsejlő hátborzongató idegenséghez. A Sass által rangsorolt víziók megfelelni látszanak egy ugrásnak az idegenség hangoltságából a hátborzongató idegenségbe. A hangulat fogalma esetében azonban elhomályosulnak a normális és patológikus klinikailag releváns megkülönböztetései. Valószínűleg számtalanszor átéljük életünk során a fenti ugrást a közömbös és a hátborzongató idegenség között. Tegyük fel, hogy eltévedünk egy erdőben, letérünk a megszokott ösvényről, és éppen beesteledik, a korábban izgalmas, de ismerős tájat hirtelen felváltja egy sűrű, fenyegető erdő látványa. Mintha a fák és bokrok is nagyobbak lennének, mintha idegen alakok lapulnának a távolban. Szinte összerezzenünk minden egyes zajtól, lehulló ágak keltette reccsenésektől. Az idegenség hangoltsága ebben az esetben is az otthontalanság jeges úrjébe repít minket. Ebben a hétköznapi példában talán csak a paranoia elemeit fedezhetjük fel, de nincs szó teljes önelvesztésről és az észlelési mező fragmentációjáról. Ha Sass fejtegetéseit követjük, akkor a szkizofrén hangolt-lét specifikuma a hangulat által gerjesztett észlelési és önértelmezési torzulásokban keresendő. Önmagában véve a legtöbb hangulat ártalmatlan, de úgy tűnik, hogy a jelenvalólét képtelen az örület jelei nélkül sokáig elidőzni a hátborzongató idegenség magányában.

Ha a hangulatok és az áthangelődés áramlása ennyire beleszövődik a mindennapi élményvilágba, akkor vajon mégis milyen szerepük lehet a fenomenológiai pszichiátriában? Ratcliffe (2009) megkülönbözteti az érzelmi állapotok intenzitását és mélységét; egy hangulat mélysége éppen a fel-nem-tűnésében rejtőzhet. További különbséget tesz az intencionális és pre-intencionális érzések között. A heves érzelmi állapotoknak intencionális tárgya és jelentőség-fókuszpontja van (Dimmerling 2011), amely a hangulatokról nem mondható el, ennek ellenére mégis jelentéskonstituáló szerepük van. A hangulat nem mentális állapot a tudatfolyamban, vagy kiforrott in-

tencionális állapot, hanem inkább egyfajta „fenomenológiai háttér” – állítja Ratcliffe Heidegger nyomán (Ratcliffe 2009. 357.). A hangulat vagy – Ratcliffe kifejezésével élve – a „mély hangulat” nem valamiféle ösztönenergiának vagy affektív érdeknek a projekciója a világ semleges dolgaira, hanem inkább egy *médium*, egy közeg, amely egyaránt átszínezi az ént, a világot és a testet. A hangulat magával ragad, nem lehet kiugrani belőle, egy melankolikus depresszióban szenvedő páciens számára vagy a derealizációt átélő szkizofrén számára a racionális érvek nem sokat érnek. Mivel a mély hangulatnak nincs intencionális tárgya, csupán illékony kvalitatív auraként jelenik meg, ezért nem lehet fölébe kerekedni vagy alámerülni a test és az affektus szintjére. Természetesen pszichoanalitikus és egyéb terápiás technikák elvezethetnek traumákhoz és egyéb faktorokhoz, de ha nem kauzálisan, hanem ontológiailag vizsgáljuk a mély hangulatokat, akkor azok egyfajta kelepceként működnek. Ratcliffe egyetért Heideggerrel abban, hogy a hangulatok nem betokozódott testi érzések, és a testi affekció nem determinálja a hangulatot. Ugyanakkor a fenomenális test szerepe vitathatatlan a hangulatok manifesztációjában, de a hangulat valami eredendőbb, mint a testi önaffekció. Nem arról van szó, hogy a testünkben érzünk valamit enkapszulált szubjektumként, hanem a test érez valamit, illetve a testen keresztül érezzük a világ és az együtt-lét hangoltságait (Ratcliffe 2009. 364.).

4. Minimális öntudat és hangolt-lét?

■ Milyen következményei lehetnek a fenti fejtegetéseknek a minimális öntudat modelljére? Ratcliffe szerint az öntudat konstitúciójából nem lehet kiküszöbölni a társas világot; még a legelemibb öntudat is a személyközi szféra által alakított bensőségesség és nem valamiféle pre-szociális szelf. A szkizofréniaiban tapasztalható szelfzavar így maga is egy relációs – személyközi – probléma (Ratcliffe 2016. 3.). De miért állítja ilyen határozottan, hogy a minimális szelf egyben személyközi szelf is? Ratcliffe ragyogó kritikai érzékkel állapítja meg, hogy a minimális öntudat körüli diszkusszió valójában az intencionális viszony működésének újabb megfogalmazása. Zahavival és Sassel szemben úgy érvel, hogy nem önmagában a minimális öntudat zavara eredményezi (endogén módon) a szkizofrén hangolt-lét rendezetlenségeit, hanem a személyközi viszonyban immanensen rejlő konfliktusok forgatják fel az intencionális aktusok modalitásának rendjét. Mivel a minimális öntudat elválaszthatatlan az intencionalitás modalitásaitól, az intencionalitás működésében eluralkodó káosz manifesztálódik a szelfzavarban. A szkizofrén elme számára összegabalyodik, hogy mi az, ami a külvilágból, és mi az, ami belülről ered; az észlelés, emlékezés és fantázia intencionális modalitásai között átfedés-áthatás, keveredés jöhet létre, melynek eredménye az énhatárok bizonytalanná válása. A szkizofrén hangolt-lében megjelenő elidegenedési fázisok reprezentálhatják a Ratcliffe által is hangsúlyozott összefüggést: a minimális öntudat elidegenedhet ugyan legsajátabb életvilágától, de valójában soha sincs elbarikádozva az életvilágtól. Zahavi és Kriegel (2015) úgy véli, hogy a minimális öntudat összefésülhetővé válik szociálkonstruktivista nézetekkel is. Ezt az innovatív lépést Ratcliffe nyíltan véghezviszi, véleménye szerint a minimális öntudat eróziója nem csupán endogén (agyi/geneti-

kai) folyamatok következménye, hanem elsősorban traumatizációnak, bizalomvesztésnek és egyéb személyközi konfliktusoknak köszönhető. A modern pszichiátria „social brain” elmélete például a bleuleri *autisztikus elidegenedés* jellemző tünete mellett magába olvasztja Heidegger és Merleau-Ponty interkorporeitás-interperszonalitás fogalmait, és rámutat, hogy az agyi tükroneuronok, szociális kognícióhoz köthető kérgi hálózatok stb. funkcionális anomáliái mellett a szkizofrénia patogenezisében fontos szerepe van a fokozatos „disembodimentnek”, azaz az életvilágból való „kiesésnek” is (Burns 2006). Ez a fajta hibridelmélet a szkizofrénia háttérében olyan komplex folyamatokat feltételez, melyekben az agyi/genetikai predispozíció mellett az interperszonális elidegenedést kulcsfontosságúnak tartja a betegség kialakulásában és tüneti lefolyásában.

Ha a kortárs fenomenológiai pszichiátria nem csupán elmefilozófiai konstruktummá, hanem gyakorlati fenomenológiai programmá kíván válni, akkor talán az egzisztenciális érzések (hangoltságok) további feltérképezése nyújtja majd annak lehetőségét, hogy már a kezdeti szakaszában megállapítható és orvosolható legyen egy a pszichotikus összeomlás felé vezető út.

■ IRODALOM

- Balázs Katalin: *Transzcendencia és alteritás – Belső dialógus és a felelősség etikája*. Szkholion 2013. 2. sz. 118–126. http://www.szkholion.unideb.hu/skhol_content/Szkholion_2013_02.pdf
- Burns, Jonathan: *The social brain hypothesis of schizophrenia*. *World Psychiatry* (2006) 5: 77–81.
- Damasio, Antonio: *Descartes tévedése: érzelem, értelem és az emberi agy*. Aduprint, Bp., 1996.
- Dimmerling, Christoph: *Az érzelmek filozófiája – problémák és perspektívák*. In: Boros Gábor – Szalai Judit (szerk.): *Az érzelmek filozófiája. Szisztematikusan-történeti tanulmányok*. L' Harmattan, Bp., 2011.
- Gallagher, Shaun – Zahavi, Dan: *A fenomenológiai elme. Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. Lélekben Otthon Kiadó, Bp., 2008.
- Heidegger, Martin: *A metafizika alapfogalmai*. Osiris, Bp., 2004.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Osiris, Bp., 2007.
- Horváth Lajos: *A minimális öntudat és a szkizofrénia ipszeitás-hiperreflexió modellje*. *Lege Artis Medicinae* 2016. 26 (1–2): 54–60.
- Irrázával, Leonor: *The lived body in schizophrenia: transition from basic self-disorder to full-blown psychosis*. *Frontiers in Psychiatry* 2015. 6: 9. (Published online 2015 Feb 3. doi: 10.3389/fpsy.2015.00009)
- Laing, Ronald David: *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*. Penguin, Harmondsworth, 1960.
- Matussek, Paul: *Vizsgálódás a tévelyészrevezésről*. In: Pethő Bertalan (szerk.): *Pszichiátria és emberkép*. Gondolat, Bp., 1952/1986. 107–116.
- Minkowski, Eugène: *A szkizofrénia-felfogásom összefoglalása*. In: Pethő Bertalan (szerk.): *Pszichiátria és emberkép*. Gondolat, Bp., 1952/1986. 281–301.
- Radovic, Filip – Radovic, Susanna: *Feelings of Unreality: A Conceptual and Phenomenological Analysis of the Language of Depersonalization*. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* (2002) 9: 271–279.
- Ratcliffe, Matthew: *Experiences of Depression: A Study in Phenomenology*. Oxford University Press, Oxford, 2015.
- Ratcliffe, Matthew: *Selfhood, schizophrenia, and the interpersonal regulation of experience*. (draft) leltöltés ideje: 2016. 06. 20. https://www.academia.edu/13585253/Selfhood_Schizophrenia_and_the_Interpersonal_Regulation_of_Experience
- Ratcliffe, Matthew: *The phenomenology of mood and the meaning of life*. In: Goldie P. (ed.): *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*. Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Sass, Louis A.: *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*. Harvard University Press, Harvard, 1994.
- Sass, Louis A.: *Self-disturbance in schizophrenia: hyperreflexivity and diminished self-affectation*. In: Kircher, Tilo – David, Anthony (eds.): *The Self in Neuroscience and Psychiatry*. Cambridge University Press, 2003. 242–271.
- Zahavi, Dan – Kriegel, Uriah: *For-me-ness: What it is and what it is not*. Forthcoming In: Dahlstrom, Daniel. O – Elpidorou, Andreas – Hopp, Walter (eds.): *Philosophy of Mind and Phenomenology: Conceptual and Empirical Approaches*. Routledge, London, 2015.
- Zahavi, Dan: *Subjectivity and Selfhood: Investigating the First-Person Perspective*. The MIT Press, Cambridge, 2005.

CODĂU ANNAMĂRIA

ANEKDOTÁK AZ ÁTMENETRŐL

Dan Lungu: *Tyúkok a mennyben*

■ Úgy tűnik, a romániai irodalom számára kiapadhatatlan forrás a szocialista diktatúra és a '89-es rendszerváltás. Az ezt tematizáló művek között külön népszerűségnek örvendenek Dan Lungu alkotásai, melyekben a humor, a satíra válik olyan eszközzé, amelynek révén érzékenyen, a kommunizmusról szóló sablonokat kikezdve tud viszonyulni a megmutatott pozitív és negatív jelenségekhez, és egyidejűleg az olvasót is sikerül ezekkel szemben érzékenyíteni. Lungu ugyanis nem arra törekszik, hogy demonizálja Ceaușescut és diktatúráját, de arra sem, hogy a forradalom utáni időszakot reményteljesnek mutassa. A 2016-ban Szonda Szabolcs fordításában megjelent *Tyúkok a mennyben* a magyar olvasóközönség előtt már ismerős *Egy komcsi nyanya vagyok!* című regénynél árnyaltabban, valamint az egyéni életút helyett egy mikroközösség felől figyel meg mind a '89 előtti, mind az azutáni időszak elmentmondásosságait, s ezeket az elmentmondásosságokat élesíti egészen groteszk jelenetekké.

A mű egyik központi figurája, Relu Covalciuc egy bizarr, óriásira nőtt tyúkokról szóló, egyfajta kommunista utópiát jelképező álma következtében arról mereng, hogy delgetett házi szárnyasai számára

létezik-e mennyország. Álma után pedig mintha a valóságban meg is mutatkozna a tyúkok mennyországa: hatalmas gilisztaáradat önti el Relu udvarát, pincéjét – a helyzet teljesen kezelhetetlen, az első boldog pillanatok után a tyúkok is menekülnek az eledelüktől. A több epizódból és szólamból felépülő regénynek ez az eset a fő szála, a média nyelvén szólva ez a sztori a fő szenzáció. Az Akácós utca lakói számára ugyanis a mindennapokat a hasonló, legjobb esetben két-három hetes lejáratú idejű hírek színezik és teszik értelmessé. Az események értékét hírértékük határozza meg, a kiemelkedést a tévében való szereplés biztosítaná leginkább – de ehhez az önmagukban már eleve különös jelenségeket a média torzító és túlzó eszközeinek kellene alávetni. A regény erre rájátszva veti be a túlzást mint poétikai eszközt, akkor is, amikor szereplői magatartását jellemzi (például mindenki részesülni akar „Az-Ezredesházában-járt-első-Akácós-utcai-ember hírnevéből”), s akkor is, amikor szabad függő beszédben a gondolkodásmódjukat közvetíti: „És akkor ők megmutathatják majd az unokáknak, figyeljetek, kis taknyosok, én is ott voltam, pontosan az én utcámban történt, nem éltem le hiába az életem, elcsíptem én

is egy azonosítatlan jelenséget, hálistennek!”

A sztorik kiemelkedési lehetőséget, menekülést jelentenek abból az átmeneti állapotból, amellyel a csak félig leaszfaltozott Akácos utca közössége nem tud mit kezdeni. Az egyes emberek létezésének kontextusát ugyanis a fejük fölött változtatták meg; ezeknek a rendszer-szintű változásoknak a formális, külsődleges volta lehetetlenné tette a mentalitásbeli, képzettségbeli, életritmus- és -módbeli stb. alkalmazkodást. Ilyen kényszerű kontextusváltoztatás nem csupán a '89-es rendszerváltás, hanem a diktatúra alatt például a tömegek faluról városra való beköltöztetése vagy az Akácos utca lebontásának terve „területrendezés” cím alatt és a lakók tömbházakba való költöztetésének szándéka. Bár az utóbbi terv nem valósul meg, híre valódi trauma egyéni és közösségi szinten is, bármennyire vicces, ahogyan az utca lakói nyilatkoznak a tömbházban való élet legendáiról. A hír következménye az általános elkedvetlenedés, hanyagság, „a szomorúság és lepusztultság levegője, a tehetetlen előregedés hangulata”. '89 után pedig a munkahelyek biztonsága meginog, a kiöregedett szakmunkások visszakényszerülnek a falusi életmódba, az új államhatalom nem kínál megoldásokat a kisember számára: „És mihez kezd ma Petrică úr a tehetségével? Pontosan ahhoz, amihez az a sok száz jókezü és szakosított mester és iparos, aki otthon, a tornácun üldögél vagy egy-egy akáctuskón, valami Traktor-féle helyen.”

A regény román, illetve nemzetközi recepciójában is egyöntetű vélemény: Lungunak nagy érdeme az az árnyalt tabló, amelyet a román társadalom átmenetiségbe rekedt-

ségéről fest. Ebben egyértelműen nagy szerepet játszik szociológus képzettsége, mely lehetővé teszi, hogy ne pusztán tüneteket láttasson, hanem a problémák gyökereire is reflektáljon. Ő ezt olvasmányos humorral teszi, s az olyan szereplőkből, mint Hrib apó vagy Petrică úr, ömlenek a poénok bármilyen helyzetben. A mű világában a férfiak is próbálnak reflektálni helyzetükre, de csak addig jutnak el, hogy kultikus gyülekezőhelyükön, a Gyűrött Traktor nevű kocsmában „dumákat beszélgetnek”. Múlt és jelen szembesítése során nem tudnak határozottan állást foglalni – kocsmai konfliktusaik eredete, hogy nem tudnak megegyezni abban, jobb volt-e Ceaușescu alatt vagy sem. „Bár az üzletekben alig volt áru, máshonnan be lehetett szerezni sok mindent. Annyi kellett hozzá, hogy szorgalmasan keresgéljen az ember. Most bemész a boltba, egy darabig mereszted a szemed a tárlókra és a zsúfolásig telt polcokra, nyelsz egyet, aztán hazafelé veszed az irányt. Megnőtt alaposan a nyáltermelés, exportra is jutna belőle. Régebb semmit sem lehetett kapni, otthon a hűtők mégis tele voltak. Fel kellett találnod magad. Mindenki ezt csinálta!” Másfelől azonban „ha annak idején meszeltek, ez még nem egyenlő azzal, testvér, hogy akkor jobb volt, ezt akarom mondani”. A folyton újramondott érvek ellenére tehát nem sikerül konszenzust kialakítani, s így Relu Covalciuc bárgyú vágya („Úgy éreztem, szeretném, ha én is ebben a *helyzetállapotban* lehetnék, vagyis tyúk.”), nem egyszerű poén, hanem jele annak, hogy nincs kiút az átmeneti helyzetből.

A Gyűrött Traktor, a viták helye, egyfajta fórum, biztos pont, ahol

közösen újra meg újra elmesélik/alkotják a közkinccsé váló egyéni történeteket és pletykákat (például Mitu látogatása Ceaușescunál és a diktátortól ajándékba kapott Dacia), amelyek érdekességük függvényében akár kanonizálódhatnak is a közösségen belül. Nem is feltétlenül a valóság alapjuk a lényeges (a *Mendemondák és rejtélyek álregénye* alcím kijelöli az olvasat keretét), hanem a már említett hírérték és az, hogy akinek mesélnivaló története van, és akit a többiek meghallgatnak, az fontos ember. Annál is inkább működik ez a logika, mivel a kocsma esetében egy zárt közösségen belüli zárt közösségről van szó, hisz ez „a férfiak mennyország”. Ugyanúgy zárt világ az Akácos utca is, egyfajta periféria a város többi részéhez képest, de önmagában elégséges, teljes világ, amely nehezen is fogadja be az ide-

geneket, mint például a titokzatos Ezredest vagy Socoliucnét, a „bukaresti nőt”. Míg a férfiak terepe a kocsma, a nők az ablakból lesik a történeteket, s az ő hálózatukat is a pletyka, a továbbmesélés tartja fenn. Az igazán nagy titkok pedig (például a kollektív tudatalattiként tátongó egykori gödör helyére épült házat fenyegető omlási veszély) férfit, nőt, gyereket egyaránt összetartó szövetséget hoznak létre.

Becsapós tehát az a könnyedség és mulatságos stílus, amelyet a fordítás is remekül közvetít. Az egyes epizódok igazán viccesek – s a poémok magyar nyelven is működnek –, a szereplők esendőségükben rokonszenvesek, keserűségük „húgyízű rumban” oldódik. De a szocialista és posztoszocialista valóság történetei továbbra is újramesélendők és – értelmezendők, amíg sikerül tanulságaikkal valamit kezdeni.

ÚJ KÖTET 1956-RÓL

Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom*

■ Rainer M. János (1957) neve elválaszthatatlanul összefonódik az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének kutatásával. Szerepe a két hét okainak, eseményeinek és következményeinek a feltárásában egyedülállóan magaslatos. Ezért aligha lepett meg bárkit is, hogy 2016-ban, a 60. évforduló alkalmából nemcsak nagyszabású konferenciát szervezett '56-ról, hanem egy képekkel gazdagon illusztrált, igényes ismeretterjesztő jellelű összeggel is megajándékozta a téma iránt érdeklődőket.

Első ismert munkája Fényes Elek álnéven jelent meg a párizsi

Magyar Füzetek 1986-os emlékszámbában. A rendelkezésre álló statisztikai és egyéb adatok alapján ebben az 1956 utáni megtorlás természetrajzát és áldozatainak társadalmi-demográfiai jellegzetességeit taglalta – ma is érvényes módon. Kevesen sejtették, és még kevesebben tudták, hogy a neves 19. századi magyar statisztikus neve mögött a Fővárosi Levéltár fiatal levéltárosa bújkál meg, aki alig néhány éve végzett az ELTE történelem-könyvtár szakán. Következő nagyobb munkája (*Az író helye*), amelyben a magyar irodalmi sajtó 1953 és 1956 közötti vitáit ismertette, már Ma-

gyarországon és saját neve alatt jelent meg 1990-ben. Ekkor már az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa volt, ahol 1986-tól 1999-ig dolgozott. Az 1991-ben megalakult 1956-os Intézetnek magától értetődően szintén munkatársa, majd – miután vezetői kvalitásait és iskolateremtő egyéniségét az alapítók felismerték —1993-tól tudományos igazgatóhelyettese, 1997-től pedig igazgatója lett. Ezen a posztján 2011-ig maradt. Vezetése alatt az 1956-os Intézet a magyar kutatóintézeti hálózat itthon és külföldön egyaránt megbecsült intézményévé nőtte ki magát. Konferenciák és *workshop*ok tucatjait rendezték, hatalmas *oral history* archívumot építettek fel, és évről évre kiadták évkönyvüket. 2015-ben már a 21. jelent meg. 2012-től, amikor az Orbán-kormány megszüntette az Intézet önállóságát, és az Országos Széchényi Könyvtár egyik osztályává degradálta, Rainert pedig annak vezetőjévé fokozta le, a megfoghatkozott létszámú és pénzforrásaitól jórészt megfosztott csoport kutatási és publikációs tevékenysége mérséklődött, de korántsem szűnt meg teljesen. Érdeklődésük középpontjában ma a Kádár-korszak különböző aspektusainak vizsgálata áll.

Az intézetvezetői teendők ellátása mellett, amelyek időigényes és idegőrlő jellegét csak az tudja, aki maga is próbálta, Rainer mint egyéni kutató is maradandót alkotott. Főműve közel ezeroldalas Nagy Imre-életrajza, amelynek első kötete 1996-ban, a második pedig 1999-ben jelent meg. A hazai és külföldi levéltárakban, valamint könyvtárakban feltárt gazdag anyagok alapján Rainer ebben nemcsak Nagy Imre életét és politikáját mutatta be igen részletesen és hitelesen, ha-

nem azt a kort – elsősorban az 1945 és 1958 közötti időszakot – is, amelyben hőse a politika élvonalában tevékenykedett. Munkájának értékét jelzi, hogy nemcsak az MTA doktori címét nyerte el vele, hanem 2002-ben Akadémiai Díjjal is megjutalmazták érte, s hogy az elmúlt években angolul, oroszul, németül és lengyelül is megjelent.

A Nagy Imre-életrajzban Rainer mindazt elmondta, amit 1956-ról akkor tudott és gondolt. Érdeklődése az új évezred elejétől ezért egyre inkább a Kádár-korszak felé fordult. E témából 2004-ben 500 oldalas tanulmánykötetet szerkesztett (*„Hatvanas évek” Magyarországon*), 2005-ben pedig kiadta az 1985-ös monori tanácskozás jegyzőkönyvét. Antall József és az állambiztonsági szervek 1957 és 1989 közötti „kapcsolatáról” írott remek mikroelemzése (*Jelentések hálójában*) 2008-ban, az egész korszak alapkérdéseit teoretikus igényrel tárgyaló kötete (*Bevezetés a kádárizmusba*) pedig 2011-ben jelent meg.

Legújabb munkája, amely – mint az előszóban maga is hangsúlyozza — nem elsődleges kutatások terméke, hanem az elmúlt években páratlan módon felduzzadt szakirodalom eredményeinek az összefoglalása, tíz fejezetből áll. Az első a két hét korabeli média-megjelenésének újszerűségére hívja fel a figyelmet, amely az akkorra elterjedt rádióknak és filmhíradóknak volt köszönhető. Száz- és százazrek követhették napról napra, sőt gyakran óráról órára a budapesti eseményeket, amelyek az egész nyugati világ csodálatát kivívták. Ezután a forradalom előzményei és eseménytörténete következnek, majd a társadalomtörténeti háttér, valamint a programok és szimbólumok elemzése. Külön fejezet foglalkozik a

mobilizáció és az erőszak kérdéseivel, a nemzetközi kontextussal, valamint a forradalom rövid és hosszú távú hatásaival. A kötet három utolsó fejezetének tárgya '56 emlékezete és kapcsolata a rendszerváltással, valamint a megnevezése körüli terminológiai viták.

Rainer jó szerkesztő és még jobb stilisztá. Emellett tudatosan törekedett az egyszerű fogalmazásra, a hosszú idézetek és a gyakori lábjegyzetek kerülésére. Utóbbiakat csak igen indokolt esetben alkalmazza, egyébként a kötethez csatolt fejezetenkénti irodalomjegyzékből tájékozódhat a téma historiográfiája iránt érdeklődő olvasó. Könyve ezért bizvást ajánlható tanároknak, diákoknak és érdeklődő értelmiségieknek egyaránt. A felsőoktatásban akár tankönyvként is használható lenne, sőt valószínűleg lesz is.

Aktuálpolitikai jelentősége miatt legnagyobb figyelemmel a forradalom aktorainak összetételéről írottakat olvastuk. Amikor a kézirat készült, a szerző még nem tudhatta, legfeljebb sejthette, hogy a 2016. őszi megemlékezések központi alakjai a fegyveres felkelők, az ún. pesti srácok lesznek, s az egész országban látható nagyméretű plakátokról a forradalom minden reformkommunista szereplője hiányozni fog, beleértve a miniszterelnököt, Nagy Imrét is. Sőt nemcsak a revizionista kommunisták, hanem az olyan antikommunista, ám liberális demokrata főszereplők is, mint amilyen Bibó István, az utolsó Nagy Imre kormány államminisztere volt. A kormány emlékezetpolitikáitól eltérően és a kutatók többségéhez hasonlóan Rainer úgy látja, hogy a forradalom aktív szereplőinek köre nem szűkíthető le erre az egy csoportra.

Mellettük – különösen a forradalom előkészítő szakaszában — fontos szerepet játszottak az írók és a különböző rendű és rangú értelmiségiek, majd az egyetemi városok – elsősorban Szeged és Budapest – diákjai. Ezt követően valóban a fegyveres harcot vállalóké lett a főszerep, akiknek tekintélyes része „a nagyvárosi társadalom periferikus csoportjaiból került ki, halmozottan hátrányos családi, munkahelyi, lakóhelyi környezetből, igen kedvezőtlen anyagi, kulturális és mentális körülmények között”. (99.) November második hetétől viszont a munkások, illetve az általuk létrehozott munkástanácsok kerültek előtérbe. S mindeközben forradalmi bizottságok és nemzeti tanácsok százai alakultak szerte az országban, amelyek élére a helyi kisközösségekben tekintéllyel rendelkező – különböző társadalmi háttérű, de többnyire iskolázott — emberek álltak. És persze működött a kormány is, amelyben a kommunista tagok száma ugyan folyamatosan csökkent, de még az utolsóban is akadt belőlük három (Kádár János, Losonczy Géza és Maléter Pál), s amelyet folyamatosan Nagy Imre vezetett. A forradalom történetéből tehát a kommunisták egy részét sem lehet kihagyni. Nagy Imre – hangsúlyozza Rainer — nem lett a forradalom mindenki mást elharmályosító vezetője, mint 100 évvel korábban Kossuth Lajos, 250-nel korábban pedig II. Rákóczi Ferenc. Kétségtelen azonban, hogy szerepe így is „egyedi és helyettesíthetetlen”, és nélküle „a forradalom története elbeszélhetetlen”. (91.) 1956 igazi főszereplője – állítja – „maga a magyar társadalom volt”, annak ellenére, hogy az aktív résztvevők száma „egy igen népes kisebbségre korlátozódott”. (72.)

A kötet többi fejezetében foglaltakat általában ugyancsak egyetértéssel olvastuk. Egy-két kérdőjelet ennek ellenére a lapszélékre jegyeztünk. Az első mindjárt a kötet címére vonatkozik. Rainer úgy véli, s ezzel a recenzius is egyetért, hogy a forradalom kirobbantásában kulcsszerepet játszó diákság „diskurzusaiban a fő szerepet a patrióta nacionalizmus játszotta” (78.) Másutt pedig azt írja, s ez is igaz, hogy „Budapesten a hatalom és a forradalmi erők összecsapása polgárháborús, majd a szovjetek beavatkozásával nemzeti szabadságharc jellegűt öltött”. (2.) Kár, hogy az erre való utalás, ami általában a „forradalom és szabadságharc” fogalompárban szokott testet ölteni, a címből hiányzik. Annak az 1991-es „történelmi olvasókönyvnek”, amelyet Rainer Litván Györggyel, Kozák Gyulával és Bak Jánossal közösen jegyzett, még ez a volt a címe: *Az 1956-os magyar forradalom. Reform — Felkelés — Szabadságharc — Megtorlás. A magyar szerzők egy része mellett ezeket a fogalompárokat a külföldiek is használják. Az angolszászok körében a *Freedom Fight* éppoly bevett terminus *technicus*, mint a *Revolution* vagy az *Uprising*. A németek és a franciák körében úgyszintén. Az '56-os emigránsok egyike, Molnár Miklós 1996-os magyar történetében (*Histoire de la Hongrie*) például a *L'insurrection nationale*, az 1999-es német változatban pedig a *Der nationale Aufstand* szerepel. Mindkettő nemzeti felkelést jelent, ami nagyon közel áll a Pozsgay Imre által 1989 januárjában javasolt „népfelkeléshez”. Én ezt nem „semleges formulának”, hanem kifejezetten pozitív jelentéssel rendelkező minősítésnek gondolom. Szóval, a „forradalom és szabadságharc”*

fogalompár véleményem szerint teljesebben fejezi ki a két hét tartalmát és jellegét, mint külön-külön akár egyik, akár másik.

1956 és 1989 összefüggéseivel külön fejezet foglalkozik. Kétségtelen: '56 újraértékelésének és ezen belül Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-ai újratemetésének fontos katalizátori szerepe volt az események alakulásában. Sok érv szól amellett is, hogy „1989. június 16-a a demokratikus átalakulás lélektani fordulópontja lett”. (152.) A „rendszer váltás napjának” nevezni (152.) azonban túlzásnak tűnik. Inkább egy fontos mérföldkőnek tekinthető abban a folyamatban, amely nézetünk szerint az MDF 1987-es megalakulásával kezdődött, a Nemzeti Kerekasztal 1989-es tárgyalásaival és megállapodásaival folytatódott, s politikai síkon az 1990-es szabad választásokkal fejeződött be.

Rainer a lehető legkorrektebb módon és legtárgyilagosabb formában ismerteti a különböző vitakérdéseket és álláspontokat. Ennek során – mint erre a forradalom szereplőivel kapcsolatban fentebb már utaltunk is – saját véleményét sem rejti véka alá. Egy-két esetben azonban szükséges lenne az olvasók világosabb orientálása. Ilyen például a forradalom bukásának elkerülhetőségével, illetve elkerülhetetlenségével kapcsolatos vita-kérdés. Békés Csaba, aki a téma egyik legjobb hazai ismerője (sokáig az 56-os Intézet munkatársa), már 1996-os könyvében (*Átéptés alatt*), majd 2006-os monográfiájában (*Az 1956-os forradalom a világpolitikában*) is úgy foglalt állást, hogy „minden amerikai propagandával, illetve kelet-európai várakozással szemben 1953–56 között a Szovjetunióban nem merült fel a

csatlós országok »elengedésének« gondolata, amerikai, illetve nyugati részről pedig nem léteztek a térség felszabadítását célzó törekvések”. (19.) Ezért „a szovjet szándékok ismeretében ma már biztos, hogy a forradalom sorsa lényegében október 22-én eldőlt. A szabad választások követelése, ami már a műegyetemi pontokban is szerepelt, s néhány nap alatt általánossá vált, magában hordozta a végkifejletet.” (87.) Merthogy a Szovjetunió számára ez elfogadhatatlan volt. Charles Gáti viszont, aki kétszázezer társával 1956-ban hagyta el Magyarországot, s lett az USA egyik Kelet-Európa szakértője, az 50. évfordulóra megjelent könyvében (*Vesztett illúziók*) azt fejtegette, hogy „a forradalom kudarca nem volt eleve elrendeltetett”. (206.) Ha Nagy Imre más politikát folytat, ha képes megakadályozni az október 30-i lincseléseket a Köztársaság téren, illetve általában véve „a közéletet keresi a felkelők reményei és a Kreml félelmei és gyanakvásai között, akkor nagy valószínűséggel megvalósíthatók lettek volna a forradalom eredeti – reformszocialista – célkitűzései”. (214.) Az eltérő álláspontok és azok érvrendszerének az ismertetése ez esetben is a lehető legkorrektebb, ám nem tudjuk meg, hogy a szerző mit gondol rólok. A fogalmazás alapján úgy tűnik, mintha Békés álláspontja felé hajlana, ám ez nem egyértelmű. A historiográfiai részben hiányzik azoknak a szerzőknek a megneve-

zése, akik az elmúlt években „a sokoldalú elemzést mellőző, egyszerű erkölcsi ítéletekkel operáló, krónika jellegű munkákat” producerálták. (166.) A szakmabeliek többkevesebb biztonsággal persze oda tudják képzelni a neveket a minősítés mögé, de vajon kikre fognak gondolni a kívülállók, akiknek a könyv voltaképpen készült?

Mint már utaltunk rá, a szöveghez nagyon gazdag és kifejező képanyag társul. A fotókat Demeter Zsuzsa válogatta, és feltehetően a szövegbe is ő illesztette őket. Bárki is tette, az utolsó fejezet (*A történelmi esemény*) esetében a szerkesztő mintha megfedkezett volna a szöveg és a kép közötti koherencia követelményéről. Bár ebben a részben a téma historiográfiája tárgyalatik, a képek az 1956-os két hét történéseinek egy-egy pillanatát mutatják.

Ezzel a könyvével Rainer M. János valószínűleg lezárta az 56-os forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos kutatásait, és a továbbiakban még inkább a Kádárkorszakra fog koncentrálni. Távolról sem lebecsülve a mélyfúrások és a mikrotörténetek jelentőségét, amelyek fontosságáról egyik régebbi nyilatkozatában (*Múlt-kor*, 2010. márc. 15.) Rainer meggyőzően szólt, várjuk, hogy idővel erről a korszakról is készíteni fog egy olyan kiváló összegzést, mint amilyent most 1956-ról közzétett.

Romsics Ignác

TISZTELGÉS A TANÁR, KUTATÓ, MESTER EMLÉKE ELŐTT

***A néprajztudomány professzora – Gunda Béla
(1911–1994). Szerk. Bartha Elek***

*Jelen közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem
alapításának 650. évfordulója emlékének szenteli.*

■ Kevés olyan oktató volt hazánkban, aki egyetemi pályafutását Kolozsvárott kezdte, s az állampárti rendszerben is professzorságig jutott Magyarországon. E kevesek közé tartozott Gunda Béla, akinek századik születésnapját konferenciával ünnepelte meg a Debreceni Egyetem. A volt kollégái, munkatársai és tanítványai által tartott előadások szerkesztett formáit közreadta az Egyetem Studia Folkloristica et Ethnographica sorozat 62. kötetként. Bár kissé lassan jelent meg a köszöntő kötet, de a benne olvasható írások nemcsak a Debrecenben végzett néprajzosoknak, hanem a magyar nyelvű szakembereknek is kiváló tájékozódást jelentenek. A Bartha Elek szerkesztésében napvilágot látott 200 oldalas könyv kemény borítóval, szép betűkészlettel, jól olvashatóan kerül az olvasó kezébe. Borítóján a Debreceni Egyetem központi épülete III. emeleti folyosójának falán felavatott dombormű látható, amely már létezésével is különlegesség. Korábban nem volt szokás az épületben – még a híres professzorok esetében sem – az általuk naponta használt út mellé emlékező táblát tenni. A centenáriumi

eseményt szervezők kiválóan választottak helyet a domborműnek, mivel Gunda Béla ezen az emeleten és az itteni folyosón élte életének nagy részét 1949-es debreceni megjelenése és 1994-ben bekövetkezett halála között.

A kötetet szerkesztőjének négyoldalas összegzése után három nagy egységbe csoportosították az előadásokat. Külön esik szó *A professzor* bemutatásáról, akiről Újvári Zoltán, négy évtizedig kollégája rövidebben és személyes hangvételben emlékszik. A másik szintén tanítvány – Paládi-Kovács Attila – akadémiai emlékbeszédben részletesen értékeli a pályafutást. Felvilágosítja azt a széles személyi kapcsolati hálót, melynek segítségével Gunda szinte minden komolyabb néprajzi írást megkapott Európából, szinte minden új módszert, elemzést első kézből olvashatott, hiszen a legfontosabb nyelveket beszélte. A német és a francia mellett a gyermekkorában megtanult szlovák, majd erre épülve a többi szláv nyelv, illetve a román használatára lehetővé tette számára a Kárpát-medence lakóinak személyes vizsgálatát is. Így tudta azt az

összehasonlító néprajzi módszert kialakítani és a gyakorlatban megvalósítani, melyre rajta kívül azóta is kevesen alkalmasak. A svédországi ösztöndíja alatt olyan életre szóló munkakapcsolatot alakított ki, melynek segítségével a „vasfüggöny” mögé zárt Magyarországon is értesült a tudomány korszakbeli újításairól. Megtanulta és haláláig következetesen be is tartotta, hogy a néprajzosnak terepen kell lennie, s hallgatóival, kollégáival rendkívül sok helyen fordult meg a Kárpát-medencében. A sokféle benyomás, gyűjtés eredményeként igen szerteágazó volt a publikációs tevékenysége, s ennek is tudható be, hogy kevés nagy összefoglaló munkát adott ki. Annál több „csillogó gyöngyszemet” tett az asztalra a különféle „aprónak” vélt tárgyak, szokások, események rögzítésével, melyeket szerencsére többnyire sikerült lexikonokban, különféle összegzésekben kiadnia. Gyakran türelmetlen volt magával szemben is, de a „kicsi mérges öregúr” elvárta mástól is a pontosságot, a megbízhatóságot, s ha ennek hiányát tapasztalta, akkor lobbanékony természetének nem nagyon szabott gátat. Mindezekről részletesen esik szó az emlékbeszédet mondó volt tanítvány, majd immár szintén akadémikus Paládi-Kovács Attila írásában.

A konferenciakötet másik nagy csoportját *A tanár* címszó alá rendezett fejezet adja, melyben hat volt tanítványa, kollégája ír mesterükről. Pozsony Ferenc – a mai utód – részletesen elemzi Gunda Béla kolozsvári professzori tevékenységét. Mielőtt a mindössze négy tanévnyi munkásságot bemutatná, szót ejt a Ferenc József Tudományegyetemen megkezdett néprajzi oktatásról. Hermann Antal kurzusain a szakma későbbi kivá-

lóságai nevelődtek (Győrffy István, Visky Károly, Bálint Sándor stb.), de a trianoni békediktátum után Szegedre költöző intézmény nem tudott komoly hatást gyakorolni az erdélyi szakember-ellátottságra. Megváltozott a helyzet 1940 decemberében, s a második bécsi döntés után visszatelepült magyar egyetemen Visky Károly újjászervezte a néprajz oktatását. A tanzékevezető távozása után kiírt állásra a sikertelen első forduló után 1943-an heten adták be pályázatukat a második körben. Köztük volt Gunda Béla is, akiről Prinz Gyula bíráló szakértőként írta: „Benne láttam az új nemzedék legerősebb tudós egyéniségét.” Így került nyilvános rendes tanárként professzori státusba Gunda Béla Kolozsvárott 1943 ősztől. Oktatott, több alapvető tankönyvet írt, elindította az Erdélyi Néprajzi Tanulmányok kilenc füzetet megélt sorozatát, és kinevelte a következő évtizedek kutatóit, tanárait. A Kolozsvárott maradt Magyar Tudományegyetem, majd Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja is volt a román időszak kezdetén.

A recenzens itt betűz egy jóval későbbi kis történetet Gunda Béla kolozsvári tevékenységéről. A Kosuth Lajos Tudományegyetem hallgatójaként 1975-ben az egyik évfolyamtársnőnk diplomamunkájához nagyon keresett egy az Erzsébet Tudományegyetemen megvédett doktori dolgozatot, amely a Bölcsészettudományi Kar 1940 karácsonyán tanárostól, könyvtárustól történt kolozsvári átköltözése során eltűnt. Mivel Gunda professzor úrtól személyesen hallottam a román időszakbeli dékánágáról, javasoltam Mohos Máriának, hogy kérdezzen rá a doktori dolgozatok hollétére. Rövid beszélgetés után kiderült,

hogy dékánként – a Vörös Hadsegreg határon nem vizsgált teherautóit felhasználva – ügyesen átmentette Debrecenbe a pécsi egyetemi könyvtár nagy részét. Harminc évvel később így bontottak ki egy katonai ládát, benne a keresett dolgozattal, amely Gunda Béla előrelátása miatt olvasható ma is Magyarországon, bár nem Pécsen.

A korabeli felsőoktatási és tudományos előrelépés útja a doktorált tanárok habilitációján keresztül vezethetett a professzori kinevezésig. Barna Gábor arról ír, hogy az 1941 őszére kitűzött eljárást milyen lépéscsúfokok előzték meg Gunda Béla esetében. *A néprajzi kapcsolatok a Balkán-félsziget és a Kárpátok medencéje között* címmel megtartott előadás bírálói bizottsági tagjainak részletes bemutatása mellett a magántanári képesítés elfogadását és a miniszteri kinevezést is közli a későbbi tanítvány és szegedi tanszékvezető Barna.

A Rákosi-korszak legvadabb éveiben volt a Professor a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja (1951-től két cikluson át). Bár volt vezetői tapasztalata, Bársony István nagyon pontosan bemutatja, hogy mennyire más volt ez a feladat, mint az öt évvel korábbi kolozsvári megbízatás. Az egyetem teljes pártirányítás alá vétele után és annak ellenére is „Látható eredmények” születtek Gunda dékánsga idején, bár ezt időnként csak úgy tudta elérni-fenntartani, hogy a legmesszibbig hajlandó volt elmenni az „önkritika alkalmazásában”, de a képzés sérülés nélkül működött.

A kései tanítvány és utód, Keményfi Róbert a Néprajzi Intézetről 1961-ben készült értékelést adja közre. A teljes terjedelmében mellé-

kelt akkori dékáni összegzés igen részletes, kiterjed mindenre. Az éppen soron lévő egyetemi reform kapcsán dicsérőleg szól a hallgatókkal kialakított kiváló kapcsolatáról, a példaértékűen pontos adminisztrációról, de hiányolja a tudományos diákkört és a budapesti szaktanszékeivel való közös munkát.

Dám László hallgatóként, majd végzés után oktatóként közvetlen napi kapcsolatban volt a Profeszszorral, és személyes benyomásait foglalja össze a *Gunda Béla, a pedagógus* című írásában.

A néprajzi oktatást megelőző korszak múzeumalapítóit, a szakemberképzés első lépéseit adja közre Bodó Sándor. A különféle tanfolyamok, hosszabb-rövidebb gyakorlatok tanári karait, a kurzusok résztvevőit ismertető tanulmányban szó esik az átadott tudásról, a képzések hasznosulásáról.

A tanulmánykötet negyedik nagy egysége *A kutató* cím alatt fogja össze a Professor szakmai tevékenységét. A Székesfehérvárott kitűnő munkát végző Lukács László alapos és pontos tényfeltárást véggez *Gunda Béla néprajzi látásmódjáról*. A rendkívül szétágazó kutatásokat néhány elem fűzi össze, melyek alapjai még fiatalorában alakította ki a Professor. Az egyik elv a magyarság kutatása, de egyúttal az európaiság megtartása. Kiemelten fontosnak tartotta a tudományos igényességet és ennek plántálását a fiatalokba. Kezdeti (hazai ügyek miatti) radikalizmusát felváltja a Kárpát-medencében élő népek összehasonlító tanulmányozása és a Balkán jobb megismerésének igénye. Kutatási tapasztalatai visszahatottak és gyarapították a vizsgált témákat. Nagy figyelmet fordított a külföldi összehasonlító munkák megismerésére és megis-

mentetésére, – még az Európán kívüli térség eredményeire is.

Az óriási terepi tapasztalatok és a szomszédos országok szakembereivel fenntartott kiváló kapcsolat alapján jutott el a Selmeczi-Kovács Attila által jegyzett *A Kárpátoktól a Balkánig* témakörig, melynek feldolgozása során elkészült a *Gunda Béla eszköz- és tárgytörténeti kutatásai* címet viselő írás. A szerző bemutatja, hogy a Professzor már első szakmai lépéseit is tárgyak körében tette, s ezt a kapcsolatot egész életében fontosnak tartotta. Lehetett az mindennapi használati eszköz vagy faháncs, találkozhatott vele különféle helyeken, mindig kereste a kialakulásának táji-földrajzi hátterét, elvégezte más népek eszközeivel történő összevetését.

A folyamatos összehasonlítások eredményeként kialakult elképzeléseiről Viga Gyula ír *A vándorlás és Közép-Kelet-Európa vándorai Gunda Béla néprajzi szemléletében* című tanulmányában. A miskolci tanítvány kimutatja, hogy a Professzor következetesen vallotta a térségbeli kultúrák archaikus vonásait, melyek megléte a legmozgékonyabb pásztorok sok helyszínen lezajlott vizsgálata során egyértelműen igazolódott. A kereskedelmi kapcsolatok fontossága, a szervezett árucserre hatása jól jelezte a szomszédos népek egymásra gyakorolt hatását.

Petercsák Tivadar Egerben élő volt tanítványa *A szlovák vándoriparosok interetnikus kapcsolatai* címmel közreadott tanulmányában a drótos és üveges tótok területi elhelyezkedését és magyarországi, illetve külföldi munkavállalási körzeteit írja le. Egyértelműen igazolja Gunda nézeteit a szomszédos népek kölcsönösen egymásra ható kultúrájáról.

A „gyűjtögetés és zsákmányolás témakörében” megjelent Gunda-írások alapján rajzol képet erről a tereletről Szilágyi Miklós, aki bemutatja a korai cikkekhez képest átalakult nézetét, az „etnobotanikai” szemlélet megjelenését. A vadászati, vadfogó módszerek és eszközök kapcsán kibontakozó vita rövid összefoglalása, a méhészkedésről és a halászatról közölt írások értékelő értelmezésének fennmaradt feladatra hívja fel a szerző a figyelmet.

A kiemelkedően sok terepmunkán készült számtalan fényképről ad rövid összegzés Bereczki Ibolya *Miről beszélnek a debreceni Néprajzi Intézet fotóletárkönyvei?* címmel. A következetesen fekete-fehér fotókat készítő Gunda Béla – a többi tevékenységéhez hasonlóan – tudatosan használta a fényképezőgépeit, dolgozta fel maga, majd diákjai a filmeket. Saját publikációiban sokat közreadott a terepen készült képekből, és diákjai is megörökítették a Professzort munka közben.

Az írások rövid angol nyelvű összefoglalója és a szerzők elérhetősége zárja a kötetet, melyet természetesen elsősorban a tanítványok, kollégák forgatnak örömmel, de több írás a történészek, régészek számára is nagyon hasznos olvasmány! A Debrecenben néprajzot hallgató (de diplomát nem szerző) recenzens nemcsak örömmel, hanem megindultan olvasta a kötetet, mivel a szakterület egyik kimagasló hazai és európai egyéniségének szertágazó tevékenysége bontakozott ki a tanulmányokból. Gunda Bélát nemcsak érdemes volt és élmenyszámba ment hallgatni, de a róla szóló megemlékezésekből is sugárzik hatása. Kell ennél több egy tanárnak, egy kutatónak, egy mesretnek?

Majdán János

ABSTRACTS

Tibor Balla

■ ***The Battle of Caporetto and Its Antecedents***
Keywords: *Battle of Caporetto, 1917, Italian Front, victory of the Central Powers*

The author of the article presents the preliminaries of the Battle of Caporetto in the year of 1917 on the Italian Front; the preparations of the Central Powers for the offensive against the Italian army and the establishment of the German 14th Army; the allied Austro-Hungarian and German troops' advance to attack; as well as the opposing Italian, Austro-Hungarian and German forces. The reader may learn about the events of the breakthrough at Caporetto on October 24, 1917 and the details of the operations to the reaching of the Piave River by the Central Powers' forces on November 10. The author summarizes the Italian (340,000) and the Austro-Hungarian and German losses (70,000), and emphasizes the military historical significance and the results of the Battle of Caporetto, which was the largest victory of the Central Powers on the Italian front during the First World War.

Tibor Glant

■ ***US Entry into World War I, 1917***

Keywords: *United States, 1917, World War I, Allies*

This article reviews the main reasons why the United States abandoned her logical neutral position assumed in August 1914 and entered the First World War on the side of the Allies in April 1917. It analyzes American neutrality and the challenges it faced from within and without. It also explains why Wilson was so reluctant to go to war and why he decided to take that drastic step after all, 32 months into the global conflict. Special attention is devoted to submarine warfare, trade, sabotage, ethnic relations, diplomatic and military preparedness, and various US elections. The immediate causes of US entry into the war (Mexico and submarines) are used to show that national prestige was the key factor in the decision. By highlighting the philosophical differences between Republicans and Democrats over the conduct of American foreign affairs, we also place Wilson's ideas and decisions in the broader context of twentieth-century international relations.

Tibor Hajdu

■ ***1917 – The Two Faces of the Russian Revolution***

Keywords: *1917, Russian Revolution, two different aims, “proletarian dictatorship”*

The 1917 “February” Russian Revolution started as a spontaneous revolt of Petrograd people, it was not “prepared” by anybody,

being rather a surprise for everybody. The socialist leaders convened the Petrograd Soviet only after the revolt, and sent the moderate socialist Kerensky into the Provisional Government, to represent there the Soviet. The Government was formed by the Duma. Thus, a dual power existed, at least until July. During April-May, the Soviet parties collaborated from the Bolsheviks to Kerensky. The Revolution had two different aims – ending the war, and establishing democracy and a constitutional Republic. For the people and the soldiers, peace stood on the first place. Foreign Minister Miliukov, in his note of May 1, assured the Allies that Russia's war policy remained as before. The Petrograd and Moscow workers and soldiers went on the streets with the slogan: “Down with Miliukov!” On May 18, the Cabinet was transformed: Miliukov resigned, Kerensky got the War Ministry, and the Socialists received six portfolios. Kerensky, after declaring that Russia has no territorial or other war aims, started a new offensive on the fronts. Thus, Kerensky lost the sympathy of both sides: the Generals kept to the Allies and the secret treaties, the Left demanded peace immediately, and the soldiers didn't understand why they should fight without war aims. The Kerensky-offensive collapsed in July. On July 3 and 4, the Petrograd soldiers' armed demonstration against the Kerensky-offensive collapsed too. They were influenced by the Bolshevik agitation, but the latter were not ready yet to lead them to a risky coup d'état. Kerensky arrested some Bolshevik leaders, and on July 21 formed a new Cabinet, which convened the Constitutional Assembly, but it was soon late: on November 7, the Soviet seized power, preventing the Assembly elections. This move was of course contrary to the classical principles of democracy. There was no real majority on either side – instead a civil war was started, which lasted for three years.

Árpád Hornyák

■ ***The First Official Manifesto of Southern Slavic Unity – the Declaration of Corfu***

Keywords: *Southern Slavic Unity, independent Southern Slavic state, Declaration of Corfu, 1917, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*

The idea of Yugoslavism (creation of an united state of the South Slavs, the Serbs, Croats and Slovenians) dates back to the 16th century. In the 19th century there were serious attempts on the side of the Croatian and Serbian politicians to find a political solution for the establishment of a common state. Nevertheless, the real opportunity for creating such a state came by with the outbreak of World War I. During the war, there were two centres promoting the

unified South Slav state. The Serbian Government on the one side and the Yugoslav Committee founded in Paris on the other side. The cooperation of the two bodies was rather strained due to the differences in their views regarding the form of the future state. Should it be a federation (the view of the Yugoslav Committee) or a centralist state (the Serbian point of view). During the whole period the Serbian Government was in a stronger position, however, due to some changes in the international relations, Pašić was forced to accept the Yugoslav Committee at least formally. This led to the Corfu conference, where after more than a month long negotiations the Serbian Government and the Yugoslav committee signed for the very first time a common declaration that envisioned a constitutional monarchy under Serbia's ruling Karađorđević dynasty, the so-called Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Zsolt K. Lengyel

■ ***The Hungarian Plan for Transylvania's Re-creation – 1917/1918***

Keywords: *Erdélyi Szövetség (Transylvanian Alliance), Plan for Transylvania's re-creation, Új Erdély (New Transylvania)*

This study analyses the second phase of the Erdélyi Szövetség's (Transylvanian Alliance's) activity. From early 1917 it urged to represent Transylvania's national political interests. The starting point for this endeavour was the idea that Budapest should have the last word in matters of the region's business, but the government should pass on the handling of Transylvania's problems in the hands of persons familiar with local affairs. The Alliance wanted foremost to prevent the Transylvanian Romanians from expanding any further. The old-Transylvanistic weekly "Új Erdély" (New Transylvania) from Cluj (Kolozsvár, Klausenburg), which appeared in the first half of 1918, also assessed identically the reform possibilities the region. At the same time, this journal sought the modus for a larger consensus, an arrangement extending also over the Transylvanian Romanians. In the early autumn of 1918, the Transylvanian Alliance defended the Hungarian Kingdom's unity, while it could not even imagine that it might also look for Romanians among the Transylvanian persons designated for renewing the country's system.

Zoltán Maruzsa

■ ***Neither in the Government, nor in Opposition: the Internal Political Activities of Tisza István after His Second Tenure as Prime Minister***

Keywords: *Tisza István, prime minister, internal politics, electoral law, crises*

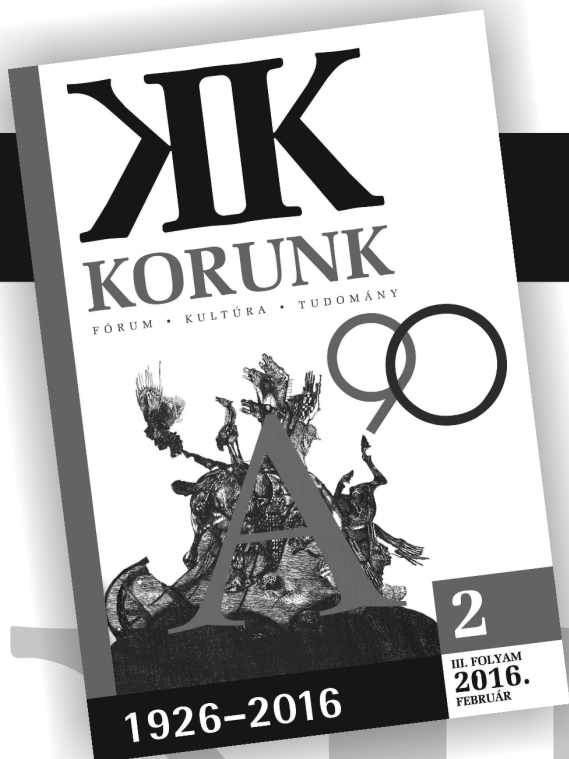
Tisza István has become the prime minister of Hungary for the second time on June 10, 1913, as the leading figure of the National Work Party, which held the absolute majority within the House of Representative. After the outbreak of World War II, Tisza concentrated his attention on preserving the internal calm of the country and maximizing military potential, governing Hungary with an iron hand. Since Tisza already counted as an adept of warlike policy, and Charles IV wished to see someone else as the prime minister of Hungary, the Hungarian prime minister handed in his resignation on May 23, 1917. Thus, the formerly stable government gave way to a new period: a prolonged governmental crisis followed, since the majority within the Parliament continued to belong to the party of Tisza István. The study presents the most important internal political events of the one and a half year period following the resignation of Tisza, with particular emphasis on the debates concerning the amendment of the electoral law.

Ferenc Pollmann

■ ***Romania in the War Planning of the Austro-Hungarian General Staff***

Keywords: *the Austro-Hungarian General Staff, Romania, war planning, Great War*

Since her debut as a sovereign European state, Romania caused great anxiety to Austria-Hungary's military leadership. The hardly defensible Carpathian border of the Dual Monarchy would require permanently deployed troops in Transylvania and/or a chain of frontier forts. Austria-Hungary, however, could not afford either of them. Therefore, it was vital for Vienna to link the SE neighbour to the Triple Alliance established in 1882. The agreement between Romania and Austria-Hungary (1883) solved the security problems of Transylvania for a long time, converting Romania into an ally. In the era of General Beck (1881-1906), the Austro-Hungarian General Staff counted on the Romanian army's help against Russia, and this attitude remained in effect during the tenure of Beck's successor, General Conrad. After the Second Balkan War and the Peace of Bucharest (1913), however, the Austro-Hungarian Chief of Staff could not help but recognize Romania's loss as an ally, and gave order to prepare deployment plans of an imminent war against Romania. These plans could not be finished before the outbreak of the Great War. Their basic principles, however, were the same as implemented in the 1916 campaign.

KORUNK

TÁRSADALOMTUDOMÁNY
KULTÚRA
IRODALOM

a Kárpát-medence egyik legrégebb alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmiségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

**KORUNK – KORUNK AKADEMIA
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA**

**TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT**

Anyagi támogatása lehetséges módzatairól a korunk@gmail.com email címen,
a (0040) 264-375-035 és (0040) 742-061-613 telefonszámokon, illetve az Új Budapest Filmstúdió
telefonszámán: (+36 1) 316-0943, konkrét felvilágosítást nyújtunk.

*Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere életben maradásához járul hozzá.
Köszönjük!*

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

- Balla Tibor** (1965) – történész, az MTA doktora, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
- Budai Gábor** (1975) – egyetemi oktató, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest
- Codău Annamária** (1993) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
- Ferencz Zoltán** (1980) – grafikus, Szárhegy
- Glant Tibor** (1967) – történész, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Debreceni Egyetem
- Hajdu Tibor** (1930) – történész, az MTA doktora, Budapest
- Hornák Árpád** (1971) – történész, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
- Horváth Lajos** (1979) – egyetemi tanársegéd, PhD, Debreceni Egyetem Filozófia Intézet
- Kántor Lajos** (1937) – irodalomtörténész, az MTA külső tagja, Kolozsvár
- Kenéz Ferenc** (1944) – költő, Budapest
- K. Lengyel Zsolt** (1960) – történész, dr. habil., igazgató, Regensburgi Egyetem Magyar Intézet
- Majdán János** (1953) – történész, habilitált egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem
- Maruzsa Zoltán** (1977) – történész, dr. habil., ELTE BTK, Budapest
- Pollmann Ferenc** (1955) – hadtörténész, PhD, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
- Romsics Ignác** (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

„Az Erdélyi Szövetség 1917-es föléledése után előbb a magyar főhatalom megerősítéséért, majd már csak fennmaradásáért küzdött a világháború végéig. Az állam és a társadalom berendezkedésének a reformját ajánlotta és kívánta, többnyire követelte. Nemzet- és rendszerpolitikai kettős célkitűzésével 1913/1914-es első megalapításakor a budapesti központosítás enyhítését sürgette a kormányzati feladatrendszer fellazítása, azaz dekoncentrációja által. 1917 első felétől azonban már Erdély országos politikai érdekképviselőtét szorgalmazta újra meg újra, ezáltal immár egy decentralizációs jellegű programot követve, amely a régiót felértékelte legalább részben önerőből cselekvő alannyá. Tehát nem 1914-ben, hanem a világháború második felében fokozta a Budapesttel szemben igényelt illetékességeinek a mértékét.”

(K. Lengyel Zsolt)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 1 7 0 0 2

5 LEJ
500 FT

1917 ÎN ISTORIE
1917 IN HISTORY